

İÇİNDEKİLER

Tarih

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk Adlı eserindeki
Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar 1-28

Ümit EKİN

1822 Halep-Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri 29-50

Feridun ATA

I. Dünya Savaşı İçinde Bozkır'a Yapılan Sürgünler 51-64

Arzu M. NURDOĞAN

Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğinde Sosyal Dayanışma Fikrinin
Doğuşu: Muallim Cemiyetleri (1908-1914) 65-82

Edebiyat

Alev SINAR

Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımlı Üzerine
Uygulamalı Bir Örnek: Nesl-i Ahîr 83-104

Pelin ASLAN

Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz Adlı Romanındaki
Anlatım Tekniği ve bu Tekniğin İşlevi 105-122

Levent BİLGİ

Ahmet Yorulmaz'ın Romanlarında Öteki Olarak Türk-Rum İlişkileri
..... 123-144

Damira İBRAGİM

Âşık Paşa'nın Garib-nâmesi'nden Hareketle Anadolu Türk Kültürü
ve Kazak Kültürünün Çocuk Konusunda Karşılaştırılması 145-162

KAŞGARLI MAHMUD'UN *DİVÂNÜ LÛGATI'T-TÛRK* ADLI ESERİNDEKİ
TÛRK DÜNYASI HARİTASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE YORUMLAR*

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU**

ÖZET

Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgati't-Türk'te çizdiği harita, Türklerin yaşadığı coğrafyayı detaylı olarak gösteren ve günümüze gelen ilk Türk dünyası haritasıdır. Yaşadığı çağdaki Türk toplumunun dil özelliklerini ve kültür unsurlarını, Türk boyları ile komşuları arasındaki ilişkileri ele alan Kaşgarlı, Divanına eklediği bu Türk dünyası haritası ile Türkoloji bilimine çok önemli katkılar sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası basit ve plan şeklindedir. İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru, yani sağdan sola sınırdan sınıra kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Haritada dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir tekniktir. Kaşgarlı Mahmud'un eserine ekli olan Türk dünyası haritası, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibariyle bir tarih kaynağıdır.

Anahtar Kelimeler

Divânü Lûgati't-Türk, Dünya Haritası, Türk Dil Haritası, Kartografi, Kaşgarî

Türklerin, İslâm öncesi dönemde harita bilgilerinin var olduğunu Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Çin kaynakları, Hun Türkleri döneminde coğrafya haritalarını armağan olarak başka ülkelere göndermenin,

---

* Bu makale, daha önce Kırgızistan Uluslararası Atatürk Alatoov Üniversitesi ve Mahmud Kaşgarlı Barskanî Doğu Üniversitesi tarafından 24-28 Nisan 2007 tarihleri arasında düzenlenen "Kaşgarlı Mahmud ve Türk Dünyasının Dil, Edebiyat, Kültür ve Tarihi" konulu uluslararası konferansta sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Yard. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / hhadali@ogu.edu.tr

bir saray geleneği olduğunu yazmaktadırlar.¹ Fakat eski devir Türk haritaları ile ilgili herhangi bir malzeme günümüze gelmemiştir. Bu durumda Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te çizdiği harita, Türk coğrafyasını, Türk boylarını ve onlara komşu olan bölge ve milletleri tanıtan ve günümüze gelen ilk Türk dünyası haritasıdır. Kaşgarlı'nın; "Rum ülkesinden Maçine dek Türk illerinin hepsinin boyu beş bin, eni sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde daire şeklinde gösterilir."² dediği harita, diğer İslâm haritalarından farklı olarak, Türklerin yaşadığı coğrafyayı tanıtmak amacıyla çizilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasında, İslâm haritaları ile beraber eski Türklerin cihan hakimiyeti anlayışlarını da görebilmekteyiz.³ Türk dünyası ile o günün bilinen ülkelerini gösteren bu harita, İslâmî dönem Türk coğrafyasının ve haritacılığının en özgün ürünüdür. Türk dili ve lehçeleri, atasözleri, inanç ve düşünce yapısı ve diğer örf adetleri gibi Türk kültüründeki tüm unsurlara değinen Kaşgarlı, Divanına eklediği bu harita ile Türkoloji bilimine çok önemli bilgiler sunmuştur.⁴ Ne yazık ki, günümüze değin bu harita Batılı bilginler tarafından ele alınıp az çok işlendiği halde Türk bilginlerince gereği kadar ilgilenilmemiştir.

İslâm dünyasında haritacılık, İslâm topraklarının genişlemesine paralel olarak gelişen bir bilim dalı idi. Haritacılık konusunda ilk bilgilenmenin, Yunan etkisinde olup Batlamyus'un eserinin değişik kaynaklardan tercüme edilmek suretiyle gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁵ Bu nedenle İslâm'ın ilk dönemlerinde yapılan haritalarda, tercümelerle oluşan bilgilenme sürecinin etkisiyle, Batlamyus/Marinos tekniğinin kullanıldığı gözlemlenmektedir.⁶

¹ Ahmet Caferoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgat-it-Türk", *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. xviii.

² *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, I, 30.

³ A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 61.

⁴ A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s. XVII; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lûgati't-Türk," *DİA*, IX, 448.

⁵ S. Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 38; S. Maqbul Ahmad, "Harita", *DİA*, XVI, 205.

⁶ Batlamyus haritası ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Turgut Bilgin, *Genel Kartografya*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1974, s. 17-25.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasından önce, İslâm dünyasında coğrafya biliminin ve haritacılığın gelişmiş olduğunu biliyoruz. İslâm dünyasında bilinen ilk dünya haritası, Bağdat'ta Abbasî Halifesi Me'mûn (813-833) için çizilen *es-Sûretü'l-Me'mûniyye*'dir.⁷ Bu haritayı daha sonra Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Fezârî kopya etmiş, yeryüzünü kürevî şekilde tasvir etmiştir.⁸ İkinci olarak, Muhammed b. Musa el-Harezmi (öl. 847'den sonra) tarafından bir dünya haritası yapılmış, fakat bu harita günümüze kadar gelmemiştir.⁹

Batlamyus'un *Geografike Hiphegeses* adlı eserini Arapça'ya çeviren Sâbit b. Kurre (öl. 901)'nin de Sifatü'd-dünyâ adında günümüze ulaşmayan bir harita yaptığı bilinmektedir.¹⁰ 10. yüzyılda, Fatımî halifesi Azîz Billâh (975-996) için, iki coğrafya bilgini tarafından bir dünya haritası yapılmıştır. İpek kumaş üzerine altın sırma ve renkli ibrişimlerle yapılan bu harita, bölgeleri, dağları, nehirleri, şehirleri, denizleri ve değişik yolları göstermekteydi.¹¹ Batlamyus-Marinos geleneğinin en önemli temsilcisi sayılan ve gümüş bir tepsi üzerine on bölüme ayırdığı büyük bir dünya haritası çizen Sicilyalı coğrafyacı Şerif el-İdrisî (öl. 1165) ile Müslüman coğrafyacılar, dünya haritalarına birçok yeni bilgiler eklemiştir.¹²

10. yüzyılın ortalarına doğru İslâm coğrafya bilminde iki geleneğin oluştuğunu görüyoruz. Bunlardan ilkinin "Batlamyus/Marinos Geleneği" yani "*tasvirî coğrafyacılık*", diğersinin ise, "Belhî Geleneği" yani "*bölgesel coğrafyacılık*" olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Belhî ekolü haritacıla-

⁷ Bu harita ile ilgili bkz. Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, neşr. M. I. De Goeje, Leiden 1980, s. 33; S. M. Ahmad, *a.g.mad.*, s. 206. Ayrıca, Prof. Dr. Fuat Sezgin'in öncülüğünde, Aralık 2006'da İstanbul Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirilen "İslâm İcatları Sergisi"nde Halife Me'mûn'un dünya haritasının da yer aldığı meşhur dünya küresi sergilenmiştir.

⁸ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*- Kitabevi Yayını, İstanbul 2002, s. 213.

⁹ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹⁰ Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, çev. S. Osman Haşim, *Târîhu Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, Kahire 1963, s. 206; S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹¹ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹² S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 207; Aynı mlf., "Kharita", *EI*, IV, 26; İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, V, 413-414; Osman Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 80-81.

rının çizimlerine dinî ve siyâsî faktörlerin hakim olduğu görülmektedir. Onların yaptığı yuvarlak dünya haritalarında Mekke merkezî bir konumda gösterilmekte, kuzey güneyde ve güney kuzeyde yer almaktadır. Güney yarımküresi ise Afrika'nın uzantısı verimsiz bir arazi ile kaplı gösterilmiş ve bütün kara parçalarının etrafı büyük bir denizle çevrilmiştir. Belhî ekolüne mensup haritacılar, bölgesel haritalarda fizikî sınırları göstererek kendi zamanlarındaki coğrafi sınırları belirlenmiş ülke kavramını ilk defa kullanmışlardır.¹³

Belhî ekolünün ilk ve önemli takipçisi İstahrî (öl. takriben 957), *Mesâlikü'l-memâlik*¹⁴ adlı eserinde, çeşitli bölgesel haritalar ile, bir yuvarlak (dairevî) dünya haritası yapmıştır. Bu eserde memleketlerin yollarını, meskun yerlerin isimlerini doğru olarak belirlemiş; ayrıca Horasan ve Türkmenistan ile bu çevrelerin coğrafi özellikleri, yer altı zenginlikleri ve ekonomik faaliyetleri hakkında ilginç bilgiler vermiştir.¹⁵

Bu ekolün ikinci önemli temsilcisi İbn Havkal (öl. 977), konu ile ilgili eseri *Kitâbu Sûreti'l-arz*'da¹⁶, bir dünya haritası ile yirmi iki adet mahallî harita ve deniz haritaları yapmıştır. Belhî ekolünün en önemli coğrafyacısı, Kudüs'lü Makdisî (öl. 991'den sonra), *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*¹⁷ adlı eserinde, yaptığı seyahatler sonucunda elde ettiği bölgeler hakkındaki geniş bilgisine dayanarak, bütün İslâm ülkesinin sınırlarını tespit etmiştir. Daha sonra bir İslâm dünya haritası çizerek, sıradan insanların bile kolayca anlayabileceği şekilde yolları kırmızı, karaları altın sarısı, denizleri yeşil, nehirleri mavi ve meşhur dağları hâki renkte boyamıştır.¹⁸

¹³ Murat Ağarı, *a.g.e.*, s. 219; O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1870, (Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

¹⁵ O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 81; Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXII, 204.

¹⁶ İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-arz*, nşr. J. H. Kramers, Leiden 1938-9, Frankfurt 1992; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 53.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877.

¹⁸ S. M. Ahmad, "Coğrafya", s. 53.

Son olarak, Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinden etkilendiği tahmin edilen Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî *et-Tefhîm*¹⁹ adlı eserinde denizlerin konumunu gösteren yuvarlak bir dünya haritası yapmış; *Âsâru'l-Bâkıye*²⁰ isimli eserinde gökler ve karalarla ilgili düşüncelerini yazmıştır. Birûnî'nin görüşleri kendisinden sonraki birçok coğrafyacılığı etkilemiş, onun tesiri ile birçok dünya haritası çizilmiştir.²¹

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasını çizdiği sırada İslâm coğrafya biliminin ve bölgesel coğrafyacılığın oldukça gelişmiş olduğunu görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un eserini kaleme aldığı yer olan Bağdat, bilimsel açıdan, özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda en verimli çağlarını yaşıyordu. Bu yüzden onun, önceki İslâm coğrafyacılarının eserlerinden etkilenmiş olması pek mümkün görünmektedir. Bu konuda A. Caferoğlu'nun: "İslâmiyet öncesi Türk kültür ürünlerini Çince'den aktarma ya da aşırma sayanlar, İslâmî dönem Türk kültür varlığını da Arap kültürüne bağlamakta kusur etmemişlerdir. Nitekim, Kaşgarlı'nın Dîvân'ına eklediği haritayı da Araplardan alınma olarak tanıtmak istemişlerdir. Tek dayanakları Kaşgarlı haritasından daha öncesine ait Arap haritalarının bulunmasıdır." sözleri, bu tahminleri değiştirmez.

Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği haritanın, dairevî olması sebebiyle İdrisi'den alınmış olabileceği tahmin edilmiştir. Ancak o, İdrisi'den daha erken dönemde yaşadığı için, İstahrî'den veya çağdaşı Birûnî'den ya da Makdisî'den etkilendiğini farzetmek daha isabetlidir.²² S. Tekeli bu harita için, "Türkler tarafından çizilen ilk Dünya haritasıdır ve Birûnî'den alınmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak, Birûnî'den daha farklı ve ayrıntılı bilgiler verir" demektedir.²³ Belhî geleneği benimseyen haritalar, X. yüzyıldaki İslâm devletlerinin genel görüntüsünü veriyorlardı ve aynı dönemdeki Avrupa haritalarına nispetle daha fazla coğrafya bilgisi içeri-

¹⁹ Birûnî, *Kitâbu't-t-Tefhîm fî evâ'ili sinâ'ati'tencîm*, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, trc. ve nşr. Ramsay Wright, London 1934.

²⁰ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, nşr. C. E. Sachau, Leipzig 1923.

²¹ Günay Tümer, "Birûnî", *DİA*, VI, 212-213; S. M. Ahmad, "Harita", s. 208-209.

²² Sevim Tekeli-Esin Kahya-Remzi Demir, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara 1999, s. 206-207.

²³ S. Tekeli vd. *Bilim Tarihine Giriş*, s. 209; O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 84.

yorlardı. Bu gelenekte, karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Yine bu haritalarda göller daima yuvarlaktır; hatta Akdeniz dahi yuvarlatılmış ve bir daireye benzetilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası da basit ve plan şeklindedir. İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru, yani sağdan sola, sınırdan sınıra, kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasında dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir tekniktir.

Bu yüzden, Kaşgarlı Mahmud'un haritasında, Uzak Doğu tanıtılırken ve esere eklenen harita çizilirken, Müslüman coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır, diyoruz. Ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından toplanan coğrafi birikimin neticesidir.²⁴ Kaşgarlı Mahmud, Türk dünyası haritasını çizmeden önce Türklerin yaşadığı coğrafyayı yani illeri, obaları, bütün bozkırları bizzat gezmiş ve tanımış ve sonra 11. yüzyıldaki yerleşim şekline göre haritada göstermiştir.²⁵

Türk Dünyası Haritası Üzerine Çalışmalar

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgâti't-Türk* adlı kitabını 25 Ocak 1072'de yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilaveler yaptıktan sonra 12 Şubat 1074'te tamamlamıştır. Ardından da eserini muhtemelen 1077'de Bağdat'ta Halife Muktedî Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a takdim etmiştir.²⁶ Kaşgarlı Mahmud'un eseri, XIV. yüzyıldan itibaren Kâtip Çelebi zamanına kadar bilim adamları tarafından bilinmekteydi. Ancak bir ara kaybolan eserin sonradan istinsah edilmiş bir nüshası, II. Meşrutiyet döneminde Ali Emirî tarafından ortaya çıkarılmış ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bugün *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün mevcut olan tek nüshası, 1 Temmuz 1266'da Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebû'l-Feth es-

²⁴ S. Tekeli vd., *Bilim Tarihi*, s. 207; Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 12.

²⁵ *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, I, 4.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, Tıpkı Basım, sondaki istinsah kaydı; M. S. Kaçalın, *a.g.m.*, s. 446.

Sâvî tarafından, Kaşgarlı Mahmud'un eserinin orjinalinden istinsah edilmiş nüshadır.²⁷

Dîvânü Lûgâti't-Türk'ün tercümesi, edebî yönü ve gramer yönü üzerinde gerek yurt içinde gerekse yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Eser, ilk kez Kilisli Rıfat Bilge(1915-1917) tarafından Arap harfleriyle dizdirilip yayımlanmıştır. Bu ilk yayımdan sonra, eser ve müellifi üzerine birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar daha ziyade eserin tercümesi, edebî yönü ve dil ve gramer özellikleri üzerinedir. *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'teki harita üzerinde fazla durulmamıştır. Zeki Velidi Togan *Tarihte Usûl* (s. 61), *Umumî Türk Tarihine Giriş* (muhtelif yerler), ve *Kopuz* mecmuasında "Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meseleleri Üzerine" yazdığı bir sayfalık bir yazı ve diğer bazı çalışmalarında haritaya biraz olsun değinmiştir. Son zamanlarda Sevim Tekeli bilim tarihi ile ilgili çalışmalarında harita ile ilgili kısa bilgiler vermektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ü Kilisli Rıfat tarafından yayımlandıktan sonra Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiş, Alman, Rus, Macar ve Fransız bilim adamları *Dîvân*'ın edebî yönü ile ilgili makaleler yazmışlardır.²⁸ Rus Türkologlarından V. V. Barthold, Sovyet Bilimler Akademisi'nde *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün sözlüğü ve bazı parçaları üzerine özet bir çalışma yapmıştır. Barthold'un, Türk tarihi araştırmalarında esere geniş yer vermesi, diğer Rus Türkolog ve filologlarının da ilgisini çekmiş, yapılan çalışmalarla bu esere Türk dilleri tarihi için büyük önem göstermişlerdir. Daha sonra S. E. Malov, K. K. Yudahin, İ. V. Stebleva, H. G. Nigmatov gibi araştırmacılar; Bakü'den Çobanzade, Azerbaycan Devlet Üniversitesinden P. K. Juze, Tatar bilginlerden Cemil Validov *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün dil yapısı ve Türk dilleri açısından önemi üzerinde durmuşlardır. Özbek filologlardan A. Fitrat, *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'teki bazı bölümleri Özbekçeye, H. S. Hocayev, A. Demircizade, A. Cafer, C. Efendiyev Azericeye çevirdiler. Yine Özbek filologlarından Alibek Rustamov *Dîvân*'ın Rusça çevirisini yapmıştır.²⁹

²⁷ Fatih Millet Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, nr. 4189.

²⁸ M. S. Kaçalın, *a.g.m.*, s. 449.

²⁹ A. N. Kononov, "Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar", *Bilimsel Bildiriler, Ilgaz Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Yıl 2, Sayı 133, Ekim 1972, s. 6-7.

Dîvânü Lûgâti't-Türk'teki dairevî Türk dünyası haritası üzerinde, Rus bilim adamlarından I. I. Umnyakov bir çalışma yapmış ve bu orijinal Türk dünyası coğrafya haritasının bazı ayrıntılarını izah edebilmiştir. Özbek coğrafyacılarından Hamidulla Hasanov gibi Türk kökenli bilginler de Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvân*'ındaki coğrafyaya dair bilgileri ve haritayı yorumlamıştır.³⁰ Son olarak, Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, adlı kitabında Kaşgarlı Mahmud'un haritasına kısa bir yer ayırmıştır.³¹

Dîvân'daki harita, geniş olarak ilk kez Alman bilim adamı Josef Marquart'ın dikkatini çekmiş fakat dil zorluğunun yanı sıra çözümlenebilmesi zor ve sıradışı olmasından dolayı pek dikkate alınmamıştır. Ancak yine de, harita üzerinde bazı tespit ve yorumlarda bulunmuştur.

Sonra, P. Heinrich Häsler haritaya ilgi göstermiş ve Häsler yorumunda; büyük kırmızı bir şekilde işaret edilmiş olan 4 kalenin içine yerleştirilmiş bölgeyi Tarım bölgesi olarak yorumlamış ve Türkistan'ı Türk boylarının merkezi olarak göstermiştir. Bununla birlikte o da, haritanın çözümlenmesini sağlamaya çalışmıştır.

"P. Heinrich Häsler'e göre, harita gerçekte Türk boylarının coğrafi yerleşimlerini göstermektedir. Haritanın amacı, içinde bulunduğu kitabın amacıyla örtüşmektedir, yani Türk dilinin tespitini mümkün olduğunca görselleştirebilmektir. Dil hususuna (ya da diyalekt) ilgiyi arttırmak için yazar, İslâm âlemindeki Tatar boylarının tarihsel anlamını ve hali hazırdaki politik gelişimlere değinmektedir. Ona göre harita oldukça inandırıcı bir dille konuşmaktadır. Örneğin, Tatarların ya da dolaylı olarak Moğol boylarının batıya doğru yeni bir göçü görülebilmektedir. Kıpçaklar, öncü birliklerini halihazırda Hazar denizi civarına yerleştirmiş ve batıya doğru, zafer yoluna katılabilmek için Cengiz Han'ın, dünya hükümdarlığına ulaşmasını beklemektedirler. Harita dikkatimizi ustalıkla doğrudan doğruya kırmızıyla işaretlenmiş bir dörtgene çekmektedir ki bu, burçlar ve surlarla güçlendirilmiş bir kale izlenimini uyandırmaktadır. Etraftaki "kırmızı dağlar" notundan anlaşılacağı üzere devasa sıradağlardan bahse-

³⁰ A. N. Kononov, aynı yer.

³¹ Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, çev. S. Osman Haşim, *Târîhu Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, Kahire 1963, I, 262-263.

dilmektedir. Merkezde yazarın okuyucularına görsel olarak aktarmak istediği bölgeler gösterilmektedir. Yazar, “Gerçekte ise Orta Asya’nın devasa sıradagları doğal unsurlarla oluşmuş bir hisardır ki geçen bin yıl içerisinde buradan çıkan kavimler uzak batıdaki medeni topraklara saldı- rılar yapıyorlardı. Amaçları, hırçın bir şekilde Avrupa’nın kalbine yol alarak çürümüş bir medeniyete kendi hükümdarlıklarının standartlarını yerleştirmektir.”³² sözleriyle, haritayı yorumlamıştır.

Kaşgarlı Mahmud’un Türk dünyası haritasını daha sonra Konrad Miller, Isık gölü³³ merkeze alarak fizikî gerçeğine uygun şekilde yorumlamıştır. K. Miller, P. H. Hönsler’in Tarım bölgesini merkeze alan görüşü dışında, diğer yorumlarına katıldığını ifade etmektedir. Bu du- rumda haritayı son olarak K. Miller belki de daha gerçekçi ve detaylı ola- rak yorumlamıştır. K. Miller’in 1931 yılında yayımladığı *Mappe Arabicae*³⁴ adlı eserinde yer alan Kaşgarlı haritasının yorumu daha sonra Fuat Sezgin’in editörlüğünde yayınlanan *İslâmic Geograpy*³⁵ adlı hacimli eserde yer almıştır. K. Miller tarafından, Isık Göl bölgesinin en eski Türk yurdu olarak gösterilmesinin sebebi, bu bölgenin orta Asya Türk tari- hinde çok önemli bir yer işgal etmesinden ve Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü’nün kaynaşma yeri olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, batı-doğu ticaret yolu o dönemde de Balasagun-Isık Göl-Kuç-Koço üze- rinden Çin’e ulaşıyordu.³⁶

³² “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, *İslâmic Geograpy*, Edited by Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-İslâmic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, vol. 241 (1994), Frankfurt am Main, s. 142-143.

³³ Isık Göl, *Mucmelü’t-tevârih* adlı yazarı bilinmeyen bir eserde “Yafes’in oğlu Türk’ün doğduğu yer” olarak gösterilmektedir (V. V. Bartdhold, *Moğol İstilasına Kadar Tür- kistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 28).

³⁴ Konrad Miller, *Mappae Arabicae: ArabischeWelt-und Landenkartendes* 9-13. Jahrhundert (I-V), Stuttgart 1926-31; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 61.

³⁵ “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 142-148,

³⁶ Ahmet Taşağıl, “Isık Göl”, *DİA*, XIX, 136. Gölün etrafında Barsgan, Atbaş, Çumgal ve Tokuz Tarav gibi bir çok eski yerleşim yerinin harabeleri vardır. İslâm kaynakla- rına ve bazı destanlara göre en eski Türk yurdu bu bölgedir. Oğuznâmelere göre Türk ibni Yafes Isık göl civarında yaşamıştır.

Konrad Miller'e göre, haritanın önceki Arap haritalarından farklı yönleri şunlardır: Kaşgarlı'nın haritasında üst taraf doğuyu göstermektedir. Halbuki önceki İslâm haritalarında üstte güney yer almaktadır. Haritanın etrafını çevreleyen okyanusun dışında önceki haritalarla ortak yönü pek bulunmamaktadır. Türk haritası, Arap haritalarına karşın dünyanın üç parçasını, Avrupa, Asya ve Afrika'yı çok az tanımaktadır. Akdeniz, Arap ve İran körfezinden, Karadeniz'den, Nil nehrinden, ayrıca Avrupalı büyük devletlerden (Fransa, Almanya, İtalya ve Balkanlar'da yaşayan çeşitli Hıristiyan milletlerden) ve Anadolu'dan, hiç bahsedilmemiştir.³⁷

Türk Dünyası Haritasının Fizikî Coğrafyaya Göre Yorumu

Kaşgarlı Mahmud'un eserine ekli olan Türk Dünyası haritası, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibarıyla bir tarih kaynağıdır.³⁸ Bu haritayı, Kaşgarlı Mahmud'un renklendirdiği şekilde denizler, göller ve nehirler, dağlar ve çöller, şehirler ve bölgeler olarak yorumlamak mümkündür. Konrad Miller de buna benzer bir sınıflandırma yapmıştır.

Haritanın çizildiği sayfanın dört köşesinde "dağlar kırmızı, denizler yeşil, nehirler mavi, kumluk alanlar ise sarıdır" ibareleri yazılıdır. Yani haritanın kolay anlaşılır olması için renklendirildiği ifade edilmektedir.

Haritanın en dışındaki dairede dört ana yönü işaret eden; eş-şark (doğu), eş-şimal (kuzey), el-garb (batı) ve el-cenûb (güney) şeklinde yön isimleri yer almaktadır. Haritanın tepe noktasında doğu, altta batı, sağda güney, solda kuzey yön gösterilmiştir. Haritayı doksan derece sağa çevirerek baktığımızda kuzey yön tepeye gelir ve gerçeğe uygun ve daha kolay yorumlanabilir hale gelir.

Kaşgarlı, Türk dünyası haritasında, İslâm dünyasının en batı uç noktasında İspanya (Endülüs)'yü gösteriyor. Ancak Türklerin yaşadığı coğraf-

³⁷ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 142-143; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1985, s. 61.

³⁸ A. Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 61.

yayı Rum ülkesinden başlatıyor ki³⁹, burası tam kuzeybatıda gösterilmiş olan halic⁴⁰ (aliç) yani İstanbul'dur.

İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmış ve haritanın diğer üçte birinde yer almıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru gitmektedir, yani sağdan sola sınırdan sınıra kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasında dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir teknik idi. Ör. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserinde benzer şekilde renkli bir İslâm dünyası haritası çizmişti

Haritanın en doğusunda Caburga (Japonya) yer almaktadır. Asya'nın batısı, kuzeyi ve güneyi çizilmeden bırakılmıştır. Bir plan olarak birçok hatalarla dolu olmasına rağmen doğu bölgelerine ilişkin verdiği bilgiler gerçeğe uymaktadır.⁴¹

Denizler ve Göller (Koyu Yeşil Renkli)

Dairevî şekilde çizilmiş olan haritanın en dışında tüm dünyayı çevreleyen bir deniz (okyanus) yer almaktadır. Kuzeyde Hazar denizi yani, Bahrü'l-Âbiskün veya Âbeskun Denizi⁴² ile Aral Gölü su damlası şeklinde çizilmiş ve muhtemelen Bahrü'l-Âbiskün⁴³ Hazar Denizi'nin alt yarısı ile

³⁹ *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, s. 30.

⁴⁰ İbn Havkal, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'te, Rum ülkesini İstanbul'dan başlatıyor ve "İstanbul Halici" tabirini kullanıyor (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, haz. Mehmet Şeker vd. Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 83.

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, s. 62.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud'un renkli dünya haritası. Ek 1.

⁴¹ S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 4.

⁴² Âbiskün; Hazar gölünde bulunan canlı ve bitkilerin yaşadığı dört büyük adadan biridir. İlk kez bu isimden İstahrî, *Mesâlik*...nşr. De Goeje, Leiden 1927 s. 219'de bahsetmektedir. Kaşgarlı Mahmud Hazar Denizi ile Aral Gölü'nü karıştırmış birini diğerine ilave etmiştir (Ramazan Şeşen, *İlk İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 110).

⁴³ İslâm kaynaklarında Harezmi Gölü veya Horasan Gölü olarak da geçmektedir. Yani Hazar Denizi olması daha doğrudur.

Aral Gölü bütünleştirilmiştir.⁴⁴ Dîvân'da Bahrü'l-Âbiskun ile Hazar Denizi kastediliyor, ancak Hazar Denizi'nin alt kısmına birleştirilmiş Aral Gölü olması gerçeğe daha uygundur. Bu yüzden biz Âbiskun Denizi'ni Aral Gölü ile birlikte düşünüyoruz.⁴⁵ Balkaş gölü, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda üçgen olarak gösterilmiştir.

En doğuda Cabarga (Japon) Adası'nı görüyoruz. Yarım daire şeklinde deniz ve okyanus tarafından çevrilmiştir. Tahminimizce bu cennet adası (Japon Adası) doğuda en uzakta gösterilmiş ve yerleştirilmiştir. K. Miller, bu adayı Japonya kastedilmemektedir, der.⁴⁶ Ancak S. Tekeli konu ile ilgili makalesinde bu adanın Japon adası olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Bu durumda Kaşgarlı'nın Türk dünyası haritası, Japonya'yı bir harita üzerinde gösteren ve günümüze gelebilen ilk dünya haritası olma özelliğini de taşımaktadır denilebilir.

Yarım daire şeklindeki doğu denizinden ay şeklinde bir dağ uzantısı görünmekte ve Doğu Çin denizine yönelmektedir. Bunun üzerinde Maçin⁴⁸ veya Masin işaret edilmiştir. Masin, Yüksek-Büyük Çin anlamına gelmektedir. Orak şeklinde denizdeki bir yarık görüntüsü Güney Çin denizi veya Tong-king'deki körfezi işaret ediyor. Güneyde, koni biçimindeki deniz kesiti Bengal Körfezi denizini işaret ediyor olmalı. Haritada Karadeniz ve Akdeniz hiç yer almamıştır.⁴⁹ Ancak en kuzeybatıda Rum ülkesinin başlangıç yeri olarak Haliç gösterilmiş; muhtemelen bundan Marmara Denizi kastedilmiştir.

Haritanın tam ortasında nehirleri olan bir göl görünmektedir ve tamamıyla dağlık alanlarla çevrilmiştir. H. Häsler ilk başlarda burasını "Tarım bölgesi" olarak tespit etmiştir. Ancak, F. Marquart'ın tespitleri

⁴⁴ Hazar denizinin Aral Gölü ile birleştirilmesinin muhtemel nedeni iki gölü birbirine bağlayan doğal ya da yapay büyük bir nehrin varlığı düşüncesi olsa gerektir. Çünkü, Köprülü Kütüphanesi nr. 1263'te bir mecmuada böyle bir bilgi mevcuttur (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 89).

⁴⁵ *Divânü Lûgat-it-Türk*, III, 150.

⁴⁶ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 144.

⁴⁷ İslâm coğrafyacılarının hiç bahsetmediği bu adayı ilk gösteren Kaşgarlı Mahmud'dur (S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 4-5). Dipnot olarak Besim Atalay, *Divânü Lûgati't-Türk*, Ankara 1998, s. 30 gösterilmiştir.

⁴⁸ *Divânü Lûgat-it-Türk*, I, 28, 29, 30, 453 Yukarı Çin (Tawgaç) olarak gösterilir.

⁴⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 144.

daha uygundur. Burası kuzeydoğudan akan Çu Nehri ve diğer küçük nehirlerin karıştığı Isık Göl olmalıdır. Balasagun ve Barskan şehirleri arasında göl işaretlenmiştir. Isık Göl gibi Balasagun ve Barskan'ın güneyinde Narin Nehri bulunmaktadır. Bu gölün Isık Göl olduğunu işaret eden bir diğer kanıt da aşağıda ele alınan yol güzergahlarından ikisinin bir tarafta diğerinin de diğer tarafta bulunmasından anlaşılmaktadır.⁵⁰

Nehirler (Mavi Renkli)

Haritanın alt yarısının neredeyse tamamı iki adet paralel akan nehir tarafından bölünmüştür. Bu nehirlerden biri, haritada da yazıldığı gibi kaynaklarını doğu sınır dağları olan Tibet'ten alan Ceyhun, Oxus ya da Amu Derya; diğeri, Seyhun Nehri yani, Jaxartas veya Sir Derya'dır. Seyhun, Şaş şehrinde sonra kuzeyde Kaşgar'ın yukarisından devam etmektedir ve Yarkent (Özkent), Kâşân, Hocent'in yakınlarında bir nehir kolu ile birleşmektedir. Nehir haritada görülmektedir, ancak yine de Seyhun adı yanlışlıkla ya da anlamsızca İndus'un yanında yazılmıştır.⁵¹

Kuzeyde İdil Nehri(Volga), Kıpçakların bölgesinden doğmakta ve Hazar denizine akmaktadır. Oldukça kollara ayrılmış nehir bölgesi İrtiş ya da Ural nehrinin kuzeyinde Çelkar Tengis gölü ile Turgay nehrinin bulunduğu bölge olmalıdır. Burası da kuzeyde çok sayıda nehir kollarının varlığını göstermektedir. İdil Nehri ile paralel akan aynı zamanda diğeri gibi Hazar'a dökülen en alttaki nehir, doğuş ve aktığı yere göre Ural Nehri olmalıdır.⁵²

Kuzeyden doğuya ve üçgen şeklindeki göle dökülen nehir, -bu gölü Balkaş gölü olarak işaret ediyoruz- Çu Nehri veya başka bir nehir olabilir. Her ne kadar Çu Nehri Isık Göl'e akıyorsa da, Isık Göl ve Balkaş gölü hatalı olarak, Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün birleştirildiği gibi, bir arada ya da aynı kabul edilmiş olmalıdır. Çıkış noktası ya da kaynağı Tanrı Dağları (Cennet dağları) olan İli Vadisi, ya da İli nehri de Balkaş Gölü'ne akmaktadır. İrtiş vadisi Büyük Altay Dağları'ndan başlayıp Balkaş gölüne uzanıyor. Yine İrtiş nehri de Balkaş Gölü'ne dökülüyor gösterilmiş; gerçekte İrtiş Nehri, Obi Nehri ile birleşip Kuzey denizine dökülmektedir.

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ Aynı yer.

⁵² Aynı yer.

Buradaki nehir İrtiş olmayabilir, Balkaş Gölü'ne dökülen bölgedeki küçük nehirlerden biri de olabilir.⁵³

Yemar (Emil) vadisinin iki tarafında gösterilen diğer iki nehir, büyük ihtimalle kuzeyin iki büyük nehrini göstermektedir. Bunlar gerçekte Ural dağlarından doğup Kuzey Denizi'ne akan ve İrtiş nehrini besleyen Tobol ve İşim nehirleri olabilirler. Ancak burada hatalı olarak Balkaş Gölü'ne akıyor gösterilmişlerdir.⁵⁴ Şöyle de yorumlanabilir; Balkaş Gölü'ne dökülen İli nehrinden başka küçük nehirler var, muhtemelen bu küçük nehirler de gösterilmiş olabilir.

Hind bölgesindeki nehir İndus'tur. O da güneydeki sınır dağlarından doğmakta ve haritayı çevreleyen denize (okyanusa) dökülmektedir.

Sağ taraftaki dağlık bölgede işaretlenmiş olan nehir durum itibariyle ve kollarına göre sadece Tarım olabilir. Isık Göl'e dökülen nehirlerden biri Talas nehrini işaret ediyor olmalı.⁵⁵

S İ R A D a ğ l a r (K ı r m ı z ı R e n k l i)

Bu haritadaki dağlık alanların isimleri iki istisna dışında işaretlenmemiştir. Bununla beraber komşu ülkeler ve şehirler oldukça sade bir dille aktarılan Orta Asya'nın bu yüksek dağlık dünyası hakkında bizi bilgilendirmektedir. Isık Göl her taraftan, özellikle güneye doğru genişleyen dağlık alanlarla çevrilmiştir. En güneydeki sıradağlar Himalaya'lara aittir, ardından Hindukuş, daha sonra güneyde Karakurum sıradağları ile sınırlanmıştır. Bir diğer ayırım da Altay dağları, hemen kuzeyinde Pamir sıra dağları, doğuda Altın Dağ gösterilmiş olduğu anlaşılıyor. İç taraftaki sıradağlar Cennet sıradağlarını işaret eden Tiyanşan'dır. Gölün kuzeyine doğru Alatav dağı ve Büyük Altay dağ kollarını görmekteyiz. Doğal bir kale şeklinde gösterilen bu coğrafya Çin'e taarruz eden bozkır orduları için bir üs ve mühimmat merkezi olduğu gibi müdafaa için de mühim olmuştur.⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud: "Türkler Allah'ın has askerleridir. Allah onları istediği ülkelere musallat eder, Allah dünyanın en yüksek mıntıka-

⁵³ Aynı yer.

⁵⁴ Aynı yer.

⁵⁵ *A.g.m.*, s. 145.

⁵⁶ Aynı yer.

larını Türkler için vatan yapmıştır.” diyerek⁵⁷ Tıyanşan dağ yaylalarının ehemmiyetini belirtir ve Türk yurdunun doğal korunmuşluğunu haritasında gösterir.

Doğuda Borochoro sıradağları Isık Göl bölgesini kapatıyor.

Batı’da Aral gölünün güneydoğusundaki Karacuk dağına doğru devam eden İskender sıradağları vardır. Burası, Kara Dağ’ın görülebildiği Oğuzlar bölgesidir. Kuzeyde Volga ve Ural’ın doğduğu ve beslendiği Ural sıradağları bulunmaktadır. Ancak küçük sıradağları ele almıyoruz. Hazar denizi üzerindeki kalın çizgi Kafkaslar’ı andırıyor.⁵⁸

Yarım daire şeklinde oldukça belirgin olan güneydeki sıradağlar ile büyük olasılıkla Büyük İskender’in zafer yürüyüşünü durduran Himalayalar kastedilmemiştir. Ancak üzerine düşülen not Seddi Zülkarneyn, “İskender duvarı” anlamına gelmektedir. Daha çok bütün resim, Yecüc ve Mecüc ülkesini anlatan başka bir dünya haritasından bir alıntı gibi durmaktadır ve kuzeydoğudaki bir sıradağa işaret etmektedir.⁵⁹

Çöller ve Kumluk Bozkırlar (Benekli Açık Yeşil Renkli)

Haritada dört adet çöl isimlendirilmiştir, bu çizimden şu anlaşılabilir:

Batıda, İslâm ülkelerine karşı gösterilen büyük Fars (İran) Çölü olmalı; Kuzeyde gösterilen ıssız Sibiryâ stepleri olmalı. Doğuda yuvarlak bir düzlük olarak aktarılan Gobi çölüdür. Güneydeki ise Hint çölü olmalıdır.⁶⁰

Bölgeler (Pembe Çizgilerle Ayrılmış) ve Şehirler (Küçük Sarı Renkli Daireler) şeklinde gösterilmiştir

Bölgeler pembe çizgilerle birbirinden ayrılmışlar, şehirler ise küçük ve sarı renkli dairelerle işaretlenmişlerdir. Haritanın alt yarısında, yani

⁵⁷ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 110.

⁵⁸ “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 145.

⁵⁹ *A.g.m.*, s. 145.

⁶⁰ *A.g.m.* s. 146.

batı ve güneybatıda yerleştirilmiş ülkeler üç bölgeye ayrılmıştır. Biz, Türklerin yaşadığı bölgeyi ve haritada onlara komşu olan milletlerin yerlerini dördüncü bölge olarak tanıtmaya çalışacağız.

Birinci bölge; Güney bölgesine ait olanlar: Zenci bölgesi; Berberiler bölgesi, Zet bölgesi ve Habeşistan, Afrika'nın doğu sahili, Zengibar'dan yukarıya kadar gösterilmiştir.

Sind Bölgesi ve Hind bölgesi; Hindistan, İndus nehri ile ayrılmıştır.

Serendib⁶¹ (Seylan veya Sri Lanka); Serendib Dağı Arap menkıbelerinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Dinî metinlerden anlaşıldığına göre, Hz. Âdem ile ilgili verilen detay bilgide şu vurgulanmıştır; Mahbitu Âdem “aleyhi's-selâm”, Hz. Âdem'in ayak izinin bulunduğu yer haritada güney bölgesinde gösterilmiştir.⁶²

İkinci bölge; Batı Bölgesi Ülkeleri: Haritanın en batı noktasında Mağrib ülkesi yer alır ve burası Endülüs'tür. Hemen bir üst bölge olarak Kayrahan toprağı ve onun dışındaki bölgelere yer verilmiştir. Kayrahan'ın hemen altındaki kenar notunda; “Isının yüksekliğinden dolayı insanların meskun olmadığı yer” denilmiştir. Yani, Ekvator'da insanların yaşamadığını ifade ediyor.⁶³

Hicaz bölgesi ve Yemen toprakları; Hicaz'ın hemen üstünde İki Irak (Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem) bölgesi yer almaktadır. Daha sonra İran'a ait bölgeler gösterilmiştir. Takip edenler Huzistan, Fars, Kirman, Sicistan ve Gazne bölgeleri İran içerisinde yer almaktadırlar. İndus'un kuzeyinde Kara Kurum dağlarına yakın bölgede Keşmir yer almaktadır.⁶⁴

Hind Çölü'nün diğer tarafında ise; Sedd-i Zülkarneyn, “Zülkarneyn duvarı” gösterilmiştir. Zülkarneyn ile Büyük İskender kastedilmektedir. Çünkü o madenî paralar üzerinde Amon boynuzları ile tasvir edilmiştir. Şüphesiz ki, bununla o çok bahsedilen İskender duvarı kastedilmektedir.

⁶¹ İslâm coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*'da dünyayı yedi iklime (bölge) ayırır bu bölgelerden biri de Serendib'den Habeş ülkesine kadar olanıdır, der (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle...*, s. 234

⁶² Haritanın orijinali için bkz. Fatih Millet Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, nr. 4189.

⁶³ Aynı harita.

⁶⁴ Aynı harita.

Burada güneyde gösterilmiştir. Duvarın diğer tarafında Yecüc ve Mecüc⁶⁵ ülkesi gösterilmektedir. Yecüc ve Mecüc, Kuzeydoğuda yaşamış kadim bir millettir. Belki de yazar, haritanın kuzeydoğusunda yer kalmamış olduğundan güneydoğuya yerleştirmiş olabilir. Belki de kötü şöhretli bir topluluğu Türk bölgesinde göstermek veya yerleştirmek istemediğinden de olabilir.⁶⁶

Üçüncü bölge: Batıdan doğuya İskenderiye ve Mısır sınırı, Kürtlerin ülkesi, Şam bölgesi (Suriye), Azerbaycan bölgesi, Deylemliler bölgesi, Horasan bölgesi (Ceyhun'un güneyi denize döküldüğü bölge), İki Hazar derbendi (geçidi), Âbiskun Denizi (Hazar Gölü) Taberistan bugünkü Mazenderan ve Harezmi bölgeleri (bugünkü Hive şehri dahil, gerçi daha kuzeyde olması gerekirdi) haritada yer almaktadır. Yine haritada Cend bölgesi Ceyhun'un denize döküldüğü yerde bulunan Harezmi'e ait olan Urgeç ile özdeşleştirilmiş gibi gösterilmiştir. Sir Derya nehrinin doğduğu yerde Hocend, Kâşân, Merğînân ve Özkent şehirlerinin bulunduğu Fergana eyaleti yer almaktadır.⁶⁷

Dördüncü bölge: Kaşgarlı'nın haritasında, asıl belirtilmek istenen bundan dokuz yüz yıl önceki Türk dünyasıyla, Türk halklarının uzaktan yakından ilgili buldukları uluslar ve ülkelerdir. Haritanın merkezinde, yönlendirmek bakımından Türk hükümdarlarının oturdukları Balasagun bölgesi yer almaktadır. Öbür ülkeler bu ölçüye göre ayarlanmıştır. Fakat eski Türk geleneğine uygun olarak asıl yön, tıpkı Göktürklerde olduğu gibi doğu ile başlamıştır.⁶⁸ Haritanın başlıca amacı, Türk illerini belirtmek olduğundan, Türklerle ilişkileri bulunan ülkeler, dolaylı olarak gösterilmiştir. Ama yine de eksik kalmış yönleri vardır. Örneğin *Dîvân*'da adları geçen Çiğil, Suvar gibi Türk boylarının adlarına haritada rastlanmamaktadır.⁶⁹

⁶⁵ *Mücmelü't-tevârih*'e göre, Yafes'in oğlu Mîsek'in soyundan gelen bir ulus. Yaşadıkları bölgeye Yecüc Mecüc ülkesi denilir. Coğrafyacılar beşinci iklimi (bölge) buradan başlatırlar (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 30- 35; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle...*, s. 378-385.

⁶⁶ Aynı harita.

⁶⁷ Aynı harita.

⁶⁸ Aynı harita.

⁶⁹ A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s. XVIII; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lûgati't-Türk," *DİA*, IX, 448.

Kaşgarlı Mahmud *Dîvân*'da yirmi Türk boyunu temel olarak almıştır. Kendi içlerinde bölünen çeşitli soylar ve uruklar, bu haritaya alınmamıştır. Türk boylarının onomastik yayılım ve durumlarını gölgelemek amacıyla, Kaşgarlı, yalnız Oğuz boyunun, yirmi iki uruğunu göz önünde bulundurmıştır. Damgalarıyla birlikte belirtilen Türk urukları şunlardır: 1. Kınık, 2. Kayı, 3. Bayundur, 4. İva, 5. Salgur, 6. Afşar, 7. Bektili, 8. Büktüz, 9. Bayat, 10. Yazgır, 11. Eymür, 12. Karabölük, 13. Alkabölük, 14. İğdır, 15. Üregir, 16. Tuturga, 17. Alayonluğ, 18. Tüger, 19. Peçenek, 20. Çavuldur, 21. Çebni, 22. Çarukluğ'dur. Kaşgarlı'nın herkesin bilmesini gerekli gördüğü Türk boyları bunlar olmuştur. Öbür ulusların toponomisi ise kısaca belirtilmiştir. Mahmut, *Dîvân*'ının sonunda, Türk dünyasına ilk Türk haritasını vermekle en önemli hizmetlerinden birini daha yapmıştır.⁷⁰ Şimdi haritada geçen yer, kavim ve bölge adlarını *Dîvân*'da geçen anlamlarıyla karşılaştırarak göstermeye çalışacağız.

Volga'nın Hazar denizine döküldüğü bölgede yerleşik olan Hazarlar gösterilmiştir. Bu halkın ismi Hazar Denizi'ne verilmiştir. Hazar Denizi ve Aral gölü bölgesinde çok sayıda Türk boyları gösterilmiştir.⁷¹

Peçenekler⁷², Ural-Altay kolundan gelen Hazarlar⁷³, Bulgarlar⁷⁴ ve Kumanlar⁷⁵ ile akrabadırlar. Ural bölgesinde Oğuzlar tarafından sıkıştırıldık-tan sonra Don bölgesine yerleşmişlerdir.⁷⁶

Ruslar⁷⁷, Hazar denizinin diğer komşularındadırlar. Don, Volga ve diğer akraba Slav boyları örneğin Sakaliba gibi Don nehri havzasındaki Slavlar, daha sonraları İstria ve Dalmaçya'ya göç etmişlerdir.⁷⁸

⁷⁰ A. Caferoğlu, aynı yer.

⁷¹ Aynı harita.

⁷² *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 28, 30, 57, 488; II, 48, 67'de 22 Oğuz bölüğünden biridir. Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük olarak tarif edilir.

⁷³ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 411'de Hazar ismi " Türk ilinde bir yer adı "olarak geçmektedir.

⁷⁴ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 30, 32, 437, 456; II, 67, 225'te Türklerden bir bölük; yer olarak, İdil boyunda tanınmış eski bir Türk şehri bilgisi verilir.

⁷⁵ İdrisî, *Nüzhethü'l-müşâk* adlı eserinde Karadeniz'in Kuzeyinde yaşayan Kumanların yaşadığı bölge ve şehirlerden bahsetmektedir (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 118).

⁷⁶ Aynı harita.

⁷⁷ Rus ismi iki yerde geçmektedir (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 32; II, 48).

⁷⁸ Aynı harita.

Biraz daha kuzeyde Varank (Varanğ)⁷⁹ denilen bir ulus var. Burada en uç kuzeybatı gösterilmiştir. Varanklar, 862 yılında Nowgorod'da Rus devletini kuran Danimarka ve İskandinavya'daki Germen Normanları'dır. Onlar Rusya ve İstanbul'da Varäger veya Varanger olarak adlandırılırlar.⁸⁰

Haritada, Hazar denizinin kuzey doğusunda Bulgarlar yer alır. Bunlar beyaz Bulgarlardır, Kama ve Volga'da yerleşiktirler ve başkentleri Bulgar şehridir. Haritanın en kuzey noktasındaki kenar notunda: "Aşırı soğuktan dolayı bu bölgede hiçbir halk meskun değildir" ifadesi yazılıdır. Kutup bölgesindeki iklim farklılığının bilindiği anlaşılıyor. Her yerde varlığını gösteren soğğun etkisi, medeniyet oluşumunu engellemektedir.⁸¹

Hazar denizinin kuzeyinde Volga ve Ural arasında Kıpçak⁸² yerleşim yeri ve Kıpçak Türklerinin farklı bir kolunun yerleşim bölgesi gösteriliyor. Görünen o ki, sadece bir boy o bölgeye yerleşmiştir. Aynı boy halen Tobol'da yerleşiktir. Onlarla beraber Kızıldişler adı geçen bölgeyi paylaşmıştır.⁸³

Aral Gölü'nün doğu alt tarafı Mankışlak⁸⁴ (Mian kışlak) bölgesidir. Mian, orta ya da yarım anlamına gelmektedir. Kızıldiş boyu, Hazar Denizi'nin doğusundan Talas Nehri'nden Narin bölgesine ve Tarım⁸⁵ bölgesinin batısındaki bu bölgede yerleşti.⁸⁶

⁷⁹ Üreng olarak yazılmış olan bu kelime Rum ülkesine yakın bir yer adıdır. Fuat Köprülü bu adın Varanğ olması gerektiğini söyler (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 135).

⁸⁰ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 145-146.

⁸¹ Aynı harita.

⁸² Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölgeye de Kıpçak veya Kıpçak adı verilir. Ayrıca, Kaşgar yakınında bir bölge adı olarak da geçmektedir (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 28, 30, 31, 32, 474).

⁸³ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 146.

⁸⁴ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 465; II, 157. Oğuz ülkesinde bir yer adı.

⁸⁵ Uygur sınırında, Küçe yanında bir yer adı; aynı zamanda burada akan bir derenin adı (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 396).

⁸⁶ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 147.

Kıpçaklar bir Tatar boyudur⁸⁷ ve kısa bir süre sonra Temuçin'in (Cengiz Han) yönetimi altındaki Altın Ordu'yla devasa bir imparatorluk kurarak adlarını duyuracaklar. Aral Gölü'nün batısına doğru aynı boy; bir çeşit metropol kuracaklar.⁸⁸

Kıpçakların hemen altında Karacuk Dağı⁸⁹ gösterilmiş ve onun altında yeni kurulan bir bölge olan; Oğuzlar'ın ülkesi (Bilâdu'l-Guzziyya), veya Oğuzların başkenti, Aral gölünden iki günlük mesafede yer almaktadır. Oğuzlar⁹⁰ da Türk boyuna aittir. Karacuk Dağı'nın doğu üst kısmında Kıpçak ve Oğuz yerleşim yerleri ve Sıkal-i Muhdese şehri bulunmaktadır.⁹¹

İli nehir havzasında yaşayan "Tuhsi", "Yağma", "Çiğil" kabileleri bu sırada galiba Müslüman idiler. Bunların İslâm sınırındaki yerlerinin İli nehrinden kuzeyde ve Balkaş Gölü civarında olduğu anlaşılıyor. Balkaş Gölü de 'çok ve bol anlamında' "Derin Göl" adıyla zikrediliyor. İli nehrinin Balkaş'a döküldüğü zikredilmiyor. Göle yakın yerde "İki Ögüz" yani "İki Nehir" şehri ve bu şehrin "İli" nehri ile "Yafenç" nehri arasında bulunduğundan bu ismi almış olduğu belirtiliyor.⁹² Fakat haritada "Yafenç" İli nehrinin güneyinde ve İki Ögüz bunun kuzeyinde gösterilmiştir. İki Ögüz yanında bir de Kamlançu'dan bahsedilir. İslâm sınırında denilen ve haritada İli kuzeyinde gösterilen "Kümi-Talas" şehrini de yazar. Diğer bir yerde Uygur sınırında diyorsa da bunu yine bu İli kuzeyinde İki Ögüz civarında aramak gerekir.⁹³ Bundan daha kuzeyde Yamar Nehri akıyordu

⁸⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996, s. 136'da Kıpçaklar'ın, geldikleri bölgede Kumanlarla karıştığını ve bir süre sonra Kumanlar'dan "Kıpçak" diye bahsedilmeye başladığını, ifade eder.

⁸⁸ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 147.

⁸⁹ Karaçuk Dağı'nın yanı sıra Oğuzlara ait bir aynı isimde bir şehir var, Kaşgarlı, bu şehri Farab olarak gösteriyor (*Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 487).

⁹⁰ *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te birçok yerde Oğuz adı geçmektedir. Oğuzlar'ın 22 boydan oluştuğu, kullandıkları özel işaretleri ve dil özellikleri gibi birçok konuda diğer Türk boylarından daha fazla bilgi verilmektedir (I, 4, 14, 25, 28, 30-33, 55, 394, 443, 465, 471, 473; II, 45, 48, 51, 60, 64, 67).

⁹¹ Aynı harita.

⁹² *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 159; III, 135, 243.

⁹³ *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 366; III, 235.

ki bu galiba şimdiki “Çuguçak” şehrinin bulunduğu yerdeki Emil Nehri olmalıdır. Burada “Yabaku” kabilesi yaşıyordu deniliyor.⁹⁴

Tatar Çölü veya Tatar bozkırının sınırını, İli (İla)Vadisi ve nehri belirliyor. İli vadisinin kuzeyinde ve Balkaş Gölü'nün batı ucunda Basmil Bozkırı ve Sarısu, Çu Nehri ve Balkaş gölü arasındaki stepler gösterilmiştir. Hemen yakınlarında Başkır Bozkırı; yani Başkır (Tatar-Fin karışımı)'ların bozkırları bulunmaktadır ki bugün dahi yukarı Kama, Ufa ve Perm şehirleri ile Orenburg'a kadarki bölgede yaşamaktadırlar. Bölgede Yemâk Türk boyunun yaşadığı Yemâk bozkırı da gösterilmiştir. Balkaş Gölü'nün etrafının çöllerle kaplı olduğu ve bölgede yoğun olarak göçebe Oğuzların ve Kimaklar'ın bulunduğu Mesûdî'nin et-Tenbîh⁹⁵ adlı eserinde ifade edilmektedir.

Kuzeydoğunun en dışındaki kenar notunda; “Bu bozkırlarda Nasnas denilen insanlar meskundurlar” deniyor. Bunlar vahşi ve ilkel insanlardır. Mevâziu'l-vühûş yani vahşi bölgeler ise; vahşi hayvanların bulunduğu sahalar olmalı. Ancak tanımlamalar basit tasvirten dolayı anlaşılmaz görünse de, anlaşılan o ki kuzeydoğuda, Altay sıradağları ve Sibirya Uralları'nın bulunduğu İrtiş nehri (Vadi-i İrtiş) bölgesindeyiz. Zaten Yemâk Çölü'nün kuzeyinde İrtiş vadisi gösterilmiştir.

Daha sonra her ikisi de Türk boyu olan Çomul⁹⁶ ve Kay⁹⁷ bölgeleri gösterilmiştir. Beldetü'n-nisâ, “Kadınlar şehri” anlamına gelen bu bölge, Nişabur'un kuzeyindeki Nisa ile eş anlamdadır. Hatta bugünkü haritalarda da geçmektedir.

⁹⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi-Dersleri-* haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 85-86; *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, III, 28.

⁹⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. De Goeje, Leiden 1894, s. 62; R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁶ Çomul ismi önceki coğrafyacıların eserlerinde geçmemektedir. Yalnız *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te Türklerden bir boy olduğu, Kay, Yabaku, Tatar gibi çöl halkından olup ayrı bir şiveye sahip oldukları, Türkçeyi iyi konuştukları belirtilmektedir (I, 28, 29, 32, 394, 459).

⁹⁷ Kay kabilesi de İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geçmemektedir. *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te Türklerden bir boy olduğu; Çomul, Yabaku, Tatar gibi çöl halkından olup ayrı bir şiveye sahip oldukları, Türkçeyi iyi konuştukları belirtilmektedir (I, 28, 30, 32; II, 158).

Cafu; adı Java adını hatırlatıyor, ancak tabii ki yanlış yerde. Bölgenin ortasında bir şehir bulunmaktadır; Aleviler şehri, bir ihtimalle Lalan⁹⁸ ya da Lulan şehridir. Bir dağın üzerinde Lâlan, o dağın zirvesinde de Hakan'ın bir heykeli görülmektedir. Bu heykel 1900 Mart'ında Sven von Hedin tarafından Lop-nor'un kuzeyindeki Lop çölünde keşfedilmiştir.⁹⁹ Dağın diğer tarafında; "çok sayıda Türkler" ibaresi yazılıdır. Bu, "Türklerin yoğun olarak yaşadığı yer" anlamına gelmektedir. Belki de bununla Tibet Türkleri kastedilmektedir.

Denizdeki ada; Cabarka adası. Buranın Japon adası olma ihtimali üzerinde bazı iddiaları daha önce belirttik.

Kaşgarlı Mahmud zamanında Kuzey Çin anlamında Sin, Güney Çin anlamında ise Mâçin (Masin) kullanılıyordu. Orta Sin'e orada hakim olan sülalenin adıyla Hıtay diyorlardı. Kaşgar ülkesi ise Aşağı Sin sayılıyordu.¹⁰⁰ Mâçin, yarımadasının sağında yukarı Çin bulunmaktadır. Uzak Doğunun dışındaki bölgede Hatun Sînî (Kadın sureti) şehri vardır.

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan kavimler hakkında yazarın verdiği bilgilerde az ayrıntı vardır. Görüldüğü gibi İslâmiyetin doğudaki yayılma sınırını Kaşgarlı Mahmud'un eserine dayanarak epeyce doğru tayin etmek mümkündür. Fakat kuzey ve kuzeydoğu taraflarındaki Türk kavimleri arasında İslâmiyet'in yayılması hakkında verdikleri bilgiler o kadar açık değildir. X. asır coğrafyacıları yalnız Yedisu vilayetinin güney kısmını iyi bilmiş olmalılar. Tumanski yazmasında "İli" nehri de geçiyor. Fakat, yazarın bu nehir hakkındaki anlatımı karışık olup nehrin Isık Göl'e döküldüğünü söylüyor. Halbuki Kaşgarlı Mahmud İli nehrine çok önem veriyor. Hatta Türkler arasında kullanılan on iki hayvan ismiyle anılan takvimin kökenini de bu İli nehrine bağlıyor.¹⁰¹

Batıya doğru Bilad-ı Uygur; Uygurların ülkesi bulunur. Türk boylarının en doğuda bulunanı ve Çinlilerle komşu olanıdır. Çin'in kuzey orta

⁹⁸ İdrisî, *Nüzhetü'l-müştâk*, isimli eserinde, Lâlan şehrinin geniş ve çok mamur bir şehir olduğunu, güney tarafından çevreleyen yüksek bir dağın alt tarafında kurulduğunu, dağın başında mermerden büyük bir put inşa edildiğini ve bu bölge halkının puta tapıtığını söyler (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 106).

⁹⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 146.

¹⁰⁰ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 87.

¹⁰¹ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 84.

kısımında “İçinde suyun yok olduğu bozkır ve kumlar” diye muhtemelen Gobi çölünü işaret ediyor. Başaklarla kaplı ülke veya topraklar anlamına gelen Arz-ı Kelim Kuşan’ın, neresi olduğu tespit edilememiştir.¹⁰²

Şimdi sadece haritanın merkezindeki sıradağların arasında kalan şehirlerin tespit edilmesi kalmıştır. Haritanın merkezinde yani dağlarla çevrili ilk dikdörtgen içinde yalnızca Isık Göl yakınındaki Barsgân şehri yer almaktadır. Burası efsaneye göre Afrasyab’ın oğlu tarafından kurulmuş ve onun adı verilmiştir.¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud kendisi Barsgân boyuna mensuptur. Şehrin Isık Göl civarındaki harabeleri bugün hala mevcuttur.¹⁰⁴ Öteki kentler ve yerler Balasagun’a göre düzenlenmişler; yönler ise Orhon yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirlenmiştir.¹⁰⁵ Haritada, Türklerin oturduğu sahalar ile yakın ilişkide buldukları komşuları belirtildiği halde, ilişkide bulunmadıkları bölgeler gösterilmemiştir. Genellikle Kaşgarlı Mahmud’un çeşitli şehirler hakkında verdiği kısa bilgilerden, elinde şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserin varlığı anlaşılıyor ki, eğer bu eserler bulunursa pek çok sorun halledilebilir. Mesela Sıgun Samur şehrinde bahsediliyor veya İnçkend şehrinde bahsediliyor; ancak onların medenî şehir yaşamları ile ilgili fazla malumat bulamıyoruz.¹⁰⁶

Isık Gölün batısında dağlar arasında Türkistan’ın önemli bir şehri olan Balasagun yer almaktadır. Haritaya göre Tanrı dağlarının batısındadır. Kaşgarlı Mahmud, Balasagun şehrini merkeze koyup yedi nehir bölgesini Türk kabilelerinin yerleşim alanı olarak ayırmıştır.¹⁰⁷ Yakut el-Hamevî, Mu‘cemü’l-Büldân’da Balasagun için, Kaşgar’a yakın, Türk hududunda büyük bir şehirdir diyor.¹⁰⁸

¹⁰² “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 146-147.

¹⁰³ *Dîvânü Lûgati’t-Türk*, I, 392-393, 439; II, 49; III, 135, 222, 240, 417.

¹⁰⁴ A. Taşağıl, *a.g.m.*, s. 136

¹⁰⁵ S. Tekeli vd., *Bilim Tarihi*, s. 207.

¹⁰⁶ V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁷ S. M. Ahmad, “Harita”, s. 208.

¹⁰⁸ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 196; *Dîvânü Lûgati’t-Türk*, I, 30, 62, 124, 127, 471, 475, 495; II, 49, 145, 413, 441.

Doğudan batıya doğru Seyhun nehrinin güney batısından Altay Dağları ile Fergana bölgesi¹⁰⁹ arasında sırayla Semerkant¹¹⁰, Hocend, Merginan, Özkent¹¹¹ ve Fergana bölgesinin doğusunda Kâşân şehirleri yer almaktadır.

Uygur bölgesi beş şehirden meydana gelmektedir. Zülkarneyn tarafından kurulduğu söylenen bu şehirler; Sülmi, Koçu, Can-balık, Beş-balık (Göktürklerden Uygurlar'a geçmiş önemli bir şehir) ve Yengibalık şehirleridir. Bu şehirler, haritanın en doğusunda Çin'e yakın Uygur bölgesinde gösterilmiştir.¹¹²

Uygurların ülkesi olan Kan-çou vilayetini 1020 yılında fethetmiş olan Tangutlar (veya Tengüt)'ın¹¹³ adı da Kaşgarlı Mahmud'da geçmektedir. Sin ile Tangut arasında Türkçe garip bir isimle adlandırılan Hatun Sînî (Kadın sureti) şehri yerleştiriliyor. Bu isim açıklanmıyor; şehrin nasıl bir resim veya heykele nisbetle bu ismi aldığı söylenmiyor. Yalnızca Tangutlar ile Hatun Sînî halkı arasındaki bir savaştan bahsediliyor.¹¹⁴

Doğu Türk ilinde tanınmış bir şehir olan Kaşgar¹¹⁵, Tarım bölgesine doğru uzayan güzergah üzerinde batı doğu yönünde Yarkent, Hoten (Kaşgar ile Hind arasında bir bölge adı ve bir şehir adı), Cürcan (Çin yolu üzerinde Müslüman sınırlarından biri) şehirleri gösterilmiştir.

Balasagun ile Kaşgar arasında ikinci bir güzergah, Koçgar-başı ile başlıyor ve batı-doğu yönünde Tarım Nehri havzasında bulunan Uç, Barman (Afrasyab'ın oğlu tarafından kurulan ve onun adını taşıyan şehir) ve Kuça şehirlerinden oluşuyor.

¹⁰⁹ Fergana bölgesinde diğer bir adı Özkend olan bir Fergana şehri vardır (*Divânü Lûgati't-Türk*, I, 344, 380, II, 285).

¹¹⁰ Maveraünnehir ötesinde Ceyhun yakınında tanınmış bir şehir (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s. 63; *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 444, 471; III, 150).

¹¹¹ Fergana şehrinin diğer adı (*Divânü Lûgati't-Türk*, I, 344).

¹¹² *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 111, 396, 404; III, 133, 135.

¹¹³ *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 28-29, 307; III, 138, 325, 327, 362.

¹¹⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 88.

¹¹⁵ *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 10, 30, 124, 343, 380, 383, 394, 402, 436, 474, 484, 490; III, 135, 157, 370.

Haritanın ortasında yer alan dağlık bölgenin kuzeyinde, batı doğu yönünde üçüncü bir güzergah daha vardır. Burası en batıda ve Ceyhun nehrine yakın bir yerde gösterilmiş Şaş¹¹⁶ ile onun doğusunda İskender sıradağlarının başladığı yerde İsbîcâb (Çimkent veya Sayram diye bilinir), sonra Tıraz (Talas veya Taraz), Nazal, Yefenç (İli veya İla Nehrine yakın bir şehir, aynı zamanda bir dere), İki Ögüz (İli ve Yafenç dereleri arasında bir şehir) ve Kümi Talas (Uygur ili sınırında bir yer adı) şehirlerinin yer aldığı bölgedir.¹¹⁷

Y o l G ü z e r g â h l a r ı

İslâm coğrafyacılarının birçoğu, eserlerinde şehirler arasındaki mesafeleri, yol güzergâhlarını, derbendleri, ulaşım ve konaklama yerlerini detaylı tasvirlerle yazmışlar, bazen bölgesel haritalar çizmişlerdir. Bu coğrafyacıların çalışmaları ile K. Miller'in çizdiği haritayı da dikkate alarak seyahat ve ticaret yollarını aşağıda göstermeye çalıştık. Türkistan'daki yol güzergâhları çoğunlukla Tarım bölgesi etrafında ya da Seyhun ve Ceyhun bölgesinde bulunmaktadır.

İslâm ülkelerinin Karahanlılar devrinde Doğu Türkistan'daki sınırları hakkında yalnız Kaşgarlı Mahmud bilgi vermektedir. Bilindiği gibi Doğu Türkistan'daki medenî, gelişmiş yerler iki büyük yol üzerine dizilmiştir. Biri kuzey yolu olup Kuça ve Turfan'a, bir diğeri de güney yolu olup Hotan üzerinden Lobnor'a gider. Lobnor Tarım nehrinin ağızıdır. Kaşgarlı Mahmud'da Tarım'a "Usmi Tarım" denmiş, "Usmi Tarım" İslâm memleketlerinden Uygur memleketine akarak oradaki kumlarda kaybolan büyük nehrin ismidir. 11. yüzyılda İslâmiyet daha Turfan ve Lobnor'a ulaşmamıştı. Kuzey tarafındaki sınır şehri Kuça ve Bügür, güneyde ise Cürcan şehri var idi. Kaşgar'dan buralara kadar uzanan geniş ülkelerde Kaşgar hanından başka hanlar olup olmadığı söylenmiyor. Doğudaki ülkeler galiba Uygur hanına bağlı idi.¹¹⁸

¹¹⁶ Şaş (Taşkent) Maverâünnehir'de Seyhun'un ötesinde Türk ülkelerine hudut sayılan bir şehirdir (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 142; *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 443; III, 150).

¹¹⁷ İsmi geçen şehirlerle ilgili *Divân*'da geçen açıklamalar parantez içinde gösterildi.

¹¹⁸ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 81-82.

Şimdi, Kaşgarlı Mahmud'un haritasındaki yerleşim yerlerini dikkate alarak, Türkistan'daki doğu-batı yönünde yol güzergâhlarını gösterelim. Birinci Yol Fergana'dan başlayıp Cend bölgesinden Kaşgar, Hoten, Cürcan ve buradan da sıradağlar üzerinden Şancu (burası da Çin'deki Schang-schui ile aynıdır)'ya ulaşıyordu.

İkinci Yol Hocend'den Siri Derya nehrinin üzerinden Hotşent, Kâşân, Kagenkar'a, oradan Basi, veya Bave'ye sonra Karaşehr'e ve nihayet doğuya doğru Üst Turfan veya Barmân'a ulaşıyordu.

Üçüncü Yol, Şaş eyaletinden, bugünkü Sir Derya kenarından İsficab, Çimkent; Taraz (Talas) nehrinden veya topraklarından Aulieata, Nazal'a, Yafenç ve Tarım'ın kuzeyinde İki Ögüz, Kümi Talas'a kadar gidiyordu.

Dördüncü yol da dağ yolunun diğer tarafından Buhara ve Beşbulak'ın kuzeyinden Canbulak'a uzanıyor. Burskan şehri ve Isık Göl bölgesinin güneyinden geçerek Turfan (Birman)'a uzanmaktaydı.¹¹⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk'te çizdiği harita, eşine az rastlanan ve günümüze gelebilen ilk Türk dünyası haritasıdır. Bu harita, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibariyle bir tarih kaynağıdır. Yaşadığı çağdaki Türk toplumunun dil özelliklerini ve kültür unsurlarını, Türk boyları ile komşuları arasındaki ilişkileri ele alan Kaşgarlı, Divan'ına eklediği bu Türk dünyası haritası ile Türkoloji bilimine çok önemli katkılar sağlamıştır. Kaşgarlı'nın haritasında, asıl belirtilmek istenen bundan dokuz yüz yıl önceki Türk dünyasıyla, Türk halklarının uzaktan yakından ilgili buldukları uluslar ve ülkelerdir. Bu haritada, İslâm haritaları ile beraber eski Türklerin cihan hakimiyeti anlayışlarını görebilmekteyiz. Yönlerin, Orhon yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirlenmiş olması nedeniyle, İslâm öncesi Türk kültür izlerini taşımaktadır. İslâm âlemindeki Moğol boylarının tarihsel anlamına ve bu boyların o dönem içindeki politik gelişimlerine değinmektedir. Türk dünyası ile o günün bilinen ülkelerini gösteren bu harita, İslâmî dönem Türk coğrafyasının ve

¹¹⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 148.

haritacılığının özgün bir ürünü sayılır. Birunî'den veya önceki diğer İslâm coğrafyacılarından etkilenmiş olabileceği tahmin edilmektedir ancak, İslâm coğrafyacılarından daha farklı ve ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası basit ve plan şeklinde olup İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde bölgelere ayrılmıştır. Uzakdoğu tanıtılırken ve esere eklenen harita çizilirken, Müslüman coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır. Ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından toplanan coğrafi birikimin neticesidir. 11. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'ın doğu sınırındaki İslâmlaşmayı bu haritadan kolaylıkla öğrenebiliyoruz. Bir plan olarak birçok hatalar olmasına rağmen Doğu bölgelerine ilişkin verdiği bilgiler gerçeğe uymaktadır. Haritanın amacı, Türk dilinin tespitini mümkün olduğunca görselleştirebilmek olduğundan, kitabın amacıyla örtüşmektedir. Ne yazık ki, günümüze değin bu harita Batılı bilginler tarafından ele alınıp az çok işlendiği halde Türk bilginlerince gereği kadar ilgilenilmemiştir. Tarih-coğrafya ile ilgilenen bilim adamlarının bu haritadan daha fazla yorumlar çıkarabileceği muhakkaktır.

“THOUGHTS ON THE KAŞGARLI MAHMUD’S *DİVÂNÜ LÛGATİ’T-TÛRK* AND THE MAP OF
TURKIC WORLD IN IT”

Abstract

*The Turkic World Map drawn by Kaşgarlı Mahmud in his *Dîvânü Lûgati’t-Türk* is the first of its kind to depict the geography of the Turkic world in detail so far. Taking into consideration the language features and cultural characteristics of the Turkish society of his age, the Turkish tribes and their interaction, Kaşgarlı, with this map included in his collection, made serious contribution to Turkology. Mahmud’s map is quite simple and looks like a rough sketch. The Islamic world in the map is divided into regions regularly. In dealing with the separate countries, the author seems to have preferred to follow a simple method drawing direct lines from South to North, i.e., from East to West. In the map, the mountains are shown in red, the rivers in blue and the sandy places in yellow, a technique used in the Islamic cartography in the past. This map is a source for history since it contains valuable information that can not be found in the main text.*

Keywords

Dîvânü Lûgati’t-Türk, Turkic World Map, Turkish Map of Language, Cartography, Mahmud of Kaşgar

1822 HALEP-ANTAKYA DEPREMİ VE BÖLGEYE ETKİLERİ

Ümit EKİN*

ÖZET

13 Ağustos 1822'de meydana gelen deprem Ölü Deniz Fayı ile Doğu Anadolu Fayı'nın kesişme noktasında bulunan başta Antakya olmak üzere Halep, Ayıntab gibi kentleri yerle bir etmiş, en az 20.000 kişinin ölümüne, birçok ev, cami, medrese ve köprüünün de yıkılmasına yol açmıştır. Depremi izleyen günlerde gerçekleşen artçı sarsıntılar ve baş gösteren salgın hastalıklar nedeniyle ölümler artmış, özellikle Halep'in nüfusunda büyük bir azalma olmuştur. Her ne kadar bölgedeki kentlerde ticari çıkarları ve temsilcileri bulunan İngiltere, Levant Şirketi aracılığıyla depreme maruz kalmış insanlara çeşitli aralıklarla yardımda bulunmuşsa da yapılan bu yardımlar yeterli olmamıştır. Deprem etkisi ileriki yıllarda da hissedilmiş, yıkılan kentler, ekonomik ve sosyal çalkantılar nedeniyle uzunca bir süre kendini toparlamamıştır

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, Halep, Antakya, Deprem.

Kuzeydeki Avrasya ve güneydeki Afrika ve Arabistan plakalarının kesişme noktasında yer alan Anadolu plakası üzerinde on binlerce yıldır irili ufaklı pek çok deprem meydana gelmiştir. Tabii afetlerin en yıkıcısı olan depremlerle ilgili yazılı ve sözlü anlatılar, insanlığın bu olağanüstü güç karşısındaki çaresizliğine işaret etmektedir. Günümüze ulaşan bazı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, depreme maruz kalan insanlar bu

---

* Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / uekin@sakarya.edu.tr

fiziksel olayı bilimsel bir yöntemle açıklayamadıkları için ya ilahî bir nedene dayandırmışlar ya da günahlarının cezası olarak algılamışlardır¹.

17 Ağustos 1999 İzmit-Adapazarı ve 12 Kasım 1999 Düzce Deprem-leri'nden sonra deprem araştırmalarında gözle görülür bir artış olmuştur². Ancak bu araştırmaların çoğu Marmara Havzası, Kuzey Anadolu Fayı ve kısmen de Doğu Anadolu Fayı'nda meydana gelen depremler üzerinde odaklanmıştır. Görüldüğü kadarıyla ortaya konan çalışmaların büyük bir kısmı Türkiye sınırları içinde bulunan faylar ve bunların ürettiği dep-

¹ Örneğin Antik devir yazarlarından Amasyalı Strabon M.S. 18-19 yıllarında kaleme aldığı *Anadolu Coğrafyası* isimli eserinde, Anadolu halkının, depremlerin nedenini *Yersarsıcı*'ya yani *Deniz Tanrısı Poseidon*'a bağladıklarını ifade etmektedir (Yunus Langeranlı, "Ülkemizin Deprem Gerçeği, Tarihi Perspektif, Bugün ve Gelecek", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 57, Eylül-Ekim 1999, s. 51-53). Bizanslılar ise depremin, dine aykırılıkları nedeniyle Yahudiler yüzünden gerçekleştiğine veya insanların günahlarından nedamet getirmeleri için Tanrı tarafından gönderildiğine inanmaktaydılar (Frank Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerinde Etki", çev. Feda Şamil Arık, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi (AÜDTCFD)*, XIX/30, Ankara 1998, s. 301-302). Osmanlılarda da benzer şekilde, insanların işledikleri günahlar ve yaptıkları zulümlerin karşılığı olmak üzere (Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcüt-Tevârih*, İstanbul 1279, s. 132-134) ya da ulû'l-emre itaatsizlik nedeniyle ("... bu misillü terbiye-yi Rabbâniyye Allah'ın emr ve rızâsına muhâlefet ve fermân-ı hazret-i ulû'l-emre adem-i itâ'atın âsâr-ı mücâzâtı olduğu..." Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hatt-ı Hümayûn (HH), nr. 37098.) Allah tarafından depremle cezalandırıldıklarını düşünenler bulunmaktaydı.

² Bu depremlerin öncesindeki araştırmalar daha ziyade deprem bilimciler tarafından yapılmış olmakla birlikte sonrasındaki çalışmalar deprem bilimcilerin yanı sıra tarihçiler, sosyologlar, edebiyatçılar gibi pek çok disipline mensup araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle 17 Ağustos Depremi'nin ardından birçok süreli yayın deprem özel sayısı çıkarmış, çeşitli kuruluş ve üniversitelerde seminerler düzenlenmiş, yeni yeni kitaplar yayımlanmıştır. Örneğin bkz. *Cogito Deprem Özel Sayısı*, Sayı 20, İstanbul 1999; *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 57, Eylül-Ekim 1999; Elizabeth Zachariadou (Editör), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; Nurcan Abacı (Editör), *Bursa ve Yöresinin Depremelliği ve Deprem Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa 2001; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, Bildiriler*, İstanbul 2002; Mehmet Genç-Mehmet Mazak, *İstanbul Depremleri, Fotoğraf ve Belgelerde 1894 Depremi*, İğdaş Kültür Yayınları, İstanbul 2001; *Yol Kültürü, Deprem Özel Sayısı*, Sayı 6-7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2000; Nesimi Yazıcı, *Ocak 1898 Balıkesir Depremi*, Ankara 2003.

remlerle ilgilidir. Bununla birlikte, Türkiye’de meydana gelen depremleri sadece bu coğrafyada bulunan faylarla açıklamak mümkün görünmemektedir. Çünkü Doğu Anadolu Fayı örneğinde olduğu gibi bu fay Ölü Deniz Fay sistemine bağlıdır ve Ölü Deniz Fayı boyunca kuzey-kuzeydoğuya hareket eden Arap plakası Doğu Anadolu Fayı ve Kuzey Anadolu Fayı’na baskı altında tutmaktadır³. Dolayısıyla özellikle Doğu Anadolu Fayı’nda meydana gelen depremleri tam olarak kavrayabilmek için bugün Türkiye sınırları dışında bulunan ama daha önce Osmanlı topraklarında yer alan bölgelerdeki depremleri de incelemek bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır⁴.

Deprem riskini daha iyi kavrayabilmenin anahtarlarından biri olan tarihsel depremleri çalışmanın iki önemli nedeni bulunmaktadır: Bunlardan ilki, depremin büyüklüğünü ölçen sismograf adlı aletin yaklaşık 100 yıl önce kullanmaya başlanmasıdır. 1900 yılından itibaren deprem tehlikesi bulunan yerlerde sismograf ağının kurulmaya başlanması dünyada ilk kez depremlerin aletsel olarak ölçülebilme imkânını sağlamıştır. Aynı sistemin Türkiye’de modern ve güvenilir bir şekilde yürütülebilmesi ise 1975 sonrasına denk gelmektedir⁵. Sismografin oldukça geç bir tarihte kullanılması tarihsel kayıtlara başvurmanın ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

³ Erdal Herece, “Doğu Anadolu Fayı”, 56. Jeoloji Kurultayı’nda Konferans Olarak Sunulan Yayınlanmamış Bildiri, s. 7. Bu çalışmanın bir nüshasını gönderen Sayın Herece’ye teşekkür ederim.

⁴ Büyük can kaybı ve yıkımlara neden olan tektonik hareketlerin sistematik bir yöntemle çalışılması oldukça önemlidir. Tarihsel verileri kullanarak belirli bir bölgede meydana gelmiş geçmiş depremlerin büyüklüğünü ortaya çıkarmak, aktif olduğu bilinen büyük tektonik yapıların teyit edilmesini, sismik hareketlerin gruplandırılmasını veya hangi aralıklarla gerçekleştiğini, o bölgedeki deprem tehlikesini anlamayı kolaylaştırır ve alınacak önlemlere de ışık tutabilir (N. N. Ambraseys-C. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 33-34). Eğer bir fay kuşağı üzerinde, son jeolojik dönemlerde oluşan depremlerin sıklığı belirlenebilirse, gelecekte o fay üzerinde ortaya çıkabilecek depremlerin olabilirliğinin derecesi, yani deprem tehlikesi de tahmin edilebilir (Yunus Langeranlı, *a.g.m.*, s. 53-54). Gelecekte meydana gelmesi muhtemel depremlerin yer, zaman ve büyüklüklerini saptamanın veya tahmin etmenin –en azından şu an için– bilinen tek yolu geçmişte olmuş depremlere ait verilerin doğru değerlendirilmesinden geçmektedir.

⁵ Erdal Herece, *a.g.m.*, s. 8.

İkinci neden ise sismograf kayıtlarının niteliğiyle ilgilidir. Bu alet, deprem yoğunluğunu ölçmekle birlikte depremin meydana geldiği bölgedeki tahribatı ortaya koyamaz. Bundan ötürü tarihsel kayıtlar, sismografların “makrosismik gözlemler” olarak tanımladıkları depremin binalar ve doğa üzerindeki etkilerini de betimleyebilme olanağına sahiptir⁶.

Tarihsel kayıtlar açısından Türkiye’deki arşivlerin oldukça zengin olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı kaynaklarının tek başına tarihsel bir depremi resmetmesi beklenmemelidir. Bu konuda çalışanlar konsolos raporları, seyahatnameler ve ilgili dönemin gazete haberleri gibi farklı kaynakları da kullanmalıdır.

Deprem kataloglarının önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Farklı disiplinlere mensup bilim adamlarının katkılarıyla hazırlanmış kataloglar yeni açılımlar sağlayabilir. Bu açıdan bakıldığında geçmişte meydana gelmiş depremler üzerine çalışmak isteyen tarihçilerin ilk önce bir depremin davranış ve etkilerini anlayabilmesi için sismologlara gerekli olan temel bilgilere vakıf olması gerekmektedir. İkinci olarak, herhangi bir depremle ilgili bir tarihçinin deprem bilimcilere sağlayacağı veriler mümkün olduğu kadar açıklayıcı olmalıdır. Buna göre deprem sırasında meydana gelen öncü, ana ve artçı şoklar kesin olarak tespit edilebilmeli, hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde depremin oluş yeri ve asıl tahribat yaptığı yer ortaya konulabilmelidir⁷. Çünkü bazen depremin merkez üssüne uzak yerlerde bile, kendiliğinden yıkılabilecek kadar köhne binalar küçük bir sarsıntıyla çökebilir ve kayıtlara geçmiş bu bilgi dikkatsizce kullanıldığında depremin büyüklüğü ya da şiddeti⁸ konusunda yanıltıcı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir.

⁶ Caroline Finkel, “A Consideration of The Sources for The Historical Seismicity of Anatolia”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 278-279.

⁷ C. Finkel, *a.g.m.*, s. 280-282.

⁸ Bir depremin gücü, şiddet ve büyüklük (magnitüd) olmak üzere iki yolla ölçülmektedir. *Şiddet*, depremin insanlar, yapılar ve doğa üzerinde ne kadar zarar verdiğini saptayan bir ölçüdür. Bir deprem meydana geldiğinde herhangi bir noktadaki şiddetini belirlemek için o bölgede oluşan etkiler gözlenir. Yapılan gözlemler *Mercalli* ve *Medvedev-Sponheur-Karnik* adlarındaki Şiddet Cevellerine göre değerlendirilir. Her ikisinde de XII şiddet derecesi bulunmaktadır. *Büyüklik* ise depremler ortaya çıkan enerjinin ölçülmesidir. Enerjinin doğrudan doğruya ölçülmesi mümkün olmadığından Amerikalı bilim adamı Prof. Richter tarafından 1930 yılında geliştirilen bir yön-

Bu makalenin konusunu oluşturan 1822 Halep Depremi, yukarıda belirtilen ilkeler göz önüne alınarak deprem bilimcilere sağlam veriler sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Burada ayrıca depremin, etkili olduğu bölgelerde yarattığı sosyal, ekonomik ve demografik değişimler de irdelenecektir.

Bahsedilen deprem Antakya, Halep ve Ayıntab ile civardaki kasaba ve köyleri harabeye çevirmiştir. Adı geçen yerler Doğu Anadolu Fayı ve Ölü Deniz Fayı'nın kesişme noktasında veya yakınlarında yer almaktadır. Arabistan plakasından Anadolu plakasını ayıran Doğu Anadolu Fayı, kuzeydoğudaki Karlıova'dan başlamakta ve 580 km. boyunca Güneydoğudaki Antakya'ya doğru uzanmaktadır. Doğu Anadolu Fayı'nın Karlıova ile Antakya arasında her bir depremde kırılması beklenen bölümleri (segment) şu istikameti izlemektedir: Karlıova-Bingöl-Palu-Hazar Gölü-Doğanyol (Kefendiz)-Sincik-Çelikhan-Gölbaşı-Türkoğlu-Antakya ve Amik Çöküntü Havzası⁹.

Ölü Deniz Fayı'nın Lübnan'daki kısmına *Yammouneh Fayı* adı verilmektedir ve bu fay Şam'ın batısından denize paralel olarak kuzeye doğru ilerlemektedir. Bu fayın kuzey uzantısı ise Antakya'nın doğusundan Kuzeybatı Suriye'ye uzanmaktadır ve 200 km. uzunluğundaki bu kırık *Gharb Fayı* olarak tanımlanmaktadır. Görüldüğü üzere Doğu Anadolu Fayı'nın güney ucu ile Ölü Deniz Fayı'nın uzantısı olan Gharb Fayı Antakya civarında kesişmektedir. Bu kesişme noktası Antakya'nın hemen yakınında olmakla birlikte, ürettiği depremlerin bölgedeki Halep ve Gaziantep'in yanı sıra diğer yerleşim yerlerini de etkilemesi kaçınılmazdır. Nitekim Ölü Deniz Fayı ile Doğu Anadolu Fayı'nın bağlantılı olduğu mıntıkada tarih boyunca sayısız sismik aktivite meydana gelmiştir. Bu bölgede olan pek çok deprem Ölü Deniz Fayı'nın Doğu Anadolu Fayı'nın devamı olduğunu göstermektedir¹⁰.

---

temle depremlerin aletsel ölçüsü olan büyüklük tanımlanabilmiştir. Halk arasında aynı şeylermiş gibi görüne de şiddet ve büyüklük terimlerinin karıştırılmaması gerekir (Şule Öngel, "Deprem Nedir?", *İsfalt Yol Kültürü Deprem Özel Sayısı*, Sayı 6-7, İstanbul 2000, s. 315-316; İbrahim Sönmez, "Deprem Sözlüğü", *İsfalt Yol Kültürü Deprem Özel Sayısı*, Sayı 6-7, İstanbul 2000, s. 326-327.

⁹ Erdal Herece, *a.g.m.*, s. 1, 5.

¹⁰ Erdal Herece, *a.g.m.*, s. 2-9.

Depremın gerekleŖtiđi tarih ve saat konusunda kaynaklar birbirleriyle eliŖmektedir. 1981 yılında yayımlanan bir katalogda¹¹, tamamen batılı kaynaklara ve baŖka kataloglara dayanarak 1822 yılında bu bölgede gerekleŖen iki depremden bahsedilmektedir: İlki 13 Ağustos'ta akŖam saatlerinde vuku bulmuŖ ve Antakya, İskenderun, Kilis, Halep ve Lazkiye'yi etkilemiŖtir. İkincisi ise sadece Halep'te yıkıma neden olduğu belirtilen 2 Eylül tarihli olanıdır. Bu depremin tam olarak hangi saatte meydana geldiği açıklanmamıŖ ve öncekinin artısı olabileceğinin belirtilmesiyle yetinilmiŖtir.

Her üçü de Doğu Anadolu Fayı ve Ölü Deniz Fayı üzerine yaptığu araŖtırmalarıyla tanınan Erdal Herece¹² ve N. N. Ambraseys ile Muawia Barazangi de aynı tarihe iŖaret etmektedirler¹³. Deprem sırasında bölgede bulunan İngiliz konsolosu Edward Barker ise depremin 13 Ağustos 1822'de akŖam saat 10.30'da gerekleŖtiđini ifade etmektedir¹⁴.

BaŖbakanlık Osmanlı ArŖivi'nde ve Ŗer'iyye Sicilleri'nde bulunan bazı belgeler ile kimi tarih kitapları hem yukarıdakinden hem de birbirlerinden farklı tarihlerden bahsetmektedirler. Belgelerin bir kısmında depremin 15 Ağustos 1822 (27 Zilkade 1237) tarihinde gece saat ikibuukta¹⁵, bir kısmında ise 14 Ağustos 1822 (26 Zilkade 1237) tarihinde gece saat 3 sularında¹⁶ gerekleŖtiđi belirtilmektedir. Bu dönemi konu edinen

¹¹ H. Soysal, S. Sipahioğlu, D. Kolak, Y. Altınok, *Türkiye ve evresinin Tarihsel Deprem Kataloğu* (M.Ö. 2100-M.S. 1900), Tübitak Yayınları, İstanbul 1981, s. 49.

¹² Erdal Herece, *a.g.m.*, s. 10.

¹³ N. N. Ambraseys-Muawia Barazangi, "The 1759 Earthquake in the Beka Valley: Implications for Earthquake Hazard Assessment in the Eastern Mediterranean Region", *Journal of Geophysical Research*, 94/B4 (Nisan 1989), s. 4010.

¹⁴ Edward Barker, *Syria and Egypt Under The Last Five Sultans of Turkey*, London 1876, I, 321. Londra'da yayımlanan *The Times* gazetesindeki bir haberde de aynı tarihe iŖaret edilmektedir. *Austrian Observer* gazetesine dayandırılarak verilen haberde, İstanbul'dan gelen 3 Eylül tarihli mektuptan, ilk ve büyük yıkıcı Ŗokun 13 Ağustos günü akŖamüzeri saat 10 civarında vuku bulduğunun öğrenildiği okuyuculara duyurulmaktadır (5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2).

¹⁵ "... bin iki yüz otuz yedi senesi zilka'desinin yirmi yedinci gicesi sâ'at ikibuukda..." (Cemil Cahit Güzelbey-Hulusi Yetkin, *Gaziantep Ŗer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep 1970, s. 121; BOA, HH, nr. 26272-A, B, C ve D; nr. 16803).

¹⁶ Aynı koleksiyondaki belgelerden birinde depremin tam saati gece 3'ü 10 gee olarak verilmektedir (BOA, HH, nr. 37098-B).

Vak'anüvis Es'ad Efendi'nin eserinde ve *Tarih-i Cevdet*'te ise 24 Ağustos 1822 (6 Zilhicce 1237) tarihi, depremin olduğu gün olarak gösterilmektedir¹⁷. Görüldüğü üzere Halep, Antakya, Ayıntab ve havalisinde 13, 14 ve 15 Ağustos günlerinde üç ayrı deprem gerçekleşmiş gibi bir manzara ortaya çıkmaktadır. Bölgesel ve uluslararası ticaret açısından önemli bir merkez konumundaki Halep'te bulunan İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin konsolosları¹⁸ ısrarlı bir şekilde 13 Ağustos tarihi üzerinde durmaktadır. Osmanlı belgelerinde ise 14 ve 15 Ağustos tarihlerinden bahsedildiği görülmektedir. Osmanlı kayıtlarının hem birbirleriyle hem de batılı kaynaklarla çelişmesi bir yazım hatasından mı yoksa kullanılan takvimler arasındaki farktan mı kaynaklanmaktadır? Öncelikle bu sorunun yanıtlanması gerekmektedir.

Geleneksel saate göre günün başlangıcı göz önüne alındığında bütün sorun çözüme kavuşmaktadır. Alaturka saat olarak da bilinen geleneksel saatte (ezanî saat, gurubî saat) gün, güneşin batışıyla başlar ve bir sonraki güneş batışına değin sürer. Bir günü oluşturan iki güneş batışı arasındaki zaman dilimi iki adet 12 saate ayrılır. Güneşin batışı yıl içinde sürekli değiştiğinden saatlerin günbegün ayarlanması gerekir ve ifade edilen saat

¹⁷ "... Halebü's-şehbâda mâh-ı zilhiccenin altıncı erbi'a gecesı sâ'at üç kararlarında..." (Sahhaflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, haz. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 118; Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi*, sad. Dündar Günday, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, VI, 2854).

¹⁸ Avrupa ülkelerinin ve tüccarlarının bu şehre yönelik ilgisi oldukça erken tarihlerde başlamıştır. Halep'in bir ticaret merkezi olarak ön plana çıkmasını sağlayan olay, Memluklerin 1375'te Kilikya Krallığı'nı ele geçirmesinin ardından Asya mallarını Akdeniz'e taşıyan tüccarların rotalarını bu şehre çevirmesi oldu. Şehrin geniş ticaret ağı açısından değerini fark eden Venedik senatosu kısa bir süre sonra, XIV. yüzyılın sonlarında Halep'e bir konsolos vekili atadı. 1422'de de tam bir konsolosluk hâline getirildi. Aynı ilgi Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra da devam etti. Venedik'in yanı sıra diğer Avrupa ülkeleri de bu şehirde temsilcilikler açmaya başladılar. 1557'de Fransızlar 1586'da İngilizler ve 1613'te de Felemenkliler tarafından konsolosluklar kuruldu. Daha sonraki yıllarda onları Toskana, Napoli, Avusturya, Sicilya, Rusya, İsveç, Prusya ve Birleşik Devletler'in temsilcilikleri izledi (Edhem Eldem-Daniel Goffman-Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 19-87).

kesin değil yaklaşıktır¹⁹. Bu durumda belgelerde geçen 26 Zilkade 1237 tarihinin 13 Ağustos 1822'ye denk geldiği ortaya çıkmaktadır. Güneş Halep'te 13 Ağustos'ta yaklaşık olarak 18.40'ta batmaktadır ve belgelerin tümünde alaturka saate göre gece saat 3 raddelerinde depremin olduğu belirtilmektedir. Bu da Barker'in ifadesine paralel olarak depremin 22.00-22.30 sıralarında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. 27 Zilkade tarihine belgelerde rastlanıyor olmasının neden ya da nedenlerine gelince ya bir artçı sarsıntıyla karıştırılmakta (ki başka kaynaklar bu tarihte bir artçı sarsıntıdan bahsetmemektedir) ya da bir yazım yanlışından kaynaklanıyor olmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli metropollerinden biri olan Halep, deprem öncesinde ticari canlılığı ve olağanüstü nüfusuyla göz kamaştırmaktaydı. Ancak deprem, zarif köşkler ve zengin ticarethanelerle dolu bu şehri ve çevredeki kentleri kısa sürede harabeye çevirdi. Depremin etkili olduğu Halep, Antakya ve Ayıntab gibi kentlerin yöneticilerinin merkeze göndermiş olduğu yazılardan ve bölgedeki İngiltere ve Fransa konsoloslarının rapor ve mektuplarından belli ölçülerde de olsa olayın nasıl gerçekleştiğini öğrenmek mümkün olabilmektedir. Örneğin, Halep Muhafızı olarak şehirde bulunan El-Hac Behram Paşa, deprem sırasında ve sonrasında yaşananları olabildiğince canlı bir şekilde betimlemektedir. O, görevini yerine getirmekte tereddüt etmeyen bir devlet görevlisi olduğunu üstlerine kanıtlamak arzusuyla kaleme alınmış gibi görünen arzında, her ne kadar daha çok güvenlik ve yağma ile ilgili konulara değinse de depremin boyutlarını anlatmaktan da geri kalmamaktadır. Şeyh Bekir denilen yerde ikamet etmekte iken depremi yaşayan Behram Paşa'ya göre deprem o kadar korkunçtur ki babanın oğlunu, annenin kızını tanıyamayacak derecede büyük kargaşaya neden olmuştur²⁰. Deprem olur olmaz vaziyeti anlamak amacıyla emrindeki görevlileri ellerinde meşalelerle şehrin içlerine gönderen Paşa, canlarını kurtarmak için sağa sola kaçışan insanların yarattığı hengâme nedeniyle bunun mümkün olmadığını bil-

¹⁹ Safiye Kıranlar, "Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi (The Journal of Turkish Cultural Studies)*, Sayı 15, İstanbul 2006, s. 68.

²⁰ BOA, HH, nr. 37098-A.

dirmektedir²¹. Behram Paşa gibi durumu İstanbul'a rapor eden Halep kadısı da benzer şeyler söylemektedir. Halep kadısı Kethüdâzâde Mehmet Arif'in ifadelerinden, binlerce Müslüman, gayrimüslim, kadın, erkek ve çocuğun öldüğü, şehirdeki binaların en az dörtte üçünün yıkıldığı, ahali-i beldenin feryat ve figanlarının göğe çıkıp yerde yankı bulduğu, perişan hâldeki bu insanların birbirlerine sığınarak güvenli bir yer bulmak için şehirden kaçıştıkları anlaşılmaktadır²².

Halep'teki Fransız Konsolosluğu'nun tercümanlarından biri ilk sarsıntıyı sağ salim atlatmış olmasına rağmen artçıların sıklığından ve şiddetinden umutsuzluğa kapılarak şöyle yazmıştı: "... yeraltından sesler geldi, hemen ardından da herkesi dehşete düşüren bir sarsıntı. Kâğıda döktüğüm ayrıntılar asla gün yüzü göremeyecek; sadece babam ve bazı dostlarım o korkunç felaket sırasında ne durumda olduğumu bilsinler diye derledim bunları. Ana şoktan sonra çok yüksek duvarlarla çevrili daracık bir avluya çekildik. Yer hiç durmadan 15 dakikada bir hareketleniyordu. Her sarsıntıda duvarlar başımıza doğru eğiliyor ve iç taraflarının yarılıp yarılıp kapandığını görüyorduk. Üstlerinden kopan taşlar ayaklarımıza doğru yuvarlanıyordu..."²³.

Depremi yaşayan bir başka Fransız görevlinin gözlemleri de benzer ifadeler içermektedir. Sarsıntılara *Halep Bahçesinde* yakalanan bahsi geçen raporun sahibi, ölümden kendini altına attığı bir kemer sayesinde kurtulmuştu²⁴.

Deprem nedeniyle Halep'te ve depreme maruz kalan şehir ve köylerde 20.000 civarında insan ölmüş olmalıdır. Halep'ten İstanbul'a gönderilen arzlarda birbirleriyle çelişen rakamlara rastlanmaktadır. Depremın ertesi gününde tutulan bir kayıta 8-10.000²⁵, bir sonrakinde 15.000²⁶, bir başkasında ise 20.000 rakamı²⁷ telaffuz edilmektedir²⁸. Osmanlı yönetimi o

²¹ BOA, HH, nr. 37098.

²² BOA, HH, nr. 37098-B.

²³ Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, s. 17.

²⁴ Jean Vogt, *a.g.m.*, s. 25.

²⁵ BOA, HH, nr. 37098.

²⁶ BOA, HH, nr. 37098-C.

²⁷ BOA, HH, nr. 37098-A.

tarihe kadar modern anlamda bir nüfus sayımı yapmadığı için şehrin nüfusu tam olarak bilinmemekte ve depremde sonra kaç kişinin öldüğüne dair herhangi bir çalışma yürütülmediğinden²⁹ bahsedilen sayıların gerçeği ne derece yansıttığı hususunda kuşku bulunmaktadır. Bununla birlikte Barker da 20.000 kişinin öldüğünü ifade etmektedir.

Kayıplara dair bir başka sayı da kenti depremde oldukça geç sayılabilecek bir tarihte ziyaret etmiş olan Polonyalı haham David D'Beth Hillel tarafından aktarılmıştır. Seyyahın ifadesine göre ölenlerin sayısı 50.000'dir³⁰. Ancak şehre depremde 8 yıl sonra gelmiş olan Polonyalı seyyahın verdiği bu rakam oldukça abartılı görünmektedir ve ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

İlk şok sırasında bazı yüksek rütbeli devlet görevlileri ile çeşitli Avrupa ülkelerinin temsilcilerinin öldüğü görülmektedir. Bunlardan ilki Halep Kalesi'nin içinde askerleriyle birlikte canından olan Mustafa Paşa'dır³¹. Bundan başka ölenler arasında Avusturya Balyosu da bulunmaktadır³². Kraliyet Genel Konsolosu Esdras Von Piccotto ise oldukça

²⁸ Daniel Panzac, en az 12.000 kişinin öldüğünü bildirmektedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 5).

²⁹ Bunun bölge için bilinen tek istisnası arkalarında varis bırakmadan ölenlerin terekeleriyle ilgilidir. Depremde ölenlerden varisi olmayanların malları hazineye kaldığından devlet, gerekli işlemleri yapmak için bölgeye bazı görevliler yollamıştı. Örneğin, Halep'teki tereke işlerini halletmek amacıyla eski Yeniçeri efendisi Hamdi Efendi görevlendirilmiş, buradaki çalışmalarını tamamladıktan sonra aynı amaçla Ayıntab'a gitmesi istenmişti (BOA, HH, nr. 16803). Bu uygulamanın yapılacağına dair Ayıntab'a gönderilen fermanda, depremde ölenlerin yetim ve mirasçılarının belirlenmesi, mal ve eşyalarının varislerine teslim edilmesi, çocuksuz ve mirasçı bırakmaksızın ölenlerin terekelerinin hazineye aktarılması gerektiği bildirilmektedir (Cemil Cahit Güzelbey-Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, s. 121-122). Bu sayımın yapılmasındaki amaç, depremde ölenlerin tamamının sayımının yapılması değil, sadece devlet hazinesine gelir getirmesi umulan varissiz ölenlerin muhalefatının eksilmesine ya da kaybolmasına mahal vermeden bir an önce denetim altına alınmasıdır. Halkın devlete karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmesi söz konusu olduğunda bile genel bir sayımın yapılmadığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Erzurum ve Şam orduları mürettebatı için Halep ve Ayıntab civarından istenen mübayaa zehayiri vs., ahalinin perişan olması ve artçı sarsıntuların henüz bitmemiş olmasından ötürü toplanamamıştı (BOA, HH, nr. 20674; nr. 27262-A, B ve D).

³⁰ Edhem Eldem-Daniel Goffman-Bruce Masters, *a.g.e.*, s. 71.

³¹ BOA, HH, nr. 37098-A.

³² "...Nemçe Balyosu cümle avanesiyle helâk..." (BOA, HH, nr. 37098).

dramatik bir şekilde ölmüştür. Konsolos, kendi evinin yıkıntıları altında kalma tehlikesinden kurtulduktan sonra, aile fertlerinden bir kısmını şehrin çıkış kapısına göndermiş ancak bir hanın yanından geçerken bir artçı sarsıntı meydana gelmiş ve bir duvarın üzerlerine çökmesi nedeniyle yanındakilerle beraber can vermiştir³³.

Bu arada İstanbul'dan gönderilen 4 Ekim 1822 tarihli bir mektuba dayandırılarak yapılan bir haberde Halep'teki Fransız Konsolosu ile Fransız çevirmenlerin felaketten sağ olarak kurtuldukları duyurulmaktadır³⁴.

Deprem nedeniyle Halep'te meydana gelen yıkım söz konusu olduğunda binaların çoğu ve birçok cami minareleriyle beraber yıkıldı şeklinde genel ifadeler kullanılmaktadır. Şehrin neresinde, hangi binaların yıkıldığı hakkında ayrıntılı bir döküme henüz rastlanılmamış olmakla birlikte, merkeze gönderilen raporlardan ve Barker'ın anlattıklarından bazı kısmî gözlemler elde etmek mümkün olabilmektedir. Bu durum, depremden en az Halep kadar etkilenmiş olan Antakya, Ayıntab, Lazkiye, Trablusşam ve Maarratünnuman kentleri için de geçerlidir.

Yaklaşık 10-12 saniye süren depremde Halep Kalesi'ni çevreleyen duvarların önemli bir kısmı yıkılmış ve buradaki toprak yıkıntıları altında kalmış³⁵, iç kalenin duvarlarının da bir kısmı çökmüştü³⁶. Şehirdeki evlerin dörtte üçü³⁷ ile pek çok medrese, çarşı, cami, han, hamam ve köprü³⁸ de

³³ *The Times*, 5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2.

³⁴ *The Times*, 8 Ekim 1822, Sayı 11684, s. 2.

³⁵ BOA, HH, nr. 37098 A ve C.

³⁶ BOA, HH, nr. 37098.

³⁷ BOA, HH, nr. 37098 B. *The Times* gazetesindeki habere göre ise şehirdeki evlerin üçte ikisi harabe hâline gelmişti (5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2).

³⁸ Depremden kısa bir süre önce Halep muhafazası ile görevlendirilen Anadolu Valisi Hasan Paşa'nın İstanbul'a göndermiş olduğu arz, deprem bölgesindeki köprü ve yolların durumunu gözler önüne sermektedir. Buna göre, görev bölgesi olan Halep'e gitmek üzere Kütahya'dan hareket eden Hasan Paşa ve beraberindekiler Adana'ya ulaşmadan 1 gün önce deprem olmuş, Adana ve Antakya arasındaki yol ve geçitler bozulduğundan ulaşım güçlükle sağlanabilmişti. Hatta Asi Nehri ve onun bir kolunu oluşturan Karasu üzerindeki Cisir-i Cedîd ve Cisir-i Murad Paşa tamamen yıkılmış olduğundan bu suları binbir güçlükle bulunabilen kayıklarla geçmek zorunda kalmışlardı. Her birinde 2'şer, 3'er gün oyalandıklarından epey bir gecikme yaşanmış ve Halep'e ancak zilhiccenin 11. günü (29 Ağustos 1822) ulaşabilmişlerdi (BOA, HH, nr. 35560-A ve B).

yıkılmıştı³⁹. Bütün bunlara rağmen bölgedeki bazı tarihî yapılar depremden etkilenmemişti. Bunlardan biri haçlılar döneminden kalma Halep'teki Ulucamii'nin minaresidir⁴⁰.

Üzerinden 8 yıl geçtikten sonra bile depremin Halep'te yarattığı tahribatın izleri canlı olarak durmaktadır. Cellier'in ifadesine göre *Hapishane Kapısı* adı verilen kapının tonozlarından ve duvarlarından geriye kalanlar, çatlaklarla dolu ve her an yıkılacak gibi durmaktaydılar. Fransız Konsolosluğu binasının durumu da pek farklı değildi. Depremden beri yarılmış tavanların ve çatlak duvarların içine girmeye cesaret eden kimse olmamıştı. Her taraf, evler, köşkler yıkıntı hâlinde bulunmaktaydı ve kimsenin molozları kaldırmaya niyeti yoktu⁴¹.

Bir Fransız gemisinin kaptanının bildirdiğine göre, deprem esnasında Kıbrıs yakınlarında denizden iki kaya parçası yükselmişti. Bahsedilen kayalar aşağı yukarı Halep ile aynı enlem üzerinde bulunmaktaydı⁴². Sarsıntılar denizde de şiddetli bir şekilde hissedilmiş ve bazı gemiler alabora olmuştu. Toprak üstünde derin yarıklar oluşmamasına rağmen yer yer ufak-tefek çatlaklara rastlanabiliyordu. Bu çatlaklardan kısa süreliğine su fışkırmıştı. Gökyüzünün durumunda önemli bir değişiklik oluştuğuna dair herhangi bir bilgi⁴³ ulaşmamıştır⁴⁴. Bunlardan başka tabiatta meydana gelen değişikliklere Asi Nehri'nin 10 dakikalığına akmadığını ve suyunun kesildiğini eklemek gerekmektedir⁴⁵.

³⁹ Abdül-Fettah Revvâs Kal'acı, *Halebü'l-Kadime ve'l-Hadise Esmauha ve Hükkâmuha ve Ahdesuha ve Esvâkuha ve Ahyâuha*, Beyrut 1982, s. 402'den naklen Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2004, s. 31-32.

⁴⁰ E. Barker, *a.g.e.*, I, 323.

⁴¹ Jean Vogt, *a.g.m.*, s. 32.

⁴² *The Times*, 5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2.

⁴³ Oysa deprem gecesi yeraltından sesler işitilmesinden bir dakika sonra gökyüzünün kıvrıla dönüştüğüne dair bazı bilgiler de mevcuttur (Mehmed Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 118).

⁴⁴ E. Barker, *a.g.e.*, I, 322.

⁴⁵ Bu bilgiye *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*'nde rastlanmaktadır. Daha önce de işaret edildiği üzere depremin 24 Ağustos'ta gerçekleştiğini belirten müellif, ya depremin tarihini yanlış aktarmış ya da artçılarından biriyle karıştırmıştır. Nitekim Hicri takvime göre 6 Zilhicce gecesi saat 3 sıralarında depremin olduğunu ifade eden Vak'anüvis Es'ad Efendi, Asi Nehri'nin suyunun kesildiği haberinin kendisine zil-

Depremın etkili olduğu alan çok geniş olduğu için Doğu Anadolu Fay hattı üzerindeki birçok şehir de Halep ile aynı kaderi paylaşmıştı. Bu şehirlerden biri Ayıntab'dır. Ayıntab'ın başına gelenler hakkındaki en detaylı bilgiler, ödemekle yükümlü oldukları vergilerin ertelenmesi amacıyla şehrin dizdarı, serdarı, mütesellimi ve eski miralayı ve ileri gelenlerinin imzaları bulunan ve İstanbul'a gönderdikleri çeşitli arzlardan edinilmektedir. Bu belgelerde de "nice nice canlar helak oldu" şeklinde genel ifadeler kullanılmakta, kaç kişinin öldüğü veya ne kadar binanın yıkıldığı hususunda ayrıntılı sayıları içeren dökümler bulunmamaktadır. Bununla birlikte Ayıntab'ın da depremden en az Halep kadar etkilendiği anlaşılmaktadır. Belgelere göre şehirdeki birçok medrese, mescit, cami, minare ve ev yıkılmış, çok sayıda insan hayvanlarıyla ölmüş ya da yaralanmış, ayakta kalabilen evler ise oturulamaz hâle geldiğinden halk şehirden kaçarak açık arazide çadırlarda yaşamaya başlamıştır. Kalenin içindeki burçlar ve duvarlar yıkılmış, buradaki evler de aynı akıbete uğramıştır. Deprem, Ayıntab'da olduğu kadar köylerinde de tahribata yol açmıştır⁴⁶.

Deprem alanındaki Lazkiye'de en çok zarar gören yerlerin başında Konsolos Vekilliği'nin bulunduğu mahalle gelmektedir. Konsolosluk binası ayakta kalmış olmakla birlikte içine girilemeyecek kadar hasar görmüştür. Şehirdeki Fransız Misafirhanesi'nin yanı sıra Büyük Tütün Hanı, Gümrük Binası ve surlar yıkılmıştır⁴⁷.

Trablusşam sakinleri de depremi bütün şiddetiyle hissetmişlerdir. Trablusşam Mütesellimi Ali Esad Bey'in Şam Valisi'ne yolladığı mektuptan, burada da büyük hasar meydana geldiği öğrenilmekte ancak ölen olup olmadığı konusunda herhangi bir malumat elde edilememektedir⁴⁸.

---

hicce ayının ortalarında (Ağustos sonu-Eylül başları) ulaştığını bildirmektedir: "...Nehr-i Âsi dahî 10 dakika kadar cereyân etmeyüb tahte'l-arza gâir olduğu haber-i ra'şa âveri, mâh-ı merkûmun evâsıtında zuhûr ve âmme-i müstemi'ine îrâs-ı keder ü fütûr eyledi..." (*Aynı yer*).

⁴⁶ BOA, HH, nr. 26272-A, B, C ve D; Cemil Cahit Güzelbey-Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, s. 121-122.

⁴⁷ Jean Vogt, *a.g.m.*, s. 25. Lazkiye Gümrükçüsü Mustafa Esat Ağa, Şam Valisi Derviş Paşa'ya gönderdiği mektupta herhangi bir ayrıntı vermeden şehirde depremden ötürü hasar oluştuğunu bildirmektedir (BOA, HH, nr. 35560-F, G ve I).

⁴⁸ BOA, HH, nr. 35560-F, H ve I.

Halep'in 100 km. kadar güneybatısında bulunan Ma'arratünnuman kenti, bölgedeki diğer kentler gibi depremin yaratmış olduğu tahribattan payına düşeni almıştır. Mütesellim El-Hac Hüseyin, Şam Valisi'ne bir mektup göndererek burada pek çok yerin yıkıldığını bildirmiştir⁴⁹. Bir başka raporda ise, sadece binaların yıkılmadığı, aynı zamanda çok sayıda insan ve hayvanın da öldüğü ifade edilmektedir⁵⁰. Bununla birlikte ölü sayısı hakkında herhangi bir rakam telaffuz edilmemektedir.

Antakya için ise depremin 1615'te meydana gelen yıkıcı deprem kadar etkili olduğu söylenebilir. Yakınlardaki İskenderun ve Belen'de büyük tahribat oluşmuş, Antakya'daki birçok ev zarar görmüştür⁵¹. Nitekim, depremden yaklaşık 2 yıl sonra tutulan Antakya'ya ait mahkeme kayıtlarında kent merkezindeki çok sayıda evin tamamen yıkıldığı görülmektedir⁵².

Deprem olduktan sonra Halep Muhafızı Behram Paşa emrindeki askerleri, şehrin yağmalanmasını engellemek ve güvenliği sağlamak için görevlendirmişti. Ahali korkudan şehir dışına kaçıp kendini bağ, bahçe gibi açık alanlara atmıştı. Bu arada Halep'in maruz kaldığı felaketi öğrenen bedeviler şehri yağmalamaya başlamış, bunun üzerine bu işle görevlendirilen Behram Paşa'nın askerleri yağmacıları geri püskürtmüştü. Ay-

⁴⁹ BOA, HH, nr. 35560-J.

⁵⁰ BOA, HH, nr. 35560-K ve L.

⁵¹ Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi-Osmanlı Dönemi-*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 82.

⁵² 1823-1827 yıllarına ait kayıtları içeren 18 numaralı Antakya şer'iyye sicilinde yer alan muhtelif kayıtlardan, İnciler, Kanavat, Sekâkin, Rikabiye, Debbus, Şeyh Ali, Hazret-i Habîbü'n-Neccâr mahallelerindeki birçok ev ve dükkanın yıkıldığı anlaşılmaktadır (Mahmut Bolat, *18 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1239-1242/M. 1823-1827)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Kayseri 2000, s. 58-60, 179-180, 240, 258, 264, 268-269). Yıkılan evlerin molozlarının kaldırılması sırasında oldukça ilginç olaylara da tanık olunmaktadır. Deprem nedeniyle yerle bir olan evlerden birinin enkazı içinde 1532 adet Mısır altını, 74 adet İslambol altını, 550 adet Hayr-ı Fındıka altını, 7 adet Rub'iyye altını ile sayısı belirtilmeyen Sikke-i İstanbul Nısfıyyesi ve Sikke-i Sultan altını bulunmuş ve bu altınların bölgedeki fakir halka dağıtılması talep olunmuştur (*Aynı defter*, belge nr. 95). Burada kullanılan belgelerin fotokopilerini gönderen Sayın Bolat'a teşekkür ederim.

rica ölü bedenler ve yıkıntılar arasında yağma işine karışan 5-10 yeniçeri de Paşa'nın emriyle idam edilmişti⁵³.

Güneş doğduktan yaklaşık 1,5 saat sonra büyük bir artçı sarsıntı meydana gelmiş, ilk sarsıntıda hasar görmüş olsa da hâlâ ayakta kalabilmiş binaların önemli bir kısmı yıkılmıştı. Artçı sarsıntılar uzunca bir süre daha devam etmiş ve halkın sürekli olarak panik içinde kalmasına neden olmuştu. Barker'in Levant Şirketi'nin merkezine gönderdiği raporları yayımlayan *The Times Gazetesi*'nde çıkan haberlerden deprem bölgesinde meydana gelen artçı sarsıntılar ve buna bağlı olarak halkın içinde bulunduğu kötü durum hakkında kimi bilgiler elde edebilmek mümkündür.

Depremin olduğu 13 Ağustos tarihinden bu konuda yapılan ilk haberin tarihi olan 5 Ekim'e kadar sayısız artçı sarsıntı olmuş, bunların 16 tanesi oldukça şiddetli bir şekilde hissedilmişti⁵⁴. Bir başka haberde ise Levant Şirketi'nin merkezinde Mr. Barker'dan gelen 18 Kasım tarihli mektubun okunduğu ve bu tarihe kadar aralıklarla da olsa sarsıntıların devam ettiği bildirilmektedir⁵⁵. 31 Aralık tarihli başka bir mektupta Mr. Barker, kasım ayında da depremlerin devam ettiğini ancak en şiddetli artçıların aralık ayının 12'si, 22'si ve 24'ünde olduğunu, bunları daha az şiddetli şokların takip ettiğini dile getirmektedir⁵⁶. Konsolos, 12 Şubat 1823 tarihinde kaleme aldığı mektubunda ise Ocak ayında yeni bir dalganın geldiğini söyledikten sonra şunları eklemektedir: "... Bu ülkede peşpeşe meydana gelen depremleri haber verdiğim için üzgünüm. Depremlerin artık olmayacağına dair bir ümidin oluştuğu sırada yeniden başlaması bu bahtsız insanları sarstı ve korumasız bir vaziyette açık havada soğuk geceler geçirmelerine neden oldu. İstirabımız hat safhadadır ve kargaşa sürmektedir. Çünkü tam depremler artık sona erdi derken yeni bir

⁵³ "... bi'n-nefs kendim bir mikdâr teb'a ile kenârda ve bağ ve bağçelerde olan ibâdullahın muhafaza ve himâyesine teşmîr-i sâka gayret ve kethûdam ve hazinedârım kullarını külliyyetlü ma'îyyet ile şehirde kalan emvâli yağmagerân ve sürrâkdan hırâsete ta'yîn ile emr-i tahaffuza dikkat ve ahz olunan beş on nefer yağmagir sârikler berâ-yı gayret siyâset olunarak hıfz olunmakta idüğü..." (BOA, HH, nr. 37098 ve nr. 37098-C) Aynı bilgi, *Austrian Observer* gazetesine dayandırılarak yapılan bir haberde de yer almıştır (*The Times*, 5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2).

⁵⁴ *The Times*, 5 Ekim 1822, Sayı 11682, s. 2.

⁵⁵ *The Times*, 17 Ocak 1823, Sayı 11771, s. 3; 18 Ocak 1823, Sayı 11772, s. 2.

⁵⁶ *The Times*, 2 Nisan 1823, Sayı 11835, s. 3.

dalga geliyor ve eskisinden daha da şiddetli oluyordu. Kendi açımdan ifade edecek olursam gelecek kuşağın yere basmakta zorlanacağını söyleyebilirim. O kadar korktum ki damarlarımdan korku fişkıracakmış gibi geliyordu. Bu ülkede yaşadığım müddetçe sağlam taş duvarları olan bir binada bile uyuyabileceğimi zannetmiyorum ...”⁵⁷.

Depremın yol açtığı maddi ve manevi yıkımın yaralarının sarılmasına imkan vermeyen artçı sarsıntılar, gerekli tedbirlerin alınmasını engellediği gibi yeni sorunları da beraberinde getirmişti.

Deprem nedeniyle Halep, Antakya, Ayıntab ve havalisinde en az 20.000 kişi ölmüş, bir o kadarı da yaralanmış veya sakat kalmış⁵⁸, binlerce ev yıkılmış ya da oturulamaz hâle gelmiş, 5-6 köy tamamen yok olmuştu. Deprem ve ardından gelen artçıların neden olduğu zarar hesaplanamamaktaydı. Korkunç sefalet manzaraları her tarafı kaplamıştı. Buna bir de Arap eşkıyaların doymak bilmez açgözlülükleri de eklenince güvenlik tamamen ortadan kalkmış, yöneticilerin aldıkları önlemler bile hırsızlık ve yağma olaylarını engelleyememişti. Neredeyse yılın en sıcak döneminde gömülemeyen çok sayıdaki ceset⁵⁹ çevreye koku ve öldürücü mikroplar yaydığından şehrin sakinleri mal ve mülklerini kurtarma ümidi olmaksızın isteksiz bir şekilde ikamet ettikleri yerleri terk ve başka yerlere göç etmeye mecbur kalmıştı. Üstelik imkânlar son derece kısıtlıydı ve hayatta kalmayı başarabilenlerin ne başlarını sokabilecekleri barınakları ne de yiyecekleri vardı. Bu da yetmezmiş gibi salgın hastalıklar da baş göstermişti. Eylül ayında havanın aşırı sıcaklığı azalır azalmaz bu defa kolera salgını başlamıştı. Hastalık çok geniş bir alanda etkisini göstermiş, hatta Urfa’da bile görülmüştü. Bu sırada Antakya yakınlarındaki Suveyda’da bulunan ve Halep’e gitmek niyetinde olan Mr. Barker kolera nedeniyle yolculuğunu ertelemek zorunda kalmıştı. Bu hastalığa karşı yeterince önlem alınamadığından yok edilmesi ümidi tamamen ortadan kalkmıştı. Hastalığın yarattığı korku ve endişe o kadar büyüktü ki Avus-

⁵⁷ *The Times*, 19 Mayıs 1823, Sayı 11875, s. 2.

⁵⁸ E. Barker, *a.g.e.*, I, 321.

⁵⁹ Depremın ertesi günü Halep’te olan bitenleri anlamak için keşfe çıkan Behram Paşa, herkes şaşkınlık içinde olduğundan yıkılan yerlerin dikkatli bir şekilde kontrol edilmediğini ve hâlen yıkıntılar altında ne kadar ölü bulunduğunun bilinemediğini üzüntü içinde itiraf etmektedir (BOA, HH, nr. 37098).

turyalı, Prusyalı, Napolyalı, Danimarkalı ve İsveçli temsilciler aileleri ve mallarıyla birlikte Halep'ten ayrılp Şam ya da Sayda'ya çekilmişlerdi. Halep'te kalan Fransız ve İspanyol konsoloslar ise halkla ilişkilerini tamamen kesmişlerdi⁶⁰.

Havaların soğuması ile birlikte koleranın önlenmesi yönündeki umutlar gerçekleşmeye başlamış, artık bu bulaşıcı hastalık insanlar için öldürücü boyutunu yitirmişti. Veba da soğuklar sayesinde önce hız kesti, ardından da durduruldu. Belki bu ölümcül hastalık havaların ısınmasından sonra yeniden hortlayacaktı; ama en azından o sıralar insanların bu nedenle ölmemeleri sevindiriciydi⁶¹.

Kolera ve veba dışında bölgede *ophthalmia* adı verilen bir tür göz iltihabı hastalığı da etkili olmaktaydı. Depremi izleyen günlerde Halep ve Antakya'yı saran bu hastalık o derece yaygındı ki bölge nüfusunun dörtte biri bundan zarar görmüştü. Hatta Halep'te bulunduğu sırada Mr. Barker ve ailesindeki 9 kişiden 5'i *ophthalmia*'ya yakalanmıştı. Fakat buradaki en dikkate değer husus, sonbahar mevsiminde Halep ile aynı etkiyi gösterdiği ve hiçbir tedavinin yapılmadığı Antakya'da tek bir kişi bile *ophthalmia* nedeniyle görme yetisini yitirmezken, bol miktarda tıp ve göz doktorunun bulunduğu Halep'te yüzlerce insanın kör olmasıydı⁶².

Depremin en acı yönlerinden biri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi⁶³ veya zengin-fakir ayrımı yapmaksızın herkesi fakirlik, açlık ve sefalet noktasında eşitlemesiydi. Felaketin paydaşları bütün olumsuzluklara rağmen birbirlerine dayanarak ve dinsel düşmanlığın duvarlarını yıkarak sorunlarını çözmek için çaba sarf ediyorlardı⁶⁴. Ama felaket o kadar büyüktü ki kısa sürede telafi edilecek gibi görünmüyordu. Özellikle Halep'te ticaret ve üretim hayatı neredeyse durma noktasına geldi, binaların çoğu yıkıldı. Yıkılan binaların yeniden yapılması ya da onarılması için gereken

⁶⁰ Mr. Barker'in 29 Kasım 1822 tarihli Levant Şirketi'ne hitaben yazdığı mektup (*The Times*, 2 Nisan 1823, Sayı 11835, s. 3).

⁶¹ Mr. Barker'ın 31 Aralık tarihli mektubu (*Aynı yer*).

⁶² E. Barker, *a.g.e.*, I, 164.

⁶³ *The Times* gazetesinde belirtildiğine göre, depremden önce Halep'teki en fakir topluluk Yahudilerdi. Ancak deprem burada yaşayan herkesi mahvettiği için herkes fakirleşmişti ve Yahudilerden farkı kalmamıştı (17 Ocak 1823, Sayı 11771, s. 3).

⁶⁴ Jean Vogt, *a.g.m.*, s. 56.

para bulunamadı. Bu durumdan en çok etkilenenler ise vakıflara ait olanlardı. Depremden sonraki 10 yıllık döneme ait şer'iyye sicillerinden öğrenildiği kadarıyla vakıfların elde ettiği gelirlerde büyük bir düşüş yaşanmıştı⁶⁵. Civardaki köyler de büyük oranda boşaldığından insan kayıpları köylerden yeni gelenlerle telafi edilememiştir. Bölgenin tamamındaki nüfus azalmasına paralel olarak daha önce 200.000 civarında olan Halep'in nüfusu Osmanlı devrindeki en düşük seviyesine indi. Nüfus azalması o kadar dramatikti ki, bir İngiliz konsolosluk görevlisi tarafından yapılan tahmine göre 1840'ta şehirde yaşayanların sayısı 65.000 ile 80.000 arasındaydı⁶⁶.

Başta İngiltere olmak üzere İsveç, Avusturya, İspanya gibi pek çok Avrupa ülkesinin Halep ve civardaki diğer kentlerde ticari çıkarları ve temsilcileri bulunduğu bölgenin harap bir hâlde bulunması adı geçen ülkelerin yararına bir durum değildi. Bu nedenle depremden etkilenenler için Levant Şirketi bir yardım kampanyası başlattı. Yardım kampanyasının gerekçesi basında şöyle yer almıştı: "Yardımsever İngiliz halkının önüne daha önce böyle acıklı bir hikâye gelmemiştir. Her ne kadar felaketin meydana geldiği alan İngiltere'ye uzak olsa da seslerini dünyaya duyurmakta güçlük çeken bu zavallı felaketzedelere hamiyetperver ulusumuz 1755 Lizbon depreminde olduğu gibi bu olayda da duyarlı davranacak ve yardım elini uzatacaktır".

Yürütülen yardım kampanyasının yanı sıra parlamentoda bir önerge verilmiş, Antakya ve çevresindeki afetzedeler için kamuoyunun desteğinin alınması istenmiştir. Ayrıca İngiltere'deki varlıklı Yahudilerin kampanyaya dikkatini çekmek amacıyla yardım çağrılarında, deprem bölgesinde yaşayan Yahudilerin en zor durumda bulunan topluluk olduğu özellikle vurgulanmıştır⁶⁷.

Levant Şirketi'nin genel merkezinde Sekreter M. G. Laddeli'nin, Mr. Barker'ın deprem bölgesinde yaşanan acıklı olayları anlatan mektubunu okuması üzerine durumdan etkilenen şirket üyeleri ilk bağışları yapan

⁶⁵ Margaret L. Meriwether, *The Kin Who Count, Family and Society in Ottoman Aleppo 1770-1840*, University of Texas Press, Austin 1999, s. 27 ve 239.

⁶⁶ Edhem Eldem-Daniel Goffman-Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, s. 72-73.

⁶⁷ *The Times*, 17 Ocak 1823, Sayı 11771, s. 3; 31 Aralık 1822, Sayı 11756, s. 3.

kişiler oldular. Övgüyü hak eden bu davranış sayesinde ilk kalemde 500 pound toplanmıştı. Ardından şirkette yer alan geçici komite üyeleri 1.000, Doğu Hindistan Şirketi de 300 pound bağışta bulunmuştu. Haberde ifade edildiğine göre, en ufak bir yardımın bile değeri çok büyüktü; çünkü 1.000 pound yaklaşık olarak 40.000 kuruşa denk gelmekteydi ve belki de binlerce insanın sıkıntıdan kurtulmasını sağlayacaktı⁶⁸.

Toplanan yardım paraları deprem bölgesine peyderpey ulaştırılmaktaydı. Mr. Barker'a önce 1.000, ardından da yine 1.000 pound daha gönderilmiş, O da sıkıntıda olan insanlar adına bunları kabul etmişti. Bir Levant Şirketi yetkilisinin gözlemine göre, toplanan bu paralar son derece ehliyetli kişilere teslim edilmişti. Bu arada İstanbul'daki Başkonsolos Mr. Cartwright'a gönderilen talimatname ile Türk yetkililerle işbirliği içinde olunması ve yardımların din farkı gözetmeksizin bütün afetzedelere dağıtılması istenmişti⁶⁹.

Bütün benzer yardım kampanyalarında olduğu gibi biraz da felaket ve onun getirdiği acıların henüz taze olması nedeniyle ilk günlerde toplanan para miktarı yüksek olmasına rağmen ilerleyen günlerde yapılan yardımların miktarında gözle görülür bir azalma yaşanmıştı. 31 Ocak tarihli haberde toplanan paranın 2.999 pound olduğu bildirilirken⁷⁰, aradan yaklaşık 3,5 ay geçtikten sonra 15 Mayıs 1823 tarihli başka bir haberde o güne kadar toplam 3.200 poundun (yaklaşık 128.000 kuruş) toplandığı kamuoyuna duyurulmuştu⁷¹.

Bütün iyi niyetlere rağmen yardım mekanizmasının ne kadar sağlıklı işlediği konusunda kuşku bulunmamaktadır. Çünkü Yardım Komitesi'nin 15 Mayıs 1823 tarihli toplantısında komitenin mali işler sorumlusu J. T. Daubus'un okuduğu rapordan, yapılan yardımların afet bölgesine oldukça geç ulaştığı anlaşılmaktadır. Levant Şirketi aracılığıyla İstanbul'daki Başkonsolos Cartwright'a, oradan da Antakya'ya gönderilen paranın ilk bölümünün Konsolos Barker'ın eline ancak 22 Mart tarihinde geçtiği görülmektedir⁷². Bu da deprem mağdurlarının ancak felaketten uzun bir

⁶⁸ *The Times*, 17 Ocak 1823, Sayı 11771, s. 3.

⁶⁹ *The Times*, 17 Ocak 1823, Sayı 11771, s. 3.

⁷⁰ *The Times*, 31 Ocak 1822, Sayı 11783, s. 2.

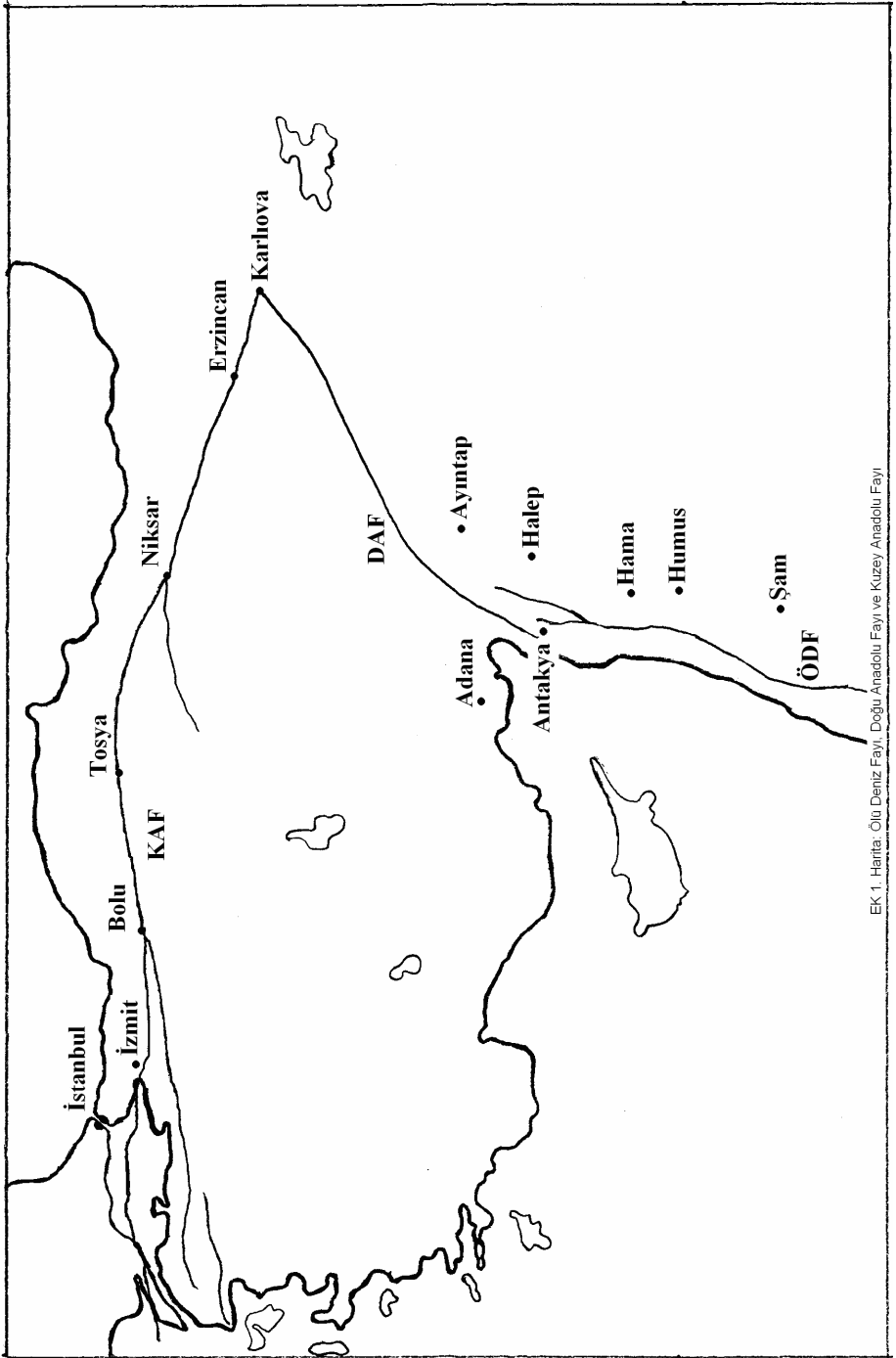
⁷¹ *The Times*, 19 Mayıs 1823, Sayı 11875, s. 2.

⁷² *The Times*, 19 Mayıs 1823, Sayı 11875, s. 2.

zaman geçtikten sonra yapılan yardımlardan yararlanabildiklerini göstermektedir.

Tarihsel depremlerin incelenmesi, depremlerin davranışlarını anlama konusunda bilim adamlarının sıkça başvurduğu yöntemlerden biridir. Tarihsel depremleri araştırmak suretiyle bir bölgede meydana gelen bir depremin büyüklüğü, yarattığı tahribat ve gerçekleşme sıklığı gibi olguları tespit etmek mümkündür. Bu araştırmada bahsedilen hedefe varmak için arşiv belgeleri, depreme dair raporlar, günlükler ve gazete haberleri gibi kaynaklar kullanılmıştır. Ölü Deniz Fayı da Doğu Anadolu Fayı'nın keşişme noktasında gerçekleşen 13 Ağustos 1822 tarihli deprem bölgede yer alan Antakya, Halep ve Ayıntab şehirleri ile köylerinde binlerce binanın yıkılmasına, en az 20.000 insanın ölümüne neden olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olan Halep'in ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir sarsıntı yaşamasına yol açmıştır. Nitekim Halep Muhafızı Behram Paşa, Halep Kadısı Kethüdâzade Mehmet Arif Efendi gibi yerel görevlilerle Edward Baker gibi yabancı temsilcilerinin yazdıklarından yıkımın ne kadar büyük olduğu kavranabilmektedir. Gerçekten de depremin şehre zararı büyük olmuş, şehir demografik ve ekonomik açıdan kendini uzun süre toparlayamamış ve ortaya çıkan salgın hastalıklar depremin doğurduğu sıkıntılara bir yenisini daha eklemiştir. Bu araştırmada Halep depremine dair yapılan tasvirlerin, tarihçilerin yanı sıra deprem bilimcilere de katkı sağlayacağı umulmaktadır.

EK 1. Harita: Ölü Deniz Fayı, Doğu Anadolu Fayı ve Kuzey Anadolu Fayı

“THE 1822 HALEP-ANTAKYA EARTHQUAKE AND ITS EFFECTS IN THE REGION”

Abstract

Occurred on 13 August 1822, the earthquake ruined the cities of Antakya, Halep and Ayıntap that situated at the intersection of the fault lines of the Red Sea and the Eastern Anatolia. The victims of this earthquake were almost 20.000 and this great disaster dismantled so many houses, mosques, madrasahs and bridges. The dead toll was increased in subsequent days because of the rare earthquakes and epidemic diseases. Especially Halep experienced a great fall in its population. Even though the earthquake victims were sporadically relieved through the British Levant Company by those who had representatives and interests on the cities, their aids were not adequate. Actually the earthquake's effects were felt in the following years. The ruined cities for a long period could not be able to recover themselves because of the economic and social upheavals.

Keywords

Ottoman Empire, Halep, Antakya, earthquake.

I. DÜNYA SAVAŞI İÇİNDE BOZKIR'A YAPILAN SÜRGÜNLER

Feridun ATA*

ÖZET

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girince, daha evvelden farklı amaçlarla Osmanlı ülkesine gelip burada yaşamakta olan İtilâf devletlerinin vatandaşları, devlet için önemli bir problem olmuştur. Çünkü savaşın çıkmasıyla beraber İngiliz, Rus, Fransız ve İtalyan vatandaşları artık Osmanlı Devleti için "muhasım devlet" tebaası yani düşman devlet vatandaşı durumuna düşmüştür. Zaten sözkonusu ülkelerin vatandaşları, bu dönemdeki faaliyetleri ile artık Osmanlı devleti için tehlike arz etmeye başlamışlar; kendi ülkelerinin çıkarları için casusluk yapmaya, maddî veya lojistik destek sağlamaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti böyle bir risk altında kalmamak için, sözkonusu ülke vatandaşlarından bir kısmını ve onlarla işbirliği yapan veya böyle bir ihtimal bulunan kişileri iç bölgelere sürmüş ve savaşın sonlarına kadar buralarda mecburi ikamete tâbi tutmuştur. Bu yerlerden birisi de, Konya'nın Bozkır kazasıdır. Bu çalışmada, Bozkır'a yapılan sürgünler ve bu çerçevedeki gelişmeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, sürgün, esir, Bozkır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa devletleri arasında yaşanan sömürgecilik yarışı, bütün dünyayı içine alan bir savaşla sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı olarak adlandırılan bu savaşa, sanayi inkılabı ile ulaşılan zenginliğin ve bu zenginliği sürdürmek isteyen sözkonusu sömürgeci ülkelerin tüm dünyaya sahip olma arzusunun yol açtığı bilinmektedir. Çünkü bu yarışı kazanabilmek için, başını İngiltere, Fransa, Rusya Al-

---

* Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / fata@selcuk.edu.tr

manya ve İtalya gibi devletlerin çektiği sömürgeci devletler, dünyayı âdeta parsellemişlerdi¹.

17. yüzyıldan itibaren toprak kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti ise, zengin yer altı ve yer üstü kaynakları, kalabalık nüfusu ve bunlara rağmen geri kalmış sanayisi ile sömürgeci devletlerin iştahını kabartmaktaydı. Bunun için sözkonusu devletler gözlerini Osmanlı Devleti'ne dikmişler; onu önce nüfuzları altına alabilmek sonra da parçalamak amacıyla başına olmadık gaileler açmışlardır. Osmanlı Devleti, kendisi hakkında alınan açık veya gizli paylaşım kararlarının uygulanmasına direnmişse de bunda başarılı olamamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu muazzam serveti, hiçbirisi diğerine kaptırmak istemediğinden, yaşanan rekabet 1914 yılında savaşa dönüşmüş, Osmanlı Devleti de savaşa girmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti bu savaşa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın yer aldığı İttifak devletleri içinde, İtilâf devletleri olarak adlandırılan İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı savaşmıştır.

Osmanlı Devleti savaşa girince, savaştığı devletlerin vatandaşlarını kasteden bir “muhasım devlet tebaası” meselesi ile karşılaşmıştır. Aslında bunlar, Osmanlı ülkesine çeşitli amaçlarla gelmiş ve “ecnebi” diye tarif edilen yabancı devlet vatandaşlarıdır. Gerçekte bu yabancılar veya esas adıyla “ecnebiler”, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ülkede var idiler. Bunlar başlangıçta misyoner, tüccar ve seyyah olarak gelmiş olup sayıları zamanla giderek artmıştır. Özellikle Fransa'ya 1535 yılında verilen imtiyazla birlikte bu geliş gidişler daha da yoğunlaşmış, devletin farklı bölgelerindeki Katolikleri himaye etmek, okul açmak ve yerli halka Fransız dil ve kültürünü öğretmek için bunların zamanla sayıları artmıştır. Tabii ki sadece Fransız değil, diğer devletlerin vatandaşları da Osmanlı ülkesine gelmeye başlamışlardır².

Ancak Osmanlı Devleti'ne yabancı devlet vatandaşlarının gelişinin yoğunlaşması, hatta bizzat devlet hizmetinde görev almaya başlamaları ve gelenlerin çeşitliliği, ilk bilinçli batılılaşma teşebbüsleri ile yani on seki-

¹ Bu konularda geniş bilgi için bkz. N.V. Yeliseveya- A. Z. Manfred, *Yakın Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce, Ergün Tuncalı, İstanbul 1978; Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara 1973; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1914-1990)*, c. I, Ankara 1991.

² H. Ülman, *a.g.e.*, s. 67-68.

zinci yüzyılın başlarında olmuştur³. Çünkü Osmanlı Devleti, gerileme süreci ile birlikte orduda, sanayide, kültür, eğitim, tarım ve tıp alanlarında birçok yabancı uzmandan yararlanma isteğini ortaya koymuştur. Daha çok dışarıdan içeriye doğru yaşanan bu akım, yani Osmanlı Devleti'nin çok farklı sektörlerde istihdam ettiği yabancı uzman veya görevliler I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiştir.

Savaş başlayınca, Osmanlı Devleti'nin savaştığı ülkelerin vatandaşları, çok daha önceden farklı amaçlarla ülkeye gelmelerine rağmen, bunlar bir anda “muhasım devlet” yani düşman devlet vatandaşı olarak farklı muameleyle tâbi tutulmuşlar ve onlara yönelik birtakım tedbirler alınmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti için düşman devletler; başta İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın yanısıra, Romanya, Karadağ, Polonya ve Belçika vatandaşlarıyla, bu ülkelerin sömürgesi altında yaşayan Müslüman tebaalarıdır⁴.

Osmanlı Devleti'nin sözkonusu devletlerin vatandaşlarına yönelik almış olduğu tedbirlerin temelinde güvenlik kaygısı yatmaktaydı. Devlete çeşitli şekillerde hizmet eden veya ülkenin farklı bölgelerinde bulunan yabancı devlet tebaası kişiler emniyeti ve asayişini bozabilir veya casusluk faaliyetlerinde bulunabilirlerdi. Nitekim, Osmanlı Devleti savaşın başında çeşitli ihtimalleri göz önünde bulundurarak, ilk önce Dahiliye Nezareti bünyesinde Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne bağlı Polis Siyasî Teşkilâtını kurmuştur. Bu teşkilâtın C, yani Üçüncü Şubesi, ecnebi işleri ve casusluk meseleleriyle meşgul olacaktı. Şubenin başına da Mülkiye Müfettişlerinden Naci Bey isimli bir şahıs getirilmişti⁵. Bu girişim, savaşın başlaması ile yaşanacak suistimallerin önceden tahmin edildiğini ve ona göre tedbir alındığını göstermektedir.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1988, s. 46-47.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 5. Şube, 82/59. (Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi; BOA. DH. EUM. ŞB) olarak kısaltılmıştır.

⁵ Savaşın başlaması üzerine, Dahiliye Nezaretine bağlı Emniyet-i Umumiye bünyesinde A, B, C Şubeleri kurulmuştur. Bunlardan A, yani Birinci Şube; gayrimeşru muhalefet, B, yani İkinci Şube; Dahilî anasır tetkikleri, C, yani Üçüncü Şube de; ecnebler ve casusluk işleri ile meşgul olacaktı (M. R. Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim'den, İkinci Kitap, Memurluk Hayatımın Hatıraları*, Ankara 1946, s. 31-32).

Osmanlı Devleti bu dönemde bir yandan düşman devletlerin vatan-daşlarına yönelik tedbirler üzerinde dururken, diğer taraftan da, ilgili ülkelerde bulunan kendi vatandaşlarını da hesaba katmak zorunda kalmıştır. Çünkü bu ülkelerde büyük oranda Osmanlı vatandaşı bulunmaktaydı. Onun için Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki genel prensibinin, "misilleme" politikası olduğu görülmektedir. Nitekim, 13 Kânunısani 1331(26 Ocak 1916) tarihinde Kaş kazasını işgal eden Fransız askerleri, Rum çetelerinin de desteğiyle kazada bulunan Kadı, Mal Müdürü, Aşar Kâtibi, Orman Memuru, Ziraat Bankası Muhasebe Memuru, Hususî Muhasebeci, Rüşumât, Reji ve Duyûn-ı Umumiyye Memurları, Telefon ve Adliye Kâtipleriyle farklı dairelerde görevli memurları esir olarak alıp gitmişlerdir. Durum Hariciye Nezareti'ne bildirilince, misilleme olarak, ilk önce aynı miktarda düşman devlet vatandaşlarının tutuklanması ve iç bölgelere "teb'idi" yani sürülmesi kararlaştırılmıştır⁶. Benzer karar, Rusya için de alınmış, gerek savaşın başlarında gerekse daha sonraki yıllarda Rusya'nın tutuklamış olduğu Osmanlı vatandaşına karşılık, Osmanlı Devleti de Rus vatandaşlarını casusluk suçlamasıyla tutuklayıp iç bölgelere uzaklaştırmıştır. İngiliz, İtalyan ve Yunanistan vatandaşları da aynı karara tâbi olmuşlardır⁷.

Osmanlı Devleti sürgün bölgelerini seçerken, genelde sözkonusu şahısların düşmanla irtibata geçemeyeceği yerler olmasına özen göstermiştir. Yani, savaş alanlarından, askerî sevkiyat ve stratejik noktalardan uzakta bölgeler tercih edilmiştir.

Bu çerçevede sürgün mahallerine bakıldığında zaman, yukarıda dile getirilen risk ve tehlikeleri barındırmayan şehirlerin seçildiği göze çarpmaktadır. Bunlar; Kastamonu, Edirne, Konya ve Aydın vilayetleriyle, Eskişehir, Kayseri, Karahisar, Edirne, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Maraş, İzmit, Kütahya, Samsun, Niğde, Çatalca, İçel ve Bolu mutasarrıflıklarıdır. Ancak amaca uygunluk açısından, sürgünün daha çok bu şehirlere bağlı Beyşehir, Bozkır, Seydişehir, Bor, Koçhisar, Haymana, Akdağmadeni, Uşak,

⁶ BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 16/32-A.

⁷ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 48/6; Kerim Sarıçelik, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Beyşehir'de İkamet Eden Sivil Esirler", *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2006, Basılmamış Sempozyum Bildirileri, s. 2.

Aksaray, Nevşehir, Çorum gibi kazalara yapıldığı dikkat çekmektedir⁸. Söz konusu bu yerleşim yerlerine kaç kişinin sürgün edildiğine dair tam bir rakam vermek zor olsa da, sadece Konya'ya 357 kişinin yerleştirildiği düşünülürse, bunun bin civarında olduğunu söylemek mümkündür. Ulaşılabilen belgeler çerçevesinde bilgi vermek gerekirse; Bursa Esir Garnizonu'nda 300, Tokat'ta 62, Edirne vilâyetinde 73, Aydın vilâyetinde 80, Kastamonu vilâyetinde 30, Menteşe sancağında 3, Karahisar sancağında 8, Ermenek'te (İçel Sancağı) 12, Kütahya sancağında 18, Kayseri sancağında 178 olmak üzere toplam 1.117 kişi sürgün olarak bulunmaktaydı⁹. Bu rakama, belgelerde geçen ortalama 3-5 kişi arasında değişen aile fertleri dahil değildir.

Öte yandan sürgün edilenlerin vasıflarına bakıldığı zaman, bunların tamamı niteliksiz ve sıradan insanlar değil, bilakis içlerinde önemli sayıda eğitilmiş kişilerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Nitekim; önce Çankırı'ya oradan da Bursa Esir Garnizonu'na gönderilen Muhasım devlet vatandaşı Mösyö Şarlken İstanbul'da Rıhtım Şirketi'nde Genel Müdürlük görevi yapmaktaydı¹⁰. Keza Konya'ya sürgün edilen 357 kişi içerisinde, 12 mühendis, Bağdat İngiliz konsolos vekili, 4 şimendüfer memuru, 7 makinist, 7 kâtip, 2 doktor, 2 ziraatçi, 1 eczacı, 1 genel müdür, Selânik Bank-ı Osmanî memuru, tercüman ve öğretmen gibi eğitilmiş kimselerin yanısıra, ressam, kunduracı, dişçi, otelci, bahçıvan gibi neredeyse her meslek dalından kimseler bulunmaktaydı¹¹. Bu arada, sürgünler yapılırken, aralarında içinden geçilen yerleşim yerinin ihtiyaç duyduğu bir meslek sahibi varsa, ihtiyacın durumuna göre alıkonuldukları dikkat çekmektedir. Örneğin; İngiliz vatandaşı olan 45 yaşındaki John Edward Wilson ve oğlunun ikisinin de mühendis olmaları sebebiyle, annesi, eşi, iki oğlu ve üç kızıyla birlikte Tokat'ta alıkonulmuşlardır¹².

Sürgün bölgelerinin özellikleri dikkate alınacak olursa, Bozkır'ın bu anlamda uygun bir yer olduğu görülür. Çünkü hem arazi yapısı, hem de savaş alanlarının dışında kalıp, düşmanla irtibata geçilemeyecek bir yerle-

⁸ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 31/30; 36/24, lef 10.

⁹ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 36/24, lef 23.

¹⁰ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 36/24, lef 1.

¹¹ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 82/59.

¹² BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 36/24, lef 20.

şim yeri olması, burasının tercih edilmesinde etkili olmuştur denilebilir. Ancak aşağıda da belirtileceği üzere, Bozkır'ın birtakım ihtiyaçları karşılama noktasında yetersiz kaldığı, burada mecburî ikamete tâbi tutulanların şikâyetlerinden anlaşılmaktadır.

Konya bölgesine yapılan sürgünler bazen önce Konya'ya, sonra duruma göre Bozkır veya diğer kazalarına gönderilerek gerçekleştirildiği gibi, bazen de doğrudan Bozkır'a yapılmıştır. Savaş boyunca Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın emri üzerine Konya'ya yapılan sürgünlere yönelik istatistikî bir bilgi vermek gerekirse; 145 İngiliz, 99 Fransız, 96 Rus, 11 İtalyan, 1 Romanya, 4 Karadağ ve 1 Belçikalı olmak üzere toplam 357 kişi olduğu anlaşılmaktadır¹³. Bunların içinden Bozkır'a gönderilenlerin sayısı ise 82 kişidir¹⁴.

Bozkır'a Sürgünün Sebepleri

Düşman Devlet Vatandaşlarının Sürgünü

Bozkır'a yapılan sürgünlerin sebeplerine bakıldığı zaman, alınan kararların, devletin genel güvenlik, asayiş ve huzurunu sağlama amacına matuf olduğu görülür. Polis raporlarından gelen bilgiler doğrultusunda alınan bu sürgün kararları; askerî bir sebebe dayandığı zaman askerî mahkeme kararıyla, huzur ve asayişe yönelik olduğu zaman ise idarî karar sonucu gerçekleşmiştir. Sürgüne sebep olan suç unsurları ise, şahsın şüpheli hareketlerde bulunması¹⁵, düşman lehinde Osmanlı Devleti'ni rencide edecek ve küçük düşürecek faaliyetlere girişmeleri¹⁶, başka milletten oldukları iddialarıyla Osmanlı tezkiresi almak istememeleri¹⁷ ve düşman devletler lehine istihbaratta bulunup casusluk yapmaları gibi hususlardır. Bunlar savaşın başında özellikle Fransız, İngiliz ve Rus vatandaşlarından oluşmakta iken, daha sonra diğer devletlere de teşmil edilmiştir¹⁸. Örne-

¹³ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 82/59.

¹⁴ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 30/2.

¹⁵ BOA. DH. EUM.,3. ŞB., 23/42, lef 3.

¹⁶ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 33/19.

¹⁷ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 29/44.

¹⁸ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 64/24.

ğın; Yunan vatandaşı olup İstanbul'da bulunan Mişel Velahopulos da şüpheli hareketlerinden dolayı askerî karar sonucu Bozkır'a sürülmüştür¹⁹.

Bozkır'a sürülenler her zaman siyasî gerekçelerle değil, bazen de hırsızlık, sarhoşluk, esrarkeşlik ve ahlâk zaafiyeti gibi suçlar sebebiyle de sürülmüştür.²⁰ Yani devlet, bu tür kişileri merkezden uzaklaştırıp belli bir yerde ikamete mecbur etmekle, onları bir şekilde cezalandırmış oluyordu. Örneğin; Polonya Musevîlerinden olup yankesicilikle meşhur Rus vatandaşı Yusufeviç, Bozkır'a sürülmüştür²¹.

Öte yandan Bozkır'a sürgün yapılırken, hiçbir suç unsuru taşımayıp sürülenlerin bazen sadece düşman devletleri vatandaşlarından olması yeterli görülmüştür ki bunlar içinde kadın ve çocuklu aileler de mevcuttur²². Diğer bir husus, hükümet bu kararları alırken, sürülen kişilerin inançları noktasında herhangi bir ayırım gütmemiştir. Yani, ülke içinde bulunan şahıslar Müslüman, fakat düşman devlet vatandaşlarından ise, bir suç unsuru olmasa da sürgün kararı onlara da uygulanmıştır. Nitekim, Kafkas Çerkezlerinden Yusuf oğlu Ahmet Bozkır'a sürülünce, kendisinin bir Müslüman olarak hiçbir suçunun bulunmadığı, sadece Rus vatandaşı olması sebebiyle sürüldüğü şikâyetini dile getirmiştir²³. Keza, Kırımli Müslüman olan Mehmet oğlu Hasan da Rus vatandaşı olduğu için, diğer Müslüman olmayan Rus vatandaşlarıyla birlikte aynı muameleye tâbi tutulmuştur. Fakat bu uygulama zaman zaman şikâyet konusu olmuştur. Meselâ; Kırımli Mehmet oğlu Hasan, Bozkır'dan Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta; Kırımli olduğunu, ancak Rus tebaası olması hasebiyle Anadolu'ya geldiği zaman Bozkır'a sürüldüğünü, oysa kendisinin Osmanlı vatandaşlığına geçmek için Rus tâbiyetini terk ettiğini belirtmiştir²⁴.

¹⁹ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 40/11, lef 2.

²⁰ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 42/24; 19/1, lef 1; BOA.. DH. EUM.,1. ŞB., 7/31.

²¹ BOA. DH. EUM.,4. ŞB., 7/27, lef 2.

²² Nitekim savaşın başlangıcında Fransız vatandaşı Cezayirli Ahmet ve Karısı Zehra Bozkır'a sürülmüşlerdir (BOA. DH. EUM., 5. ŞB. 57/48, lef 1).

²³ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 27/39, lef 2.

²⁴ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 30/31, lef 1.

Aynı şekilde; Rus vatandaşı Somali ahalisinden Ahmet bin Yusuf²⁵, İngiliz vatandaşı Hindistan ve Mısır ahalisinden Şerafettin ve arkadaşı Mehdi Hüseyin²⁶ ve İngiliz vatandaşlarından Salih oğlu Ali, Muhammed oğlu Abdülmecit ve Hüseyin oğlu Mehdi Bozkır'a sürülmüşlerdir²⁷ Ancak, hükümetin bu tür kişilere yönelik tavrı daha esnek olmuş, belli ölçüde isteklerinin yerine getirilmesine izin verilmiştir. Yani bu kişilerin geçim sıkıntısı çekmeleri veya farklı mazeretleri sebebiyle, sürgün hayatını Bozkır yerine Konya'da geçirme şeklindeki taleplerine olumlu yaklaşılmıştır. Ancak bu tür kararlar, daha çok sözkonusu şahısların herhangi bir suçunun olmadığı zamanlarda geçerli olmuştur²⁸.

Osmanlı Vatandaşlarının Sürgünü

Osmanlı Devleti savaş çıkınca, sadece savaştığı devletlerin vatandaşlarını değil, ülkenin güvenliğini bozma ihtimali bulunan, askerî veya sivil emniyeti ihlâl edecek şekilde belirtileri ortaya çıkan gayrimüslim kendi vatandaşlarını da Bozkır'a sürmüştür²⁹. Bunlar, genellikle devletin savaştığı ülkelere yönelik casusluk yapan, düşmanla işbirliğine giren, lojistik destek veren veya şüpheli halleri görülen kişiler olması sebebiyle böyle bir cezaya çarptırılmışlardır. Bu meyanda, Osmanlı Devleti'nin, savaş içinde kendi güvenliğini sağlamak için devlete isyan eden ve düşmanla işbirliği yapan Ermenileri³⁰, Rumları³¹ ve Arapları³² da savaş bölgesi dışına sevk ettiği hatırlanmalıdır.

²⁵ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 42/42.

²⁶ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 54/47, lef 2.

²⁷ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 42/10, lef 3.

²⁸ BOA. DH. EUM.,5. ŞB., 65/45.

²⁹ BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 23/42, lef 1.

³⁰ Ermenilerin siyasî faaliyetleri ve haklarındaki sevk kararı için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 2003.

³¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 336-338.

³² Arap Tehciri konusunda geniş bilgi için bkz: Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Propandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşında Arap Tehciri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 11, İstanbul 2004.

Durum böyle olunca, gayrimüslim vatandaşlar içerisinde de görevleri ne olursa olsun, devlet kendini korumaya yönelik tedbirleri almada tereddüt göstermemiştir. Nitekim, Karasi Sancağı Fart Nahiyesine bağlı Sultan Çayırı'nda bir İngiliz şirketinin yönetiminde bulunan mühendis Nikoladis idarî bir kararla Bozkır'a sürülmüş ve burada üç yıl kalmıştır. Söz konusu şahıs Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta; devletine her zaman bağlı olduğunu, İngiliz firmasında çalışmaktan başka hiçbir kusuru bulunmadığından affını istemişse de, polis raporunda, İngiliz emelleri besleyen zararlı kişilerden birisi olduğu açıklaması yer almıştır³³. Keza, asker kaçağı Trabzonlu Aşil Erkiropulos, Belediye üyeliklerinde bulunmuş Filip ile Yorgi ve Bozo ile oğlu Domeziç, devlet aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Bozkır'a sürülmüşlerdir³⁴. Bu sürgünler, bazen tek başına yapıldığı gibi, bazen de toplu olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915) tarihinde içlerinde dava vekili, tüccar, memur, sarraf, kuyumcu, meyhaneci, papaz gibi farklı meslek erbabı kişilerin bulunduğu 18 kişilik bir grup, 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihinde de 38 kişilik başka bir kabile eş ve çocuklarıyla beraber Bozkır'a gönderilmişlerdir³⁵.

Bozkır'da Sürgün Hayatı

Yukarıda, Bozkır'ın yanı sıra, Konya merkez ile Beyşehir ve Seydişehir kazalarına da sürgünlerin yapıldığına işaret edilmişti. Bu yerleşim yerleri içinde Bozkır'ın, sosyal ve ekonomik şartları itibarıyla diğerlerine göre daha kısıtlı imkânlarla sahip olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla buraya sürülen kişiler, gelir gelmez şikâyetlere başlamışlar, Dahiliye Nezareti'ne çektikleri müteaddit telgraflar veya yazdıkları dilekçelerle Bozkır'dan Konya'ya, hiç olmazsa Beyşehir³⁶ ya da Seydişehir'e nakledilmelerini talep etmişlerdir.

³³ BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 27/34, lef 2. Adı geçen şahsın yaşlı olması ve üç yıllık sürgün hayatının yeterli görülmesiyle daha sonra istediği yere gitme izni verilmiştir (BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 27/34, lef 3).

³⁴ BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 5/72; 60/4, lef 1; BOA. EUM. SSM., 10/43.

³⁵ BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 5/29; BOA. DH. EUM., 3. ŞB., 6/90.

³⁶ Beyşehir'in, diğer sürgün yerlerine göre daha olumlu şartlar taşıdığı anlaşılmaktadır (K. Sarıçelik, "Beyşehir'de İkamet Eden Sivil Esirler", s. 4).

Bu arada, Bozkır'a sürülen kişilerin mahkûm sıfatıyla gönderilmediği bilinmelidir. İçlerinde sivil esir muamelesi görenler olduğu gibi, İstanbul'un ahlâk ve asayişini bozmamak için uzaklaştırılanlar da mevcuttu. Hatta yukarıda işaret edildiği gibi, hiçbir suçu olmayıp, ihtiyaten sürülenler vardı. Bu insanlar, kazanın dışına çıkmamak kaydıyla serbestlerdi. Ancak yine de bu durum, sürgünlerin şikâyetlerini azaltmaya yetmemiştir.

Bozkır'a sürülenlerin telgraf ve dilekçelerinde dile getirdikleri en önemli şikâyet konusu, yaşanan geçim sıkıntısıdır. Aslında Osmanlı hükümeti bu kişilere belli bir maaş vermekteydi. Ancak savaş şartları içinde bu maaşlar düzenli verilemediği gibi, verilenin de ihtiyaçları karşılamaya yetmediği anlaşılmaktadır³⁷. Özellikle düşman devlet tebaası içinde Müslüman olanların düzenli bir gelirleri olmaması sebebiyle daha büyük sıkıntılara maruz kaldıkları görülmektedir. Dolayısıyla şikâyet dilekçelerini daha çok onlar vermişlerdir. Nitekim, Hindistan ve Mısırlı Müslüman esirler Şerahaddin ve arkadaşı Mehdi yazdıkları dilekçede; savaş sebebiyle 30 aydır Bozkır'da bulduklarını, devletin kendilerine vermiş olduğu maaşın yetmediğini, Bozkır'ın küçük bir yer olması sebebiyle yiyecek-içecek, hatta odun temininde bile sıkıntı çektiklerini, ayrıca bunlar bulunsa bile pahalı olup gelirleri yetmediği için alamadıklarını, maaşlarının artırılmasını istemişlerdir³⁸. Keza, Üsküplü Şemseddin Yahya da verilen maaşın yetmediğini ve yardım edilmesi talebini Konya valiliğine bildirmiştir. Vilâyet bu tür şikâyetlere genellikle duyarlı olup, meselelerin halli için gerekeni yapardı. Nitekim; Dahiliye Nezareti'ne yazılan tezkirede, Bozkır'ın küçük bir yer olup iş bulma imkânı olmadığı, dolayısıyla sözkonusu şahsa yardım edilmesi istenmiştir³⁹. Bu şahıslar dilekçelerinde genel olarak, ya ihtiyaçlarının karşılanmasını, ya da sıhhî ve iâşevî sebeplerle İstanbul'a veya daha uygun yerlere gitmeyi arzu etmişlerdir.

Ancak gerek Osmanlı vatandaşı, gerekse düşman devletlerin gayrimüslim olan vatandaşlarının maddî ihtiyaç anlamında fazla bir şikâyetleri dikkat çekmez. Bunların bir kısmının durumu iyi olduğu gibi, -ki içlerinde önemli görevlerde bulunanlar vardı- bir kısmına da sefaretlerinden

³⁷ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 42/10, lef 4.

³⁸ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 54/47, lef 1.

³⁹ BOA. DH. EUM., 1. ŞB., 7/31, lef 3.

para gönderilmekteydi⁴⁰. Onların sıkıntısı daha çok Bozkır'da olmaktan kaynaklanmaktaydı. Sürekli olarak, Bozkır'ın havası ve suyu ile uyum sağlayamadıkları, burasının soğuk olup her gün hastalandıkları şikâyetini dile getirmişlerdir. Onun için eski yerlerine dönmelerine izin verilmesini, bu da olmazsa Konya veya Seydişehir'e nakledilmelerini talep etmişlerdir. Nitekim, Rus vatandaşı Fransuva, Fransız vatandaşı Leon ve Osmanlı vatandaşları Yorgi ve Filip, yerlerinin değiştirilmesi konusundaki şikâyetlerini Dahiliye Nezaretine iletmişlerdir⁴¹.

Bu arada, nadir de olsa buraya sürülenlerden Müslümanlığı seçenler olmuştur. Nitekim, savaşın başında Bozkır'a sürülen İngiliz vatandaşı Arthur, Müslüman olup Ahmet Arif adını . Ancak bu din değişikliği şüphe uyandırdığı için, bunun samimi olup olmadığı araştırılmış, yapılan inceleme sonucu adı geçen şahsın samimiyetine inanılarak İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir⁴². almıştır

Diğer taraftan, Bozkır'a sürülen düşman devlet vatandaşlarının önemli taleplerinden birisi de yakınları ile haberleşmekti. Hükümet, sözkonusu kişilerin haberleşmelerine izin vermekle birlikte, bunu kontrollü olarak yapmaktaydı. Çünkü içlerinde sivil esir sıfatıyla bulunanların düşman devletlerle haberleşme ihtimalleri vardı. Hükümet bu ihtimali gözardı edemediğinden, bir taraftan haberleşmelerine belli bir sınır getirirken, diğer taraftan da sözkonusu şahısların ikamet mahallerinin ve isimlerinin net bir biçimde kaydedilmesine itina göstererek tedbirli davranmıştır⁴³. Böylece haberleşmelerin, aynen askerî esirlere uygulandığı gibi, sıkı bir sansüre tâbi tutulmak kaydıyla Kızılay aracılığıyla yapılmasında bir sakınca görmemiştir⁴⁴. Sözkonusu şahısların çeşitli dilekçe veya telgraf gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında ise herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır.

⁴⁰ K. Sarıçelik, "Beyşehir'de İkamet Eden Sivil Esirler", s. 8.

⁴¹ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 33/19; 36/19; 41/8, lef 1; 57/48, lef 2; 29/29.

⁴² BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 19/1, lef 5.

⁴³ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 36/24, lef 5.

⁴⁴ BOA. DH. EUM., 5. ŞB., 57/25, lef 4.

Sürgün Hayatının Sona Ermesi ve Geri Dönüşler

Çeşitli sebeplerle Bozkır'a sürülen kişiler, buraya muayyen bir zaman için gönderilmiş değillerdi. Kalma süresi, daha çok kişilerin özel durumlarıyla yakından ilgilidir. Yani, mecburi ikâmete tâbi tutulan kişilerin bir suçun faili olmaları, ya da sadece düşman devlet vatandaşlarından olup ihtiyaten gönderilmeleri, onların Bozkır'da kalma sürelerini etkilemiştir. Fakat hükümetin, gerek kendi vatandaşlarının, gerekse düşman devlet vatandaşlarının memleketlerine dönmelerine veya istedikleri yerlere gidebilmelerine imkân tanınması, genel olarak I. Dünya Savaşı'nın seyri ile ilgilidir. Çünkü savaşın sonlarına doğru bu konularda bir yumuşamanın olduğu görülmektedir. Özellikle 1917 yılında Rusya'da yaşanan siyasî çalkantılar sebebiyle bu devletin savaştan çekilmesi, ikili ilişkilere olumlu katkı sağlamıştır⁴⁵. Bu çerçevedeki gelişmeler, memleket içine uzaklaştırılan Rus veya diğer sürgünlerin durumunu yakından etkilemiş, Osmanlı ülkesinin farklı bölgelerindeki sürgünlerin ülkelerine dönüş zeminini hazırlamıştır. Bu arada, güvenlik sebebiyle savaş alanı dışına sevk edilmiş olan Ermeni, Rum ve Araplar da bu olumlu havadan yararlanmış, hükümet, 1918 yılının ilk aylarında sözkonusu grupların eski yerlerine dönebilmeleri için birtakım teşebbüslere başlamıştır⁴⁶. Ancak düşman devlet vatandaşlarının tam olarak memleketlerine dönmelerine izin verilmesi Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra mümkün olmuş, adı geçen gruplar bu tarihten itibaren serbest bırakılmışlardır⁴⁷.

S o n u ç

Devletler, savaş sırasında kendi güvenliklerini sağlamak için her türlü tedbiri alırlar. Bu onların doğal hakları olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti de I. Dünya Savaşı'na girince kendi varlığına kastedecek kişilere yönelik önemli tedbirler almıştır. Bu çerçevede, düşmanla işbirliği yapan, onlara lojistik destek veren, maddî katkı sağlayan ve gizli bilgi ulaştıran

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 317 vd.

⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 114-115.

⁴⁷ Ahmet Özdemir, "Savaş Esirlerinin Millî Mücadeledeki Yeri", *Atatürk Yolu*, II/6, Kasım 1990, s. 322; K. Sarıçelik, "Beşşehir'de İkamet Eden Sivil Esirler", s. 11.

veya bu fiilleri gerçekleştirme ihtimali bulunan kişilere yönelik önemli kararları uygulamaya sokmuştur. Bu uygulamalardan olmak üzere sözkonusu gruplar iç bölgelere uzaklaştırılmış ve burada ikamete mecbur tutulmuşlardır. Bu kişiler genel olarak, daha önce belli amaçlarla ülkeye gelmiş, ancak Osmanlı devleti savaşa girince, bir anda düşman devlet vatandaş konumuna düşen sivillerdir ki, bunlar; İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya vatandaşlarıdır. Bunun yanısıra Osmanlı Devleti, kendi vatandaşı olan gayrimüslimleri de aynı gerekçelerle sürmüştür.

Sözkonusu kişiler, İç Anadolu'nun değişik vilayet ve kazalarına sürülmüşlerdir. Bunlardan birisi de, düşmanla irtibata geçemeyecekleri yerlerden olduğu düşünülen Bozkır'dır. Sürgünler içinde burada aylarca kalkanlar olduğu gibi, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ikamete mecbur edilen kişiler vardır. Sürgünler, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yaşanan dış gelişmelere ve savaşın genel seyrine bağlı olarak serbest kalmışlar, Mondros Mütarekesi'nden sonra da memleketlerine veya eski yerlerine dönmüşlerdir.

“EXILE TO THE CITY OF BOZKIR DURING WORLD WAR I”

Abstract

When the Ottoman State entered the World War I, the citizens of the Entente Powers which for one reason or another lived in Istanbul, became a great problem for the state. Because with the start of the war, the British, Russian, French and the Italian citizens got a status as enemy State citizens. The mentioned citizens' different activities became a risk for the Ottoman State, as they began to do spying for their lands and tried to provide material and logistic supports for their home country. The Ottoman State would avoid such risk, therefore it deported some of the aforementioned citizens who cooperated with the enemy or had probability to do this, to the inner part of the country and forced them to settle there until the end of the war. One of this place was Bozkır province in Konya. In this article it is dealt with exile to Bozkır and the developments in this context.

Keywords

The Ottoman State, World War I, exile, prison of war, Bozkır.

Türkiye’de Öğretmenlik Mesleğinde Sosyal Dayanışma Fikrinin Doğuşu:

MUALLİM CEMİYETLERİ (1908-1914)

Arzu M. NURDOĞAN*

ÖZET

Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olan II. Meşrutiyet’in ilanı (23 Temmuz 1908) toplumda canlı bir tartışma ortamı başlatmış; aydınlar, öğretmenler, öğrenciler, çeşitli meslek mensupları ilk iş olarak siyasi partiler, demokratik meslek örgütleri kurma yoluna gitmişlerdir. Bu çalışma, gerek söz konusu örgütlerin doğup gelişmesine etki eden sebepleri, gerekse bunların takip ettikleri politikaların tesir düzeyini tespit etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Araştırmanın temel varsayımı çalışan kitlenin kamusal hayatta boy göstermelerinin, yakın tarihimizi tanımlayan en belirli ölçülerden biri hâline gelmiş olmasıdır. Toplumsal yapıya ilerici etkiye bulunan 1908 İhtilali’nden hemen sonra kurulmaya başlanan öğretmen örgütleri, devlet memurları arasında meslekî birlik ve dayanışma bilincinin, başka bir ifadeyle sendikacılık ruhunun doğmasında başlangıç noktası olmuşlardır. 1918’den itibaren kurulacak olan uzun soluklu öğretmen örgütleri, Meşrutiyet döneminde kurulan bu ilk cemiyetlerin mirası üzerine inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, muallim, cemiyet, dayanışma, birlik.

Türkiye’de aynı meslek mensuplarının ortak hak ve menfaatler etrafında birleşmesi hareketleri - kimi çalışmalarda aksi iddia edilse de¹ XIII. yüzyıldan itibaren başlatılabilir. Bu örgütlenme bilinci kamu personelinin çok üretim sektöründe görülmektedir.² Ancak öğretmenlerin ortak

---

* Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı / arzu.nurdogan@marmara.edu.tr

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1984, I, 371-372.

² Aynı zamanda sendika işlevini de gören lonca ya da korporasyonlar için bkz. Cahit Tulum, “Türkiye’de Memur Sendikaları”, *Amme İdaresi Dergisi*, 2 (Eylül 1968), s. 35.

menfaatlerini korumak üzere faaliyete geçtikleri yıl 1908'dir; başka bir ifadeyle öğretmen örgütlenmesi konusunda köklü bir geleneğe sahip olunamamıştır.

Öğretmenlerin bu tarihte bir cemiyet etrafında toplanmasını kaçınılmaz kılan güçlü gerekçeler vardır. Nitekim gerek ülke sorunlarının çözülmesi gerekse öğretmenlerin özlük haklarının alınması, bu uğurda mücadeleyi kaçınılmaz hâle getirmiştir. Ayrıca Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olan II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) toplumda canlı bir tartışma ortamı başlatmış; aydınlar, öğretmenler, öğrenciler, çeşitli meslek sahipleri ilk iş olarak siyasal partiler, demokratik meslek örgütleri kurma yoluna gitmişlerdir. Çalışanların kamusal hayatta boy göstermeleri, yakın tarihimizi siyasal ve sosyal yönden şekillendiren en önemli etkenlerden biri hâline gelmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin toplumsal kalkınmasında, modernleşmesinde öğretmenlerin ve onların kurdukları cemiyetlerin, başka bir ifadeyle öğretmenliğin meslekleşme sürecinin önemi tartışılmazdır. Buna karşın genel olarak sosyal siyaset tarihimizde özel olarak eğitim tarihimizde bu örgütlenmelere yeteri kadar yer verilmemesi, mesleğin önemine irtifa kaybettirmiştir. Bu noktadan hareketle öğretmen örgütlerinin bilgi ve belgeler eşliğinde ayrı ayrı incelenmesi doğru bir yaklaşım olmalıdır.

II. Meşrutiyet'in ülkeye getirmiş olduğu dinamizm doğrultusunda eğitimle ilgili birçok dernek kurulmuştur. Bunlardan *Osmanlı Terbiye-i İctimaiye Klubü* (1909) ve *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* (1908) yeni eserler kaleme almak, tercüme etmek, konferanslar vermek, bilimsel eserleri incelemek amacıyla; *Teşvik-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi* (1909), *Girit Neşri Maarif Cemiyeti* (1910), *Mekteb-i Sultani İnas Cemiyet-i Hayriyesi* (1909), *Beyne'l-Anasır Neşri Lisan ve Maarif Cemiyeti* (1911) ve *Osmanlı Maarif Cemiyeti* (191³) ise “vatanın muhtaç olduğu tamim-i maarif emri ehemmine...sarf-ı mesai etmek üzere”⁴ kurulmuşlarsa da, gerek kuruluşla-

³ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 185-187.

⁴ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO, NNGD (Bâbiâli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri), nr. 392, 317/2784, 8 Rebiülevvel 1329 (9 Mart 1911); DH.İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı), 28 Cemaziyelevvel 1330 (14 Temmuz 1912).

rında gerekse faaliyetlerinde öğretmenler filen rol oynamadıklarından öğretmen örgütlenmesi sürecine dâhil edilmemiştir.

Araştırmada 1908-1914 yılları arasında konuyla ilgili olan olaylar, kurumlar ve bireyler, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi dikey yöntem ve tarihsel araştırma deseninden yararlanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu noktada çalışmanın sınırlılıklarından ilki; mesleki örgütlerin yanında, kuruluşunda öğretmenlerin yer aldığı ve üye oldukları politik ve kültürel örgütlerden bahsedilmemiş olmasıdır. *Türk Derneği*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı* gibi II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu en önemli politik ve kültürel örgütlerin, gerek öğretmenliğin meslekleşme sürecindeki gerekse öğretmenlerin örgütlenme bilinci ve dayanışmasındaki – başlı başına öğretmen örgütü olmadıklarından – dolaylı etkisinden ve çalışmanın kapsamını hayli genişleteceğinden, müstakil bir inceleme konusu yapılması uygun bulunmuştur. Çalışmanın 1914 yılıyla sınırlandırılması da benzer kaygılardan kaynaklanmış, başka bir ifadeyle *Muallimler Cemiyeti*, *Mekatibi İbtidaiye Muallimler Cemiyeti* ve nihayet *Türkiye Muallimler Birliği* gibi Millî Mücadele'nin başlangıcından Cumhuriyet devrimlerinin hız kazandığı döneme kadar varlığını sürdürmüş ve etkili olmuş derneklerin başlı başına araştırma konusu olarak ele alınması planlanmıştır.

Türkiye'de ilk öğretmen örgütü II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içerisinde, yeni rejimin ilan edildiği gün, yani 23 Temmuz 1908 tarihinde merkezi İstanbul-Cağaloğlu'nda *Encümen-i Muallimin* adıyla kurulmuştur.⁵ 1908 hareketiyle birlikte özgürlüğe kavuşan bütün sınıf ve tabakalardaki genel eğilim doğrultusunda Kandilli Kız Lisesi Tarih Öğretmeni Vehbi Bey ile Aydın Vilayeti Polis Müdürü Fikri Bey de öğretmenlerin haklarını koruyup, savunabilecekleri böyle bir örgütün tesisi için hayli çaba göstermişlerdir.⁶ Bu girişimlerin sonucunda Darülfünun ve

⁵ Türkiye'de ilk muallim örgütünün bu tarihte kurulduğunu yazan araştırmacılardan ilki Yahya Akyüz'dür (*Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)*, Doğan Basımevi, Ankara 1978, s. 99).

⁶ Yahya Akyüz, "Türkiye'de İl Öğretmen Kuruluşları İle İlgili Orjinal Bir Belge ve Unutulmuş Bir Kaynak", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1971, s. 115-116'den nakleden Taylan Filiz, "Millî Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Örgütlerinin Eğitim Sorununa Bakışı (1920-1935)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 11.

Darülmualimin mezunlarının katılımlarıyla kurulmuş, taşra ve başkentteki öğretmen ve adaylarına açık olan bu cemiyetin, kuruluş amaçları şöyle sıralanabilir: Ülkedeki maarif sistemini iyileştirmek, okullardaki durumu düzeltmek, halk nazarında eğitime verilen önemi artırmak, öğretmenler arasında mesleki birlik ve dayanışma fikrini yaygınlaştırmak, öğretmenlerin mesleki ve bireysel haklarını korumak, bilimin gelişmesine ve bu amaçla yapılacak teşebbüslere yardımcı olmak.⁷

Söz konusu hedefler dikkate alındığında Encümen-i Muallimin'in öğretmenlerin haklarını korumak ve ülkede eğitimi yaygınlaştırmak adına radikal değişimlere imza atacağı varsayılabilir. Ancak Encümen-i Muallimin'in pratikte böylesine köklü ve kapsamlı değişimlere teşebbüs edemediği anlaşılmaktadır. Esasen dönemin şartları düşünülecek olursa, sınırlı katılıma sahip bir meslek örgütünün yapısal değişimi gerçekleştirebilecek adımları atabilmesi mümkün değildir. Nitekim Encümen-i Muallimin faaliyetlerini öğretmen tayinleri ve maaşlarının artırılması hususlarıyla sınırlandırmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda gerek İstanbul'dan gerekse taşradan mağdur olduklarını bildiren öğretmenler hakkında Cemiyet, ilgili bütün mercilere müracaat ederek, söz konusu öğretmenlerin bireysel ve mesleki saygınlığının korunması için girişimlerde bulunmayı ilke olarak benimsemiştir.⁸

Cemiyet İdare Heyeti, Darülfünun ve Darülmualimin'in her şubesinden* gizli oyla seçilen dörder mezun ile vakıf okullarındaki öğretmenler tarafından seçilen iki öğretmen olmak üzere toplam 34 kişiden oluşturulmuştur. Cemiyetin o yıllarda Darülfünun olarak kullanılan Bezm-i Alem Valide Sultan Mektebi'nde gerçekleştirilen ilk kurultayında, birinci başkanlığına Emrullah Efendi, ikinci başkanlığına maarif eski nazırlarından Sait ve üçüncü başkanlığına da İzmirli İsmail Hakkı Beyler seçilmiştir.⁹ Seçimle işbaşına gelen idare heyeti başkan ve üyelerinin görev süresi iki yıldır. Mazeretsiz beş toplantıya katılmamak veya Kanun-ı Esasi'ye aykırı

⁷ *Encümen-i Muallimin Nizamnamesi*, s. 2.

⁸ *Encümen-i Muallimin Nizamnamesi*, s. 6-7.

* Her iki yüksek öğretim kurumu da dört şubeden müteşekkildir.

⁹ T. Filiz, "Millî Mücadele...", s. 11.

davranışta bulunmak cemiyet üyeliğinin sona ermesi anlamına gelmektedir.¹⁰

Encümen-i Muallimin'in en önemli gelir kaynağı her üyesinden bir defaya mahsus olmak ve 5 kuruştan az olmamak kaydıyla alınan üyelik ücreti (duhuliye)dir. Ayrıca her ay gerek idare gerekse genel kurul üyelerinden maaşları oranında alınan, yine en az 5 kuruşluk ücret ve cemiyet yararına yapılan hibe, yardım ya da bağışlar da önemli gelir kaynaklarından. Söz konusu gelirler masrafların giderilmesinden sonra kısmen encümenin yararına kullanılmak –bunlar arasında öğretmenlerin bilimsel yeterlilikleri için felsefe, edebiyat ve pozitif bilimlerde yerli ve yabancı önemli eserleri kütüphanesinde toplamak da yer almaktadır–¹¹ üzere harcanır ve kısmen de ihtiyat akçesi olarak muhafaza edilir.

Kuruluş nizamnamesinde ibtidaî ve rüşdiye öğretmenleri için her ay *Mecelle-i Muallimin* adlı bir dergi yayınlanacağı belirtilen¹² Encümen-i Muallimin'in kısa sürede önemli gelişmeler kaydettiği anlaşılmaktadır. Sözelimi öğretmen maaşlarına zam yapılmasını sağlamak, kıdem ve ehliyet listeleri düzenleyerek atamalarda Nezaret'e yardımcı olmak, meslekleşme sorunlarına eğilmek ve taşra maarif idareleriyle ilişki kurmak konularında Cemiyet, Maarif Nezareti'yle organik bağlantısı nedeniyle olumlu adımları kolayca atabilmiştir.¹³ Nitekim derslerin gruplara ayrıl-

¹⁰ *Encümen-i Muallimin Nizamnamesi*, s. 3.

¹¹ *Encümen-i Muallimin Nizamnamesi*, s. 7.

¹² İçeriğine dair herhangi bir belge bulunamayan bu yayının organının, gündemdeki felsefi, idebî ya da bilimsel konularla ilgili uzman kimselerden oluşan bir komisyonun kurulup, meselenin burada bir karara varmasından sonra neşr edileceği kaydedilmiştir (*Encümen-i Muallimin Nizamnamesi*, s. 7-8). Diğer taraftan Aralık 1908'de Maarif Nezareti'ne yazılan bir tezkirede *Mecelle-i Muallimin*'den bahsedilmediği gibi, Encümen-i Muallimin üyelerinden Mesud Remzi Efendi'nin “maarifin ilerlemesine ve muallimlerin neşr-i efkârı olmak üzere” *Mirat-ı Maarif* adlı bir gazete yayınlamak istediği ve hakkında yapılan soruşturma neticesinde buna izin verildiği anlaşılmaktadır (BOA, ZB [Zabtiye Nezâreti Evrakı], 328/148, 19 Zilkade 1326/13 Aralık 1908). Nizamnamede ayrıca her sene *Salnâme-i Muallimin*'in çıkarılacağından basedilmekteyse de, bu yayının hakkında da bir bilgi ve belge bulunamamıştır.

¹³ Kandilli Kız Sultanisi Tarih Muallimi Vehbi, “Memleketimizde Muallim Cemiyetleri”, *Muallimler Cemiyeti 1335 (1919) Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi, I*, İstanbul, 2 Mayıs 1335-1919, s. 23-25'den nakleden Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 100-101.

masında, öğretmen maaşlarına zam yapılmasında¹⁴ ve özellikle ihtiyaç duyulan yerlere Encümen-i Muallimin'den öğretmenlerin atanmasında ve öğretmenliğin bir "meslek-i mahsus" olarak algılanmasında önemli aşamalar kaydedilmiştir.¹⁵ Bununla beraber örgütün, öğretmenlerin mesleki, hukukî ve toplumsal statülerini güçlendirmesi yönünde kalıcı ve radikal adımlar attığı söylenemez.

II. Meşrutiyet'in sağlamış olduğu dinamizm doğrultusunda bu ilk öğretmen örgütünden kısa bir süre sonra İstanbul'daki bir kısım idadî, rüşdî ve ibtidaî öğretmenleri Mercan İdadisi Fransızca muallimi Zeki Bey'in başkanlığında *Muhafaza-i Hukuk-ı Muallimin Cemiyeti* adlı ikinci bir teşkilatlanmaya gitmiştir.¹⁶ Öğretmenlerin haklarını savunmak ve eğitimin yayılmasını sağlamak hedefindeki¹⁷ bu örgütün kuruluş nedeni, Maarif Nezareti görevlilerinden oluşan Encümen-i Muallimin'in yönetim yanlısı bir politika izlemeleriydi.¹⁸ Hâlbuki Encümen-i Muallimin'den beklenen yönetimin aldığı kararlara karşı öğretmenlerin mesleki, hukukî ve toplumsal statülerinin yükseltilmesi için mücadele etmesiydi. Bu gereksinimin bilincine varmış öğretmenlerin yeni arayışları söz konusu cemiyeti meydana getirmiştir. Aynı yılın sonunda öğretmenlerin parçalanmasını istemeyen Encümen-i Muallimin üyeleri, muhtemelen Nezaretin de teşvi-kiyle yeni kurulan örgütün çatısı altında ve yine Zeki Bey'in başkanlığında *Cemiyet-i Muallimin* adıyla bir araya gelmişlerdir.¹⁹ Maarif Nezareti'nin bu birleşmeye sıcak bakması, gençlerin yeni ve hür fikirlerle yetişmesine katkıda bulunan, eski bir öğretmen olan Rezaizade Mahmut

¹⁴ M. Ergün, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁵ T. Filiz, "Millî Mücadele...", s. 11; İsmail Göldaş, *Millî Kurtuluş Savaşında Öğretmenler*, Öğretmen Dünyası Yayınları, İstanbul 1981, s. 19.

¹⁶ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 99; Ahmet Orhan, *Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Örgütlenmesi ve Hukukî Dayanakları (1923-1980)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 29; Niyazi Altunya, *Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-1998)*, Ürün Yayınları, Ankara 1998, s. 23; İ. Göldaş, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁷ Y. Akyüz, s. 99; Sezai Kaynak, *Demokratik Eğitim Kurultayı. 1977. Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi*, TÖB-DER, tarihsiz, s. 4.

¹⁸ A. Orhan, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁹ T. Filiz, "Millî Mücadele...", s. 12; S. Kaynak, *a.g.e.*, s. 4.

Ekrem'in Nazır olmasından²⁰ kaynaklanmalıdır. Nitekim Cemiyet-i Muallimin'in kuruluş haberini alan Nezaret yetkilileri, "Öğretmenlere bir cemiyet mutlaka lazımdır, öğretmenlerin parçalanmaları doğru değildir" açıklamasında bulunmuştur.²¹ Cemiyet-i Muallimin'in başkanlığına Maarif Nezareti'nde görev yapmış bir idareci yerine, nezaretle organik bir bağlantısı olmayan bir öğretmenin seçilmesi, örgütün sendikal niteliğinin Encümen-i Muallimin'e göre nispeten artış göstermesi açısından anlamlıdır.

Türkiye'deki ilk öğretmen örgütlerinden birinin başkanı olan Zeki Bey Düyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki görevi dolayısıyla, ülkedeki yabancı sigorta şirketlerinin düzenbazlıklarına temas eden ilk yazarlardan biri olan Mizancı Murat'ın da yakın arkadaşıydı.²² Hareket Ordusu'nun İstanbul'da asayişli sağlamak amacıyla 1909'da şehre girmesinden sonra Zeki Bey tutuklanmıştır.²³ Tutuklanma nedeni belli olmasa da Mizancı Murat'la yakın arkadaşlığına istinaden²⁴ muhtemelen "İslamcılık"la itham edilen Zeki Bey, kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır.²⁵

Zeki Bey'in 28 Aralık 1908 tarihinde Maarif Vekili Abdurrahman Şeref Bey'e hitaben, bu göreve getirilmesinden on iki gün sonra kaleme aldığı mektupta, Cemiyet-i Muallimin'in kuruluş özellikleri ve hedefleri dile getirilmiştir. Buna göre Cemiyet-i Muallimin daha önceki iki cemiyetin üyeleri ile İstanbul'daki 7 idadî, 16 rüşdî ve 300'ü aşkın ibtidaî muallimi tarafından kurulmuş bir dernektir. Zeki Bey talimatnamenin kısa zamanda yayınlanacağını haber verdiği mektubunda, Cemiyetin kuruluş amaçları olarak şu hususlara değinmiştir: (i) Meşrutiyet ve hürriyet dönemine yakışır şekilde eğitimi yaygınlaştırmak, (ii) Maarif idarelerine

²⁰ Mustafa Yazıcı, *Tanzimattan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)*, Emel Matbaacılık, Ankara 1974(?), s. 93.

²¹ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 101; N. Altunya, *a.g.e.*, s. 24.

²² Birol Emil, *Mizancı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 270-271.

²³ İ. Göldaş, *a.g.e.*, s. 19.

²⁴ Mizancı Murat'ın uzun süredir "kalben İslamcı" olduğu ve 13 Nisan 1909 İhtilali'ni desteklediği bilinmektedir (Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, III, 171).

²⁵ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 100.

yardımcı olmak, (iii) Avrupa'daki bilim adamlarıyla temas kurup Cemiyete katılımları sağlanarak, bir taraftan Osmanlı bilim adamlarının Avrupa'da tanınmasına yardımcı olmak, diğer taraftan "Osmanlıların medeniyet-i hazırayı kabule istidadı olmadığı" şeklindeki ön yargıyı²⁶ gidermeye çalışmak. Bir meslek örgütünün benzerlerinden farklı olarak Avrupa'daki Osmanlı imajını düzeltmeye yönelik çaba içerisine girmiş olması, muhtemelen Cemiyet Başkanı'nın Avrupa'yla yakın temasından kaynaklanmaktadır.

Zeki Bey mektubunun ilerleyen satırlarında yeni Maarif Vekili'nden, ülkedeki eğitimin gelişmesi yararına, Cemiyet adına bekledikleri bazı maddelere temas etmiştir. Bu maddeler arasında maarif bütçesinin en önemli kısmının ibtidailere ayrılması, öğretmen maaşlarının adaletle belirlenmesi, hisse-i maarif gelirlerinin artırılması, orta ve yüksek öğretim öğrencilerden alınan ücretlerin azaltılması²⁷ gerektiği gibi daha ziyade ekonomiyi ilgilendiren hususlar ağırlıktadır.²⁸

²⁶ "Köhne zehablar" (BOA, MF.VRK. [Maarif Nezareti Evrak Odası], 27/86, 4 Zilhicce 1326/28 Aralık 1908).

²⁷ Sezai Kaynak, *Demokratik Eğitim Kurultayı* adlı çalışmasında bu maddeyi, Zeki Bey'in Fransa'da olduğu gibi tüm okulların paralı hâle getirilmesini istediği şeklinde kaydetmiştir ki, gerçekte Cemiyet-i Muallimin Başkanı Maarif Nezareti'nden tam tersini istemekte olup, o tarihte orta ve yüksek öğretime devam eden öğrenciler zaten eğitim harcı vermek zorundaydı (*a.g.e.*, s. 5).

²⁸ Zeki Bey dönemin Maarif Nazırı'ndan Cemiyet adına isteklerini şöyle sıralamıştır: 1. Yeniden düzenlenecek olan maarif bütçesinin en önemli kısmı, eğitimin yaygınlaştırılmasında başlıca etken olan ibtidailere ayrılmalıdır, 2. Bütçeden yüksek öğretime ayrılan pay azaltılmalıdır, 3. Öğretmenlerin ücreti belirlenirken bütçenin imkânlarıyla beraber adalet ilkesine önem verilmelidir, 4. Lise ve yüksek öğretime devam eden öğrencilerden alınan ücretler azaltılmalıdır, 5. Darülmualliminin hariç olması kaydıyla yüksek okullar iki gruba ayrılmalı ve birinci gruptan aylık 45 kuruş, ikinciden aylık 25 kuruş ücret alınmalıdır, 6. Yoksul öğrenciler öğrenim ücretinden muaf tutulmalıdır, 7. Hisse-i maarif gelirleri artırılmalıdır, 8. Taşra maarif hissesi yerel maarif idarelerine bırakılmalı ve maarif gelirleri yeterli olmayan bölgelere merkezden yardım edilmelidir, 9. Yerel maarif geliri belli bir miktara ulaşan vilayetlerden yüksek öğretim için bir hisse alınmalıdır, 10. Yatılı okullar maarif idarelerinin yetkisinden çıkarılmalıdır ("Maarif idareleri ..... olarak hiçbir yerde leyli mekteb deruhde etmemelidir."), 11. 1909 yılından itibaren maliye hazinesinden yapılacak yardımların bir kısmı taşra için bir kısmı da İstanbul'daki idadi, rüşdiye ve ibtidailere ayrılmalıdır (BOA., MF.VRK., 27/86, 4 Zilhicce 1326/28 Aralık 1908).

Zeki Bey malî konulara ağırlık verdiği bu ilk mektubunu, ilerleyen tarihlerde okulların idaresi, eğitim-öğretim metotlarının iyileştirilmesi, okul kitaplarının tamamlanması gibi konulardaki taleplerini de Cemiyet olarak bildireceklerini belirterek sonlandırmıştır.²⁹ Sendikaların öğretmenlerin ekonomik durumunu ilgilendiren işlere ağırlık vermesi, genelde işçi hakları konusunda hassas bir tutum sergileyen Osmanlı yönetimi³⁰ aynı hassasiyeti, öğretmen maaşlarında göstermemesinden kaynaklanmaktadır.

Cemiyet-i Muallimin'in eğitim-öğretim yöntem ve tekniklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve örgütün karar ve faaliyetlerinin halka duyurulması amacıyla müdürlüğünü Namık Ekrem'in yaptığı *Mirat-ı Maarif* adlı bir yayın organı bulunmaktadır.³¹ *Mirat-ı Maarif*'in ilk sayısında Cemiyet'in kuruluş amacı, yeni nesillere “modern adab ve malumat” ilkerlerini aşilayarak, millete rehber olacak aydınları yetiştirmek³² ve öğretmenlerin toplumdaki statülerini yükseltmek olarak dile getirilmiştir. Dönemin resmî söylemini (İttihat-Terakkî yanlısı söylemi) sahiplendiği anlaşılan Cemiyet'in,³³ “mazinin tamiri, hâlin tahkimi ve istikbalin temini” noktasında sorumluluklarının son derece hayatî olduğu iddiasıyla mütevazı bir tavır sergilediği söylenemez. “Köylülerimiz içinde belki binde bir kişiye tesadüf olunamaz ki ulum-ı hazıradan hatta medeniyet ne olduğunu bilmezler” ifadesiyle, özellikle köylerdeki eğitimin yetersizli-

²⁹ BOA., MF.VRK., 27/86, 4 Zilhicce 1326 (28 Aralık 1908).

³⁰ Turan Yazgan, “Türkiye’de Sendikal Hareketler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 20 (Ekim 1992), s. 31.

³¹ *Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 1. Derginin ikinci nüshası 29 Ocak 1909/6 Muharrem 1327 tarihinde çıkmıştır.

³² “...muallimin (...) zamana layık adâb ve malumatı ümid-i istikbal olan milletin yeni sürgülerine hüsn surette ilka etmek maksad-ı yegânesiyle müttefiken cemiyet-i muallimin teşkil etmişlerdir.” (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 1).

³³ “Otuz sene devam eden mehlik bir nöbetten henüz halas olmuşuz. Tedavimize memur olan tabibler cehl ve zulmeti devayı maraz ad ile tenvir ve tenevvürden bizi men edegeldi...Senelerden beri kabus-ı bela gibi sinelerimize çöken afet-i istibdad bizi her türlü ümid-i terakkiden mahrum, her güne hüsrana, müskenetlere mahkûm bırakıyordu...” (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 1). Bu iktidar yanlısı söyleme rağmen Cemiyet dağılmaktan kurtulamamıştır.

ğine dikkat çekilen *Mirat-ı Maarif*'te, Cemiyet-i Muallimin'in en önemli vazifesi olarak taşradaki ibtidailerin durumunu iyileştirmek olduğu vurgulanmıştır.³⁴ Cemiyet-i Muallimin Meşrutiyete dek hiçbir maarif nazırının maarif işlerini düzene sokamadığından ve özellikle plansız-programsız yapılan düzenlemelerden, merkez teşkilatına eklenen lüzumsuz kalemlerden şikâyetle, reform sürecinde öncelikli gördüğü hususları şöyle sıralamıştır: Okulların ıslah edilmesi, ders programlarının tanzim ve tadil edilmesi, öğretmenlerin adaletle seçilmesi ve diğer maarif memurlarıyla beraber toplumdaki statülerinin düzeltilmesi, maaşlarının artırılması.³⁵ Cemiyet öğretmensizlik veya düzensizlikten dolayı 1908 Eylülünden beri okullarda eğitim faaliyetinin durduğunu ve bu nedenle söz konusu hususların acilen bir sonuca bağlanması gerektiğini ileri sürmüştür.³⁶ Cemiyet-i Muallimin'in acil talepleri arasında, kimilerine göre "kaht-ı rical" gerekçesiyle Maarif Nezareti'nin vekâleten idare edilmesi meselesi de bulunmaktaydı. Cemiyete göre meselenin kaynağı devlet adamı yokluğu değil, fakat kadrolaşmak kaygısıydı.³⁷ Hâlbuki Cemiyete göre hükûmet, eğitime yıllarını vermiş müdür veya maarif memurlarını, bir takım sudan sebeplerle görmezden gelmek yerine, en azından reform sürecinde görüş ve tecrübelerine başvurursa, ülke bu gibi sorunlarla karşılaşmazdı.³⁸

Cemiyet-i Muallimin'in merkez teşkilatındaki düzenlemeyle ilgili en önemli talebi, hükûmetçe birleştirilmesine karar verilen Meclis-i İlmiye ve Meclis-i İdare'nin, şimdiki işlerin gecikmesine ve bürokratik karmaşaya neden olmaktan başka bir şey sağlamadığı gerekçesiyle lağv edilmesiydi.³⁹ Diğer taraftan Cemiyet, yeni yönetimin mekatib-i idadiye,

---

³⁴ *Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 2.

³⁵ *Mirat-ı Maarif*, nr. 2, s. 1-2.

³⁶ *Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 8.

³⁷ "kaht-ı rical değil, (...) mensubinden, perverândan intihab olunsun diyoruz. İşte bunun içindir ki kaht-ı rical endişesine dışar oluyoruz..." (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 9).

³⁸ "Ya bu zatların [müdürlerin] rütbeleri yokmuş, büyük makamlarla münasebetleri olmamış denilmez de mevkilere, riyaset-i umura geçirilirse elbette terakki-i matlul husule gelir." (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 9).

³⁹ *Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 9.

rüşdiye ve ibtidaiye dairelerini yeniden açmasından ve bu dairelere atanması düşünülen isimlerden⁴⁰ yana bir tavır sergilemiştir.

Cemiyet-i Muallimin'in üzerinde önemle durduğu öğretmen maaşları konusunda ise, yeni yönetimle aynı görüşü paylaştığı anlaşılmaktadır. Sözelimi her ikisi de öğretmen maaşlarının ders saatlerine göre değil, fakat dersin önemine göre yeniden düzenlenmesi gerektiğinde mutabıktırlar.⁴¹ Mutlakiyet döneminde öğretmenlerin acımasızca sömürüldüğünü iddia eden Cemiyet, taşrada ve hatta İstanbul'da çalışan idadî öğretmenlerine 1 ders saati karşılığı 2-5 kuruş ücret ödenmesini ve sabahtan akşama dek aynı zamanda idarecilik ve hademelik de yapan rüşdiye ve ibtidaî muallimlerine 150 kuruş maaş verilmesini şiddetle eleştirmiş, İttihat-Terrakî hükûmetinin bu konuda olumlu adımları atacağına dair büyük beklenti içerisinde girmiştir.⁴² Öyle ki Cemiyet öğretmenlerin bu duruma mahkûm edilmesinin "Osmanlılık" kimlik ve bilinciyle bağdaşmayacağını ileri sürerek,⁴³ konuya verdiği önemi göstermiştir. Diğer taraftan Cemiyet-i Muallimin Meşrutiyet yönetiminin uygulamaya koyduğu kimi hususları değerlendirirken gerçekte bu hükûmetten de çok fazla umutlu olmadığını sinyallerini vermiştir. Şöyle ki Cemiyet, ibtidaî ders programlarından *Hüsn-i Hattın* çıkarılması, rüşdiyelerdeki Fransızca dersi saat ücretinin Osmanlıca'ya göre iki kat fazlaştırılması, senelerdir Farsça, Arapça okutmuş tecrübeli daimî öğretmenlerin yerine seyyar muallimlerin görevlendirilmesi, buna karşılık daimî öğretmenlere de hesap, tarih, coğrafya gibi şimdiye dek hiç öğretmedikleri dersleri vermelerinin istenmesi⁴⁴ uygulamaları karşısında, eğitimde yeniden yapılanmanın gerçekten

⁴⁰ Mekatib-i İdadîye Müdüriyeti için Tevfik Daniş Bey, Mekatib-i Rüşdiye Müdüriyeti için Ahmet Naim Bey ve Mekatib-i İbtidaiye Müdüriyeti için Sami Bey (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 9).

⁴¹ Örneğin idadide müselleat (trigonometri) veya makine dersi veren bir öğretmenle mekatib-i aliyyede tarih, coğrafya okutan bir öğretmen karşılaştırılmaz. Bu nedenle yüksek okullarda siyyanen saati 75 kuruşa ders verilirken, idadilerde 15 kuruş ücretle ders verilmesi adalete uygun bulunmamıştır (*Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 10).

⁴² *Mirat-ı Maarif*, nr. 1, s. 10; nr. 2, s. 1.

⁴³ *Mirat-ı Maarif*, nr. 2, s. 2.

⁴⁴ *Mirat-ı Maarif*, nr. 2, s. 2.

istenip istenmediğinden kuşku duyduğunu yüksek sesle belirtmekten çekinmemiş ve hatta hükûmeti istifaya davet etmiştir.⁴⁵

Cemiyet-i Muallimin okullardaki asayişsizlik konusuna da dikkati çekerek, okul müdürlerinin disiplinsizlik gerekçesiyle 30-40 öğrenciyi okuldan atmalarını şiddetle eleştirmiştir. Cemiyet'in bu tip vak'alarda bütün suçun öğrenciye yüklenemeyeceğini söylemesi görünüşte, niyet-bilgi-beceri-sorumluluk dörtgeninde pedagojik anlayışa uygunluğu açısından son derece ilerici bir yaklaşım izlenimi vermekteyse de gerçekte tüm mesuliyeti, okullarda disiplin kurallarını düzenleyici bir talimatın çıkarılamamış olmasından dolayı yine Maarif Nezareti'ne yüklediği anlaşılmaktadır.⁴⁶

Cemiyet-i Muallimin, Başkan Zeki Bey'in tutuklanmasından sonra dağılmış ve öğretmen örgütlenmesi konusunda İstanbul'da hareketsiz bir döneme girilmiştir. Ancak bu dönemde Erenköy Kız Lisesi Matematik Öğretmeni Ahmet Bey'in⁴⁷ bir cemiyetin kurulması için özverili gayretlerinden bahsetmek önemlidir. Sözelimi Ahmet Bey, 1910 yılında Bursa'da *Terakki-i Maarif ve İttihad-ı Muallimin* adıyla kurulan cemiyetin⁴⁸ bir şubesini başkentte açabilmek için hayli uğraşmışsa da bunda başarılı olamamıştır.⁴⁹ Ağustos 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu'nun öngördüğü şartları yerine getirmenin zorluğu ve hükûmetin yasal ve yönetsel baskılarının giderek artması, bu başarısızlığın en önemli sebepleri arasında sayılabilir.⁵⁰ Buna rağmen Ahmet Bey bu konudaki çabalarını

⁴⁵ "Mekteblerimizi ıslâh, programlarımızı yoluyla, usûlü dairesinde, âdilâne, hakimâne tertib edelim. İcraatımızda hak ve hakikatten, hulûs-ı niyetten ayrılmayalım. Bilmiyorsak çekilelim. Bilenler, anlayanlar iş başına gelsinler. Elverir ya hu!" (*Mirat-ı Maarif*, nr. 2, s. 2).

⁴⁶ *Mirat-ı Maarif*, nr. 2, s. 3.

⁴⁷ Niyazi Altunya söz konusu öğretmenin isminden yanlışlıkla Ata Bey olarak bahsetmektedir ("Öğretmen Örgütlenmesi", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, II, 479).

⁴⁸ BOA, BEO, NNGD, nr. 392, 90/577, 7 Cemaziyelahir 1328 (15 Haziran 1910).

⁴⁹ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 101; A. Orhan, *a.g.e.*, s. 30.

⁵⁰ Esasen Cemiyetler Kanunu'nun kaynağı liberal görüş çerçevesinde düzenlenen Fransız yasasıdır. Hatta bu konuya ilişkin hükûmet tasarısı Fransız yasasının neredeyse aynen tercümesidir. Ancak bu tasarı dâhili encümenince değiştirilmiş ve tasarıya, meclisin de onayladığı kimi kısıtlamalar getirilmiştir. Böylece Cemiyetler Kanunu bir taraftan kurulması yasaklanan derneklerin kapsamını genişletirken, diğer taraftan kolluk görevlilerine dernekler üzerinde teftiş hakkı tanımıştır (N. Altunya, "Öğretmen...", s. 292-293; T. Yazgan, *a.g.m.*, s. 39-41).

devam ettirmiş ve resmî izni daha sonra almak şartıyla⁵¹ 1910 yılında⁵² *Neşr-i Maarif ve Teavün-i Muallimin Cemiyeti* adıyla bir teşkilat kurmuştur. Merkezi Ahmet Bey'in Beylerbeyi'ndeki evi olan Cemiyet, İstanbul ve çevresindeki örgütlenme çalışmalarına rağmen, öğretmen cemiyetlerinin fonksiyonel olmadığına dair mevcut ön yargı nedeniyle üye sayısını artırmayı başaramamış ve 1919'da önemini bütünüyle kaybetmiştir.⁵³ Bu ön yargı şimdiye kadar kurulan cemiyetlerin gerçek bir meslek örgütü işlevini yerine getirememelerinden, başka bir ifadeyle öğretmenlerin ekonomik, sosyal haklarını korumada yahut onların kültür düzeylerini ve saygınlıklarını yükseltmede anlamlı bir başarı gösterememelerinden kaynaklanmış olmalıdır.

Öğretmen hareketinin güçlü bir örgütlenme geleneğine sahip olması adına başkentte kaydedilen bu gelişmelerin ardından, Edirne'de 1911 yılında Nafi Atuf (Kansu)'nun kurucuları arasında bulunduğu *Mahfel-i Muallimin* adlı bir dernek tesis edilmiştir.⁵⁴ Kimi araştırmalarda yalnızca ismi itibarıyla değil, fakat fonksiyonel açıdan da bir "öğretmen lokali"⁵⁵ olarak nitelendirilen bu teşkilatın, gerçekte örgütlenme düzeyi açısından öncekilerden pek de farklı olduğu iddia edilemez. Ülkedeki tüm öğret-

⁵¹ Yeni Cemiyetler Kanunu'nun birinci maddesine göre "Cemiyet teşkili evvelce ruhsat istihsaline menut değildir" ifadesiyle örgütlenmede serbest kuruluş sistemi benimsenmiştir (N. Altunya, "Öğretmen...", s. 293).

⁵² Ahmet Orhan *Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Örgütlenmesi* adlı çalışmasında bu cemiyetin kuruluş tarihini Akyüz'ü referans göstererek 1909 olarak nakletmiştir. Halbuki Akyüz'ün söz konusu çalışmasında herhangi bir yıl verilmediği gibi, konuyla ilgili gösterilen belgede yanlış anlaşılmalı olmalıdır. Çünkü Akyüz, Ahmet Bey'in önce Bursa'da kurulan cemiyetin İstanbul'da bir şubesini açmak istediğini, ancak bu konuda başarılı olamayınca *Neşr-i Maarif ve Teavün-i Muallimin Cemiyeti*'ni kurduğunu yazmıştır. Bursa'daki cemiyetin kuruluş yılı 1910 olduğuna göre (BOA, BEO, nr. 283402) Ahmet Bey'in daha önce bu cemiyeti kurması imkânsızdır.

⁵³ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 101; S. Kaynak, *a.g.e.*, s. 5; N. Altunya, *a.g.e.*, s. 25; A. Orhan, s. 30-31.

⁵⁴ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 102; A. Orhan, *a.g.e.*, s. 31; Filiz, "Millî Mücadele...", s. 13.

⁵⁵ Yazarları bu görüşe sevkeden Mahfel-i Muallimin'de sohbetler (umumî musâhaberler) düzenlenmesi olabilir (A. Orhan, *a.g.e.*, s. 31; İ. Göldaş, *a.g.e.*, s. 19). Kaynak daha da ileri gitmiş ve bu "ilginç örgüt"ün öğretmen sorunlarıyla ilgilenmediğini iddia etmiştir. Ancak yazar kendisini bu iddiaya sevk edenin ne olduğu hakkında herhangi bir belge göstermemiştir (S. Kaynak, *a.g.e.*, s. 6).

menlere açık olan Mahfel-i Muallimin *Sây ve Tetebbû* adlı bir dergi çıkarmıştır. Derginin Şubat 1911 tarihli sayısında yayınlanan iç tüzüğüne göre, Mahfel-i Muallimin ülke çıkarlarına hizmet etmek genel hedefi çerçevesinde; halka bilim ve teknoloji içerikli dersler vermek, gece dersleri açmak, köy öğretmenleri yetiştirmek ve yatılı, gündüzlü özel ibtidaiilerin açılması yolundaki çabaları desteklemek amacıyla kurulmuştur.⁵⁶ Cemiyet tüzüğünde ilk defa olarak “umumî dersler” verileceği kaydının yer almasının, pratik bilgilere duyulan acil ihtiyaçtan kaynaklandığı düşünülebilir. Sonucu madde ise imparatorlukta etkili, hızlı ve yaygın bir şekilde okullaşma hedefinin, ancak taşra eşrafının eğitim sürecine dâhil edilmesiyle gerçekleşebileceğine dair inancın göstergesidir denilebilir.

Öğretmenlerin başkent dışında meslek örgütü kurmak amacıyla bir diğer girişimi 1913 yılında Bursa’da kaydedilmiştir. Bursa Darülmuallimin Müdürü Ethem Nejat ve arkadaşlarının⁵⁷ çabaları sonucunda *Muallim Yurdu* adıyla yeni bir öğretmen cemiyeti meydana getirilmiştir.⁵⁸ Fahrî başkanlığına Bursa Valiliği yaptığı dönemde (1913-1914) İttihat ve Terakî Partisi’ne yakınlığıyla bilinen Abbas Halim Paşa’nın⁵⁹ getirildiği Muallimler Yurdu’nun kuruluş amaçları şöyle sıralanabilir: Öğretmenleri aynı millî hedef doğrultusunda bir araya getirmek, öğretim tarzını standartlaştırmak, bilimsel ve eğitsel gelişmeler hakkında gerek sohbetler, tartışmalar gerekse konferanslar aracılığıyla öğretmenleri haberdar etmek ve öğretmenleri kahve bağımlılığından kurtarmak.⁶⁰ Öğretmenlerin okuldaki işlerini bitirir bitirmez tüm zamanlarını kahvede nargile içerek ya da tavla vs. oynayarak geçirmesinden şikayetçi olan Ethem Nejat’ın, Muallimler Yurdu’nu öğretmenleri bu durumdan kurtaracak bir dernek olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Muallimler Yurdu bunu sağlamanın en

⁵⁶ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 102; A. Orhan, *a.g.e.*, s. 31; T. Filiz, “Millî mücadele...”, s. 13.

⁵⁷ “bazı müteşebbis ve vatanperver arkadaşların katkılarıyla” (*Yeni Fikir*, 17 Safer 1332 (14 Ocak 1914), Sayı 19, C. 3’den nakleden Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 102).

⁵⁸ S. Kaynak, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁹ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayımcılık, İstanbul 1992, s. 25.

⁶⁰ *Yeni Fikir*, 17 Safer 1332 (14 Ocak 1914), Sayı 19, C. 3’den nakleden Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 102-103; A. Orhan, *a.g.e.*, s. 32; İ. Göldaş, *a.g.e.*, s. 20.

garantili yolu olarak, öğretmenlere ülkenin boş zaman geçirmeye tahammülü olmadığı yönünde telkinlerde bulunmak ya da aydınlatıcı seminerler düzenlemekte değil, fakat kahve, çay ve nargile içilecek yerin Cemiyet bünyesinde açılmasında⁶¹ bulmuştur.

Ekonomik sıkıntıdan patlama noktasına gelen ilkökul öğretmenleri bu kez kendi aralarında Emirgan'da *Muallimler Cemiyeti* adı altında yeni bir yapılanmaya gitmek amacıyla 1913 yılının sonunda bir teşebbüste bulunmuşlarsa da girişim başarıya ulaşamamıştır.⁶² Hazırladıkları tüzüğe göre cemiyetin kuruluş amaçları; ilkokulları yaygınlaştırmak, öğretim metotlarını iyileştirmek, ders programlarını bir standarta kavuşturmak, ailelerin eğitsel, bilimsel, sanatsal faaliyetlere teşvik edilmesi için gece dersleri ve konferanslar vermek şeklinde sıralanmıştır.⁶³ Ancak bu sırada I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, toplantıların yasaklanması⁶⁴ ve muhtemelen orta-yüksek öğretimdeki öğretmenlerin katılımlarının sağlanamaması söz konusu cemiyetin resmî bir hüviyet kazanamamasındaki en önemli etkenlerdir.

1908-1914 yılları arasında meydana getirilmiş öğretmen cemiyetlerinin kuruluş amaçları incelendiğinde hedeflerin giderek, bir meslek örgütünden beklenebilecek düzeyde spesifikleştiği –ders programlarını standart hâle getirmek, öğretim metotlarını iyileştirmek– nitelikli öğretmen yetiştirilmesine daha fazla önem verildiği –bilimsel, eğitsel amaçlı konferanslar aracılığıyla öğretmenleri bilimsel gelişmelerden haberdar etmek– ve eğitim hareketlerine halk desteğinin sağlanması –kitleleri eğitime teşvik etmek için gece dersleri vermek– hususunun ağırlık kazandığı görülmektedir. Buna karşılık cemiyetlerin, birer meslek örgütü olmalarına rağmen aynı vurguyu, öğretmenler arasında birlik ve dayanışma gerekliliğine yapmadıkları anlaşılmaktadır.

⁶¹ *Yeni Fikir*, 17 Safer 1332 (14 Ocak 1914), S. 19, C. 3'den nakleden Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 103. İ. Göldaş bu konuda Muallimler Yurdu'nun başarılı olduğunu kaydetmiştir (*a.g.e.*, s. 20).

⁶² A. Orhan, *a.g.e.*, s. 33; Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 103; İ. Göldaş, *a.g.e.*, s. 23.

⁶³ Ahmet H. Yaşaroğlu, "Meşrutiyetten Sonra İlk Talebe Cemiyeti, İlk Muallimler Cemiyeti", *Öğretmen*, Kasım 1949, Sayı 25, s. 8-9; Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁴ Yaşaroğlu, "Meşrutiyetten...", s. 9.

Bütün bu meslek örgütlerinin yanı sıra Rumeli’de benzeri bir yapılanmaya gidilmesi için 1909’da Varna’da,⁶⁵ 1910’da Selanik’te ve 1912 yılının Haziran ayında da Manastır ve Üsküp’te onar gün süreyle öğretmen kongreleri düzenlenmiş, fakat kalıcı bir öğretmen örgütünün kuruluşunu tamamlayamadan dağılmışlardır.⁶⁶ Yine de bölge öğretmenlerinin bir araya gelerek, öğretmen sorunlarının tartışılmasına ve örgütlenme bilinçlerinin artmasına neden olması açısından söz konusu kongrelerin önemi yadsınamaz. Sözgelimi Selanik’teki Maarif Kongresi’ne “vilayet-i selase” maarif müfettişi olarak katılan Kazım Nami Bey, konuşmacı olduğu oturumların birinde, özellikle ilkokullardaki alfabe öğretiminin düzeltilmesi ve din eğitimine gerçek değerinin verilmesi gerektiği hususlarında durmuştur.⁶⁷

II. Meşrutiyet devrinde kurulan bu öğretmen örgütlerinin ilkokulların iyileştirilmesi konusundaki ortak eğilimi, Türk eğitiminin Batılılaşma sürecinin yükseköğretimden başlamak zorunda kalmasıyla bağlantılı olmalıdır. Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılın başında her alanda yetişmiş elemana duyduğu acil ihtiyacı, yaygın bir ilköğretim örgütü kurulmasına imkân vermemiştir. Bu durum bilhassa, ibtidâiler kurulmadan rüşdiyelerin açılmasında ya da idadiler faaliyete geçirilmeden Darülfünun teşebbüslerine başlanmasında kendisini göstermiştir. Üstelik devletin yapısı ve coğrafyası da modern ilkokulların açılmasında önemli bir dezavantajdır. Bu ortak talep karşısında öğretmen cemiyetlerinin kayda değer bir başarı sağlayamamalarında, tüm ülke çapında yaygın ve etkili bir örgüt kurmak yerine birbirinden bağımsız mücadele etmeye kalkışmaları da etkendir. Hâlbuki, aynı hedef doğrultusunda münferit ve müteferrik yapılaşmanın tercih edilmesi cemiyetleri güçsüz hâle getirmiştir. Bu durum

⁶⁵ *Tasvir-i Efkar* gazetesinin 8 Ağustos 1909 tarihli nüshasında, bundan birkaç gün önce Varna’da Türk Muallimini Kongresi adı altında bir organizasyonun gerçekleştirildiği ve kongrede Bulgaristan Maarif Nezareti’ne gönderilmek üzere bir heyet oluşturulduğu kaydedilmiştir. Bu heyetin görevi, Bulgar kanunlarının öğretmenler için getirdikleri şartlardan şimdilik kaydıyla Türk öğretmenlerin muaf tutulmasını ve Türk okullarına hükümetin daha fazla nakit yardımında bulunmasını sağlamaktır (*Tasvir-i Efkar*, 22 Receb 1327/8 Ağustos 1909, s. 8).

⁶⁶ İ. Gölbaş, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁶⁷ *Selanik Vilayeti Birinci Muallimler Kongresi*, Selanik 1328, s. 39’dan nakleden M. Er-gün, *a.g.e.*, s. 142-143.

öğretmenlik mesleğini ilgilendiren meselelerde, modern bir sisteme tabi olan reel bir koordinasyon zihniyetinin hâkim bulunmadığını göstermektedir. Söz konusu zihniyet eksikliği II. Meşrutiyet döneminde kurulan öğretmen cemiyetlerinin sendika olarak tanımlanamamasındaki en önemli etkidir. Sözelimi, bu cemiyetlerde meslekî amaçlardan ziyade bilimsel ve hatta hayırseverliğe yönelik amaçların daha şiddetle hissedildiği dikkati çekmektedir. Ayrıca gerek üyelik şartları gerekse meslekî hakları savunma metotları açısından da bu ilk öğretmen cemiyetleri sendika olmanın niteliklerinden hayli uzaktır. Örneğin Encümen-i Muallimin'deki üyelik sınırının bir sendikaya oranla daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Yine Meşrutiyet döneminde kurulan öğretmen cemiyetlerinin meslekî haklarını korumak için, toplumsal baskı ve kandırma yolundan başka alternatifleri olmadığı söylenebilir.⁶⁸

II. Meşrutiyet döneminde kurulan öğretmen örgütlerinin gerek meslekî sorunların çözümünde, gerekse ülke meselelerinin hâlinde etkileri olduğu iddia edilemez. Bu örgütler varlıklarını uzun zaman sürdürmede de başarılı olamamışlardır. Ancak 1908'deki rejim değişikliğinden hemen sonra kurulmaya başlanan öğretmen örgütleri, devlet memurları arasında meslekî birlik ve dayanışma bilincinin, başka bir ifadeyle sendikacılık ruhunun doğmasında başlangıç noktası olmuşlardır. 1918'den itibaren kurulacak olan uzun soluklu öğretmen örgütleri, Meşrutiyet döneminde kurulan bu ilk cemiyetlerin mirası üzerine inşa edilmiştir.

---

⁶⁸ Sendika ve dernek arasındaki farklar için bkz. Aydos Toros, "Öğretmenler Sendikası", *Birlik*, S. 54, Eylül 1962, s. 5.

“TEACHERS’ ASSOCIATIONS:
START OF THE SOCIAL SOLIDARITY IDEA IN TEACHING
PROFESSION IN TURKEY (1908-1914)”

Abstract

Declaration of the Second Constitutional Monarchy (23rd of July 1908) in the Ottomans, which can be considered as one of the important cornerstones of Turkish history, initiated a lively discussion medium in the Ottoman society and intellectuals, teachers, students and people from different occupational backgrounds started to found parties and democratic civil associations. This study aims to determine both the reasons for the development of such associations and also levels of effect of their policies. The basic assumption of the study is that public servants were one of the most important factors that determine the country’s near future. Teachers’ associations started to be found just after the 1908 Revolution and had a progressive effect on societal structure, was the starting point for professional association and solidarity consciousness; in other words spirit of unionism among public servants. Long lasting teachers’ associations were built on the heritage of these initial organizations founded in the constitutional monarchy periods.

Keywords

the Ottoman State, teacher, organization, solidarity, unity.

Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımı Üzerine Uygulamalı Bir Örnek:

NESL-İ AHÎR

Alev SINAR*

ÖZET

Nesl-i Ahîr, 7 Eylül 1908-5 Mart 1909 tarihleri arasında *Sabah Gazetesi*'nde tefrika edilmiş olan *Nesl-i Ahîr*, yazarın sağlığında ne kitap halinde yayımlanmış ne de sadeleştirilmiştir. Eserin elimizdeki tek nüshası 1990 yılında Şemsettin Kutlu tarafından Son Kuşak alt başlığı ile hazırlanan sadeleştirilmiş baskısıdır. Ancak *Nesl-i Ahîr*'in kitap halindeki bu tek baskısında, yeni harflere aktarma ve sadeleştirme işlemi sırasında orijinal metinden çok uzaklaşıldığı ve bu baskıyı hazırlayan Şemsettin Kutlu'nun tasarrufuyla Halit Ziya'nun kaleminden çıkan metnin büyük ölçüde değiştirildiği görülmektedir.

Kimsenin bir edebî metne müdahale ve özellikle yazarın üslubunu değiştirme hakkı olmadığı gibi "büyük bir üslûpçu" olan Halit Ziya'nun sağlığında kitap halinde yayımlanmamış olsa bile bir eserinin yıllar sonra yayıma hazırlanırken böyle bir müdahaleye maruz kalması çok daha vahimdir. *Nesl-i Ahîr*'in bu sadeleştirilmiş baskısı ne yazık ki edebiyat araştırmacıları ve diğer disiplinlerin uzmanları tarafından bilimsel anlamda kullanılabilir nitelikte olmadığı gibi sıradan okuyucu için de rahatlıkla takip edilebilecek bir anlatımdan uzaktır.

"Edebiyat biliminin ilk görevlerinden birisi malzemelerinin bir araya getirilmesi", "metnin sahilliğinin" ortaya çıkarılmasıdır. Aksi takdirde "edebî eserlerin eleştirel tahlili ve tarihî çerçevesi içinde anlaşılması çok zorlaşabilir. Bu çalışmada halen *Nesl-i Ahîr*'in mevcut tek baskısı ile yazarı tarafından tefrika halinde gazetede bırakılmış nüshaları arasındaki fark ortaya koyulacak ve bu suretle orijinal metne zarar vermemek adına bir metnin edisyonunun zorluğuna ve ne kadar ciddi bir çalışmayı gerektirdiğine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler

Edebî eser, Edisyon, Edisyonla kriterler, Sadeleştirme, Nesl-i Ahîr, Son Kuşak.

Bir yazar edebiyatın her türünde eser verebilir. Bu eserlerin hepsi yayımlanmamış olabilir, bazen böyle bir eser ölümünden sonra yazarın şahsi

---

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / alav01@hotmail.com

evraki arasından çıkabilir, gazete veya dergi sütunlarında yayımlandığı haliyle kalabilir. Bazı yazar ve şairler önceki yıllarda yayımladıkları metinleri yeni yayımladıkları kitaplara almamış olabilirler ya da daha sonra metnin içinde değişiklik yapmış olabilirler. Bir metnin edebî değer taşıyor olması elbette asıl gerekli olan husustur ve bu değere karar vermek edebiyat araştırmacısının görevidir. Ancak bazen bir metin edebî kıymet taşımadığı, ikinci ya da üçüncü derecede bir çalışma olduğu halde bile önem arz edebilir. Bir edebiyat araştırmacısı için yazarın ister acemilik, ister çiraklık, ister olgunluk, ister düşüş dönemi olsun yazdığı eserlerinin hepsi önemlidir. Çünkü öncelikli olarak bir yazarı tam olarak değerlendirmenin yolu buradan geçer. Bir yazarın külliyatının ortaya çıkarılması onun gelişmesini, duygu ve düşünce dünyasındaki iniş çıkışları, değişimleri, aldığı tesirleri görüp onun hakkında sağlıklı bir hüküm vermeyi sağlamanın yanı sıra bu eserlerin yazıldıkları dönemlere tanıklık etmeleri ve devri aydınlatan bilgiler içermeleri bakımından da büyük önem taşır. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Nesl-i Ahîr* adlı romanı da tefrika olarak gazetede kalmış, yazarı tarafından kitap olarak yayımlanmamış, ancak ele aldığı devir hakkında çarpıcı bilgiler içeren ve bu nedenle üzerinde düşünülmesi gereken bir eserdir.

Halit Ziya Uşaklıgil'in son romanı olan *Nesl-i Ahîr*, 7 Eylül 1908 - 5 Mart 1909 tarihleri arasında *Sabah Gazetesi*'nde tefrika edilmiştir¹. Tefrika sayısı 149'dur². II. Meşrutiyet sonrasının heyecanı ile kaleme alınmış romanda II. Abdülhamid devrine yöneltilmiş sert bir eleştirel bakış hakimdir. II. Abdülhamid'in izlediği iç politika, istibdad idaresi, hafife teşkilatı ile insanların neredeyse nefes alamaz noktaya gelmeleri, bozulan devlet daireleri, memuriyette kayırmanın ve kollamanın esas olması şiddetle eleştirilmiş ve böyle bir idare altında bozulan sosyal hayat ve perişan durumda olan halk gözler önüne serilmiştir. Bütün bunların yanı sıra

¹ *Nesl-i Ahîr*, Sabah, nr. 6808-6996, 7 Eylül 1908-5 Mart 1909. (Alıntılar bu tefrikadandır.)

² Bu tefrikalar İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Taksim Atatürk Belediye Kitaplığı, Ankara Milli Kütüphane, Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve İzmir Ahmet Pıriştina Kent Arşivi ve Müzesi olmak üzere beş ayrı kütüphaneden elde edilen *Sabah* gazetesinin nüshaları bir araya getirilerek tamamlanmıştır. Ne yazık ki *Nesl-i Ahîr*'in tefrika edildiği 7 Eylül 1908 ile 5 Mart 1909 arasındaki sayılar hiçbir kütüphanede tam olarak mevcut değildir.

romanda II. Abdülhamid'in baskılı idaresi altında bunalan gençliğin hayata nasıl baktığı da yansıtılmıştır. II. Abdülhamid devrindeki baskıların canlı tanığı olan Halit Ziya Uşaklıgil'in bu romanı sadece edebiyat araştırmacılarını değil tarihçileri ve siyaset bilimcileri de ilgilendiren bilgiler içermektedir³.

Nesl-i Ahîr, yazarı tarafından ne kitap haline getirilmiş ne de sadeleştirilmiştir. Eserin tek nüshası 1990 yılında Şemsettin Kutlu tarafından *Son Kuşak* alt başlığı ile hazırlanan sadeleştirilmiş baskısıdır⁴. Sadeleştirme Osmanlı Türkçesi'ni bilmeyen yeni nesillere Türk Edebiyatı'nın klasikleri arasına girmiş olan eserlerimizi ve bu yolla kültür değerlerimizi tanıtmak için önemli bir faaliyettir. Ancak *Nesl-i Ahîr*'in kitap halindeki tek baskısında, yeni harflere aktarma ve sadeleştirme işlemi sırasında orijinal metinden çok uzaklaşıldığı ve bu baskıyı hazırlayan Şemsettin Kutlu'nun tasarrufuyla Halit Ziya'nın kaleminden çıkan metnin büyük ölçüde değiştirildiği görülmektedir. Kimsenin bir edebî metne müdahale ve özellikle yazarın üslubunu değiştirme hakkı olmadığı gibi "büyük bir üslûpçu"⁵ olan Halit Ziya'nın bir eserinin, yayıma hazırlayan tarafından böyle bir müdahaleye maruz kalması çok daha vahimdir. *Nesl-i Ahîr*'in bu sadeleştirilmiş baskısı ne yazık ki edebiyat araştırmacıları ve diğer disiplinlerin uzmanları tarafından kullanılabilir nitelikte olmadığı gibi⁶

³ Réne Wellek-Austin Varren tarafından hazırlanan *Edebiyat Teorisi* adlı çalışmada "edebiyattan bir çeşit sosyal belge çıkarmak mümkündür" ifadesi yer almaktadır (Réne Wellek-Austin Varren, *Edebiyat Teorisi*, Çev. Ömer Faruk Huyugüzel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 82). Edebî eserlerden "sosyal gerçekliğin bir tablo"sunu çıkarmanın mümkün olduğu bilimin kabul ettiği bir gerçektir. Ancak romanın bir kurgu olduğu ve romandaki itibarî âlem ile gerçek hayatın bire bir örtüşmesinin mümkün olmadığı unutulmamalıdır (bkz. Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991)

⁴ *Nesl-i Ahîr (Son Kuşak)*, haz. Şemsettin Kutlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1990 (Alıntılar bu baskıdandır.) Bu baskıda romanın tefrika tarihi 2 Eylül 1908- 1 Ekim 1909 olarak gösterilmiştir.

⁵ Zeynep Kerman, "Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Baba", *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 119

⁶ Zeynep Kerman tarafından hazırlanan *Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı İle İlgili Unsurlar* adlı çalışmada da bu husus vurgulanmıştır: "Nesl-i Ahîr, 1990 yılında Şemsettin Kutlu tarafından (*Son Kuşak*) alt başlığıyla sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Ancak bu çok kötü sadeleştirilmiş baskının ilmî bir araştırmada kaynak olarak kullanılması mümkün değildir." (Zeynep Kerman, *Halit Ziya*

sıradan okuyucu için de rahatlıkla takip edilebilecek bir anlatımdan uzaktır. “Edebiyat biliminin ilk görevlerinden birisi malzemelerinin bir araya getirilmesi”, “metnin sahilliğinin” ortaya çıkarılmasıdır⁷. Aksi takdirde “edebî eserlerin eleştirel tahlili ve tarihî çerçevesi içinde anlaşılması çok zorlaşabilir⁸.”

Bu bildiriye yukarıda birçok bakımdan önemli olduğunu anlatmaya çalıştığım ve halen edisyonu ile meşgul olduğum *Nesl-i Ahîr*'in mevcut tek baskısı ile yazarı tarafından tefrika halinde gazetede bırakılmış nüshaları arasındaki fark ortaya koyulacak ve bu suretle orijinal metne zarar vermemek adına bir metnin edisyonunun zorluğuna ve ne kadar ciddi bir çalışmayı gerektirdiğine dikkat çekilecektir.

1 - Okuma Hataları

Nesl-i Ahîr'ın kitap halindeki tek nüshasında metnin anlamını değiştirecek hatta okuyucuya yazarın söylemek istediğinin tam tersini düşündürecek derecede büyük okuma hataları vardır. Oysa kitabın önsözünde doğru okuma üzerinde titizlik gösterilmesi gereğine dikkat çekilmiş ve bu kitap hazırlanırken bu titizliğin uygulandığı belirtilmiştir. Okuma konusunda gösterilen hassasiyet ve dikkate örnek olmak üzere de şöyle bir açıklama yapılmıştır (!):

“Bizim, romanda “Mücella” olarak verdiğimiz kadın adı “Mecelle” olarak de verilebilirdi. Eski harfle imlâ açısından bunun Mecelle okunması, Mücella olarak okunmasından daha da uygun düşmektedir. Ancak Osmanlıca kadın adları arasında Mücella vardır ama Mecelle yoktur.” (s. 13)⁹

Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı İle İlgili Unsurlar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 8). Zeynep Kerman Halit Ziya ile ilgili bir başka çalışmasında da Şemsettin Kutlu tarafından hazırlanan *Nesl-i Ahîr*'in dikkatsiz ve özensiz bir çalışma olduğuna dikkat çekmiştir: “Halit Ziya gibi büyük bir üslupçunun eserine böylesine gelişigüzel, sorumsuzca tasarruf etmeğe kimsenin hakkı olmamalıdır. Kaldı ki, bu eserin, yazarın kaleminden çıktığı şekilde orijinal metni kitap halinde çıkmamışsa hazırlayıcının daha titiz davranması gerekir.” (“Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Baba”, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, s. 120)

⁷ René Wellek-Austin Varren, *Edebiyat Teorisi*, s. 41.

⁸ René Wellek-Austin Varren, *a.g.e.*, s. 41.

⁹ Mücella olarak geçen bu özel adın tefrikada mim-cim-lam-ye harfleri ile yazılmıştır; “mecelle” kelimesi ise mim-cim-lam-he ile yazılmaktadır.

- * “Ada hakkında biraz daha yüksek fikirlerim vardı.” (tef. 14)
 “Ada *üzerine* biraz daha yüksek *düşüncelerim var.*” (s. 65)
- * “Pederinizin oraya i’zâmı esbâbını bilmiyorlar, ...” (tef.18)
 “*Babanızın oraya gönderilmesinin nedenlerini biliyorlar*” (s. 76)
- * “Me’murîn-i devletten zevâta benzer çehreler görülüyordu.” (tef. 18)
 “*Devlet memurlarından kimselere benzemeyen yüzler* görülüyordu” (s. 77)
- * “Alnının üzerinde iri ter damlaları yuvarlanıp ...” (tef. 18)
 “Alnının üzerinde *iki* ter damlaları yuvarlanıp ...” (s. 75)
- * “... güya İrfan’ın bîçâre sadâ-yı girye-dârı demin oracıkta babasını dilenmek için ağlamamış idi, ...” (tef. 19)
 “... *sanki İrfan’ın zavalhı ağlayan sesi* demin oracıkta babasını *dinlemek için ağlamamıştı* ...” (s. 79)
- * “... bu memleket otuz sene ...” (tef. 20)
 “... bu *ülke otuz üç yıl* ...” (s. 90)¹⁰
- * “... bütün diğer memleketlere benzer bir sahne-i hayat uyansa ...” (tef. 24)
 “... bütün *öteki ülkelere* benzer bir *hayat sahnesi ayınsa...*” (s. 95)
- * “Limon İskelesi” (tef. 39)
 “*Liman İskelesi*” (s. 151)
- * “Şefik yirmi beş yaşında idi” (tef. 46)
 “Şefik *yirmi bir* yaşındaydı” (s. 174)
- * “Bütün mesâfat ve menâzır kısalmış ...” (tef. 62)
 “Bütün *uzaklıklar ve görüntüler kısılmış* ...” (s. 226)
- * “... yanlarına gelmemesini sâkit bir agrâz kabîlinden telakki ederek ...” (tef. 68)
 “...yanlarına *gelmesini* *sessiz bir özel amaca bağlayarak* ...” (s. 247)

¹⁰ Bu okuma hatasının yanı sıra vak’anın 1905 tarihinde geçtiğini hatırlatmak gerekir.

- * "... bütün râstâların [*dürüst, saf insanların*] bir nev'i reh-nümâsı, ...” (tef. 78)
 "... bütün hastaların bir *tür pusulası* ...” (s. 279)
- * "... bütün hissiyâtını güya üşütüvermiş idi” (tef. 79)
 "... bütün *duygusallığını sanki uyuşturmuştu.*” (s. 282)
- * "... yıldızlar seziliyordu.” (tef. 99)
 "... yıldızlar seçiliyordu.” (s. 351)
- * “Samime evvela sarı saçlarının altında daha donuk görünen simasında hazin bir tebessümün dalgalarıyla ona baktı, sonra bahse girmekten üşenen bir gevşeklikle:” (tef. 128)
 “Samime *önce* sarı saçlarının altında daha donuk görünen *üzünde hüznü* bir *gülümsemenin* dalgalarıyla ona baktı, sonra *konuyu uzatmaktan* üşenen bir gevezelikle ...” (s. 452)
- * “Selim bin Bedri”
 “Selim Bey el- Bedri”
- * “Vilâyat-ı Selâse”
 “Vilâyat-ı Sülûse”

2- Metinde Yer Almayan İfadeler

“Büyük bir üslûpçu” olduğu bütün edebiyat araştırmacıları tarafından kabul edilen Halit Ziya Uşaklıgil’in¹¹ anlatımı yetersiz bulunmuş olmalı ki *Nesli Ahîr*’in *Sabah*’ta yayımlanan tefrikasında olmayıp, kitap haline getirilirken ilâve edilen ya da değiştirilen kelime, kelime grupları ve cümleler vardır. Kitabın girişinde yapılan açıklamada bu husus üzerinde durulmuş ve “*küçük ölçüde olmak üzere*” “*çukur doldurma yoluna gidilmiştir*” (s.19) ifadesiyle metinde yer almayan ifadelerin mevcut olduğu itiraf edilmiştir. Anlamı daha da belirginleştirmek ya da anlatıma ayrınıtı

¹¹ Halit Ziya Uşaklıgil’in de mensup olduğu Servet-i Fünûn topluluğunun üslûba verdiği büyük önem için bkz. Mehmet Kaplan, “Mai ve Siyah Romanının Üslûbu Hakkında”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, s. 437-458; Halit Ziya Uşaklıgil’in Türk dili ile ilgili düşünceleri ve dilin doğru kullanılmasına karşı gösterdiği hassasiyet için bkz. Zeynep Kerman, “Halit Ziya Uşaklıgil ve Türk Dili”, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, s. 127-135.)

katabilmek için gerekli görülen yerlerde eklemeler ve açıklamalarda bulunmuş olmasının hesabı yukarıdaki açıklamadan da anlaşıldığı üzere “çukur doldurma” yöntemi ile verilmiştir.

A) Eklenen İfadeler

- * “Nüzhet Bey -Postada kalsın-” ibaresiyle irsalini ...” (tef. 13)
 “Nüzhet Bey -Postada kalsın- Post restand” cümlesiyle gönderilmesini ...” (s. 62)
- * “... bazen mühimce emlâk ve akar işlerinde vesâdet eyleyerek, fakat bütün bu muamematında rast-gûlukla, namuskârlıkla ...” (tef. 95)
 “... kimi zamanlar da mülk ve gelir işlerinde aracılık yaparak aylık gelirini artırırđı. Ama bütün yaptığı şeylerde dürüstlüğü ve namushuluğu ...” (s. 336)
- * “İrfan’ı hareme götürmüş, piyano çaldırması idi” (tef. 97)
 “İrfan’ı konağının harem bölümüne götürmüş, ona piyano çaldırmasıdı.” (s. 345)
- * “Kur’a efrâdından, vilâyat ahalisinden, bilhassa asıl Türk yatağı olan yerlerde bazı emrâzın da inzimâm-ı tahribatıyla ...” (tef. 97)
 “Kura ile askere alınmalardan, İstanbul dışında, vilayetler halkının sağlıksızlıklarından, özellikle asıl Türk yatağı olan yerlerde kimi kötü hastalıkların (frengi gibi) da eklenmesiyle ...” (s. 346)
- * “Denebilir ki bu hadd-i zâtında mevcut olmayan bir adamdır ki ye-gâne mâhiyeti başkalarının zihninde uyanan hayalinden ibarettir. Eminim bu, casusluğa, hafiyeliğe hep bu ihtiyaç ile sülûk etmiştir.” (tef. 98)
 “Denebilir ki, bu, ashına bakarsanız gerçekte var olmayan bir adamdır ki, tek niteliği başkalarının kafasında uyanan hayalinden başka bir şey değildir... Ve Süleyman Nüzhet düşünmesini sürdürüyordu. “Hiç kuşum yoktur ki bu adam casusluğa, hafiyeliğe hep bu gereksinmesi yüzünden yönelmiştir. (s. 347)
- * “... şu dakikada, Server’i hayatta tesadüfen bulunmuş az çok şâyân-ı tecessüs çehrelerden biri olmak üzere telâkki ile başlayarak yine o suretle bırakıp geçmeye azmetmiş olan Süleyman Nüzhet’ten pek uzak idi.” (tef. 102)

“... Şu dakikada, Server’i hayatta bir rastlantı sonucu bulunmuş, az çok merakla üzerinde durulmaya değer yüzlerden biri olmak üzere değerlendirmeye başlayarak sonunda gene öylece bırakıp geçip gitmeye niyetlenmiŐ olan Süleyman Nüzhet yeni bir Süleyman Nüzhetti ve eskisinden pek uzaktaydı.” (s. 360)

* “Bunu söylerken İrfan’ın yüzünden hafif bir pembe gölge geçti:

- Bu maîŐet meselesine dair ...” (tef. 118)”

“Bunu söylerken İrfan’ın yüzünden hafif bir pembelik geçti ve konuŐmasını sürdürdü:

- Bu geçim sorununa ilişkin ...” (s. 417)

* “O zaman bu valide bütün elemelerini takrire başladı. İrfan’ın hayatını tasvir etti,...” (tef. 120)

“O zaman bu anne, bütün elemelerini bir bir dile getirmeye başladı. İrfan’ın, çocukluğundan beri olan hayatını anlattı.” (s. 425)

* “Mademki artık Azra babasından ayrılmak istemiyor, onunla beraber, bu sabah İrfan’a latife tarzında söylenen Şeyi icra edecekti. DürüŐ-âne bir cevap ile tehlikeyi daha ziyade takrib etmekten tavakki ederek kalktı.” (tef. 139)

“Mademki artık Azra babasından ayrılmak istemiyor, onunla birlikte, bu sabah İrfan’a bir Şaka gibi söylediği Şeyi yerine getireceklerdi: İhsaniye önünde demirli bulunan Őileplerden birine atlayıp ...

Şeyda Bey’e öfkeli ve katı bir karşılık vererek tehlikeyi daha fazla yakınlaŐtırmaktan çekinmek isteyerek kalktı. (s. 491)

B) Değiştirilen İfadeler

* “Nüzhet’in hayatında” (tef. 11)

“Nüzhet’in anısında” (s. 53)

* “Karşısında Nüzhet’i, bu kemâl-i safvet ü samimiyetle kendisine uzanan eli bulunca, evvela onu yakaladı, ağzına götürdü ...” (tef. 13)

“Karşısında Nüzhet’i, bu gerçekten paklık ve içtenlikle kendisine uzanan eli bulunca, önce onu yakaladı, dudaklarına götürdü.” (s. 61)

* “Birden Azra elini onun koluna koydu” (tef. 60)

“Birden Azra elini onun eline koydu.” (s.221)

- * “Güya bütün Marmara’yı vermek isteyen bir vaziyetle ...” (tef. 60)
 “ Sanki bütün Marmara’yı kapsamak isteyen bir *halle* ...” (s. 221)
- * “ O zaman yoldan çıktılar, beş on hatve aşağı indiler.” (tef. 60)
 “ O zaman yoldan ayrıldılar, beş on *adım* aşağı indiler.” (s. 221)
- * “... bu gurûb eden güneşin levha-i ihtişamına daldılar.” (tef. 62)
 “... bu *batmakta olan* güneşin *görmeli tablosuna* baktılar.” (s. 226)
- * “Galata’da şuraya buraya uğrarken ...” (tef. 77)
 “Karaköy’de şuraya buraya uğrarken ...” (s. 276)
- * “... kahır ve azabını yiye yiye büyümüş ...” (tef. 91)
 “ ... *kahır ve ezincini* çeke çeke büyümüş ...” (s. 323)
- * “esmerleşen sema” (tef. 99)
 “kararmakta olan gökyüzü” (s. 350)
- * “Nevvare’yi dört kelime ile tanıttı” (tef. 100)
 “Nevvare’yi birkaç cümleyle tanıttı” (s. 356)
- * “Oyuna devam ederken ...” (tef. 113)
 “Oyuna yeniden başlanırken ...” (s. 400)
- * “Bu soğukta cesaret edememişlerdi.” (tef. 119)
 “Bu soğukta bunu göze alamamışlardı” (s. 420)
- * “Hayır, bu hayatın içinden çıkmalıydı.” (tef. 122)
 “Hayır, bu hayatın içinden sıyrılmalıydı” (s. 431)
- * “Bir fikir takip ediyormuşçasına, dalgın, sobayı körükledi...” (tef. 126)
 “*Kafasından bir düşünce geçiyormuşçasına*, dalgın halde sobayı dürtükledi ...” (s. 444)
- * “O, kendisini salıveriyordu, ...” (tef. 127)
 “O, kendisini bırakıverdi.” (s. 448)
- * “Devam et, rica ederim” (tef. 127)
 “ Kesme, konuş, rica ederim” (s. 449)
- * “Eminim ki ...” (tef. 138)
 “ Çok iyi biliyorum ki ...” (s. 484)

- * “Yalnız bana haber verir misin?” (tef. 138)
 “Yalnız bana bildirir misin?” (s. 485)
- * “Süleyman Nüzhet’in asabında endişe-bahş bir istidâd-ı irtîâş hâsıl oluyordu. Kendi kendisine daha ziyade kalırsa sükûn u itidalini muhafaza etmek kararıyla kabil-i telif olmayacak surette cevap vereceğinden korkuyordu.” (tef. 139)
 “Süleyman Nüzhet’in *sinirlerinde kaygı verici bir ürperme, bir gerilme başlıyordu. İçinden düşünüp yorumladı: Burada daha fazla kalırsa soğukkanlılığımı koruma alışkanlığıyla kolay kolay bağdaşamayacak biçimde, bu adamın sözlerine karşılıklar vereceğinden korkuyordu.*” (s. 489)

3- Metinde Olduğu Halde Kitapta Yer Almayan İfadeler

Nesli Ahîr kitap haline getirilirken gazetedeki tefrikada olduğu halde atlanmış, belki gereksiz bulunarak çıkarılmış (!) kelime, kelime grupları ve cümleler vardır. Oysa “yaradılıştan romancı” olan Halit Ziya Uşaklıgil üzerinde çalışanların birleştikleri hususlardan biri yazarın kompozisyon-daki mükemmelliği, bir roman yazarı olarak ayrıntı ile bütün arasında kurduğu mükemmel bağdır¹². Bu sebeple sık sık Halit Ziya’nın romanlarından tek bir cümlenin bile çıkarılmasının romanın bütününe zarara vereceği hükmü tekrarlanır. Halit Ziya gibi Türk romancılığının usta bir kaleminin seçerek kullandığını iyi bildiğimiz kelimelerinin ve cümlelerinin bazılarının gereksiz bulunması son derece şaşırtıcıdır.

- * “Biraz da İzmir’i, **belki** Ayasluğ harabelerini görürüm.” (tef. 12)
 “Biraz da İzmir’i, Ayasluğ harabelerini görürüm.” (s. 55)
- * “Nüzhet misafirleri istikbal için iskeleye inmek zamanına intizâren açık penceresinin önünde, üzerine yalnız **alınacak ceketiyle başına giyilecek fesi kalarak, son postanın getirdiği** cerâid ve resâilin kuşaklarını açarak bir göz atmakla iktifa ediyordu.” (tef. 13)

¹² bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, “Halit Ziya Uşaklıgil”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977, s. 275-278, s. 278-281.

“Nüzhet *konukları karşılamak için iskeleye inme zamanını bekleyerek* açık penceresinin önünde, üzerine *sadece gazete ve dergilerin* kuşaklarını açarak bir göz atmakla *yetiniyordu.*” (s. 62)

* “Nihayet üç gün, bir dakika onu görmeye, **bir kelime söylemeye** muvaffak olmaksızın ...” (tef. 13)

“*Sonunda* üç gün, bir dakika onu görmeyi *başaramaksızın* ...” (s. 78)

* “... ötede Süleyman Nüzhet, Şakir, Behiç, Dâniş, Kâşif, yanında Sâhîrle Muzaffer, sâkit, gayr-ı müteharrîk dinliyorlardı; **boğazlarından lokmalar geçmiyordu; daha yemeğe vakit bulamadan doymuşlardı**, ellerinde kopardıkları ekmeğin parçaları teahhur ediyordu.” (tef. 19)

“...ötede Süleyman Nüzhet, Şakir, Behiç, Daniş, Kaşif, yanında SAHîrle Muzaffer, *sessiz, hareketsiz* dinliyorlardı. Ellerinde kopardıkları ekmeğin parçaları *gecikiyordu.*” (s. 79)

* “...makalenin Türkçe’ye tercümesini, **sonra Fransızca olarak bir cevap tahririni** istedi.” (tef. 68)

“... makalenin Türkçe *bir çevirisini* istedi.” (s. 248)

* “Bu **son** söz ...” (tef. 72)

“ Bu söz ...” (s. 261)

* “-Şimdi beni köşke kadar götürür, bırakırsınız. İşte size itaat ettim, bir küçük seyran yaptık. Zannederim ki bu kâfidir.

dedi.

Süleyman Nüzhet pek iyi anlayamadı. Server’in sesinde hem ciddiyete hem latifeye benzer bir mana vardı ki tamamıyla sarîh değildi:

-Latife ediyorsunuz, dedi, ...” (tef. 100)

“- Şimdi beni köşke kadar götürür, bırakırsınız. İşte size itaat ettim, bir küçük *gezinti* yaptık. *Sanırım* ki bu *yeterlidir*.

dedi.

- *Şaka* ediyorsunuz, dedi ...” (s. 356)

* “Server’in gözleri yavaşça inerek ona beyân-ı muvafakat edince birden müsterih olmuş idi. **Yalından çıkarken artık mülâkatı bile düşünemiyordu.** Ona asıl lâzım olan mülâkat değil...” (tef. 107)

“Server’in gözleri yavaşça inerek *bu isteği kabul ettiğini bildirince* birden *yüreği rahatlamıştı*. Ona asıl *gerekli olan buluşmanın kendisi değil ...*” (s. 380)

- * “İrfan bunu müteakip defteri tersine çevirdi, **on dokuzuncu neşideyi çaldı** ve hemen yirminciye geçti, ...” (tef. 120)

“İrfan *bu parçadan sonra* defteri tersine çevirdi ve hemen yirminciye geçti.” (s. 423)

- * “Süleyman Nüzhet, Azra’ya baktı. **O da babasına baktı**; baba kız, sebebini bilmeksizin hazin bir tebessümle gülüştüler.” (tef. 120)

“Süleyman Nüzhet, Azra’ya baktı. Baba kız, sebebini bilmeksizin, *hüzünlü bir gülümsemeyle* gülüştüler.” (s. 423)

- * “... fakat Suatla izdivaç vukua geldikten sonra yalılı Mısır ekâbirinden birine kiralamaya şitâb etmiş ve bir küçük ev döşeyecek kadar eşya olarak **Refia ile beraber Bebek’ten kaçmış idi**. Haydarpaşa’da bir küçük ev bularak orada yerleşmişti; ...” (tef. 130)

“Ama Suatla *evliliği gerçekleştikten* sonra yalısını hemen aceleyle, Mısır *zenginlerinden ve ileri gelenlerinden* birine *kiralamış* ve bir küçük ev döşeyecek kadar eşya olarak Haydarpaşa dolaylarında bir küçük ev *bulmuş*, orada yerleşmişti.” (s. 460)

- * “Süleyman Nüzhet, Şakir’in bu kuvveti bulabilmesine biraz mütehayyir ve devam edip edemeyeceğinde şüphe-dâr idi; **sonra bunu Şeyda Bey’in, kendi tarafından icra edilmiş nüfuz ve tesire haml edeceğini düşünmüştü**, hatta İrfan’ın ve ...” (tef. 130)

“Süleyman Nüzhet, Şakir’in kendinde *bu gücü* bulabilmesine biraz *şaşırmaktaydı* ve bunun (sonuna kadar böyle) gidip gitmeyeceğinde kuşkuluydu. Üstelik İrfan’ın ve ...” (s. 460)

4- Sadeleştirme

Kitap halindeki *Nesli Ahîr* sadece eski yazıdan yeni harflere aktarma şeklinde düzenlenmemiştir. Yeni harflere aktarılan metinde sadeleştirme yoluna da gidilmiştir. Ancak bu işlem sırasında bazen yanlış karşılıklar verildiği, bazen Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılan kelimelerin bile sadeleştirmeye tâbi tutulduğu görülmektedir. Bu sadeleştirme işlemi sırasında bulunan karşılıkların bir kısmı anlamsız ya da Türkçe’de işlek kullanımı olmayan kelimelerden oluşmaktadır. Sadeleştirme işlemi sıra-

sında belki yazarın kullandığı şekliyle bırakılsa anlaşılabilir kelimeler anlaşılabilir hale gelmiştir.

Metnin sadeleştirilmesi ile ilgili olarak kitabın giriş kısmında geniş bir açıklama yer almaktadır. Bu açıklamada sadeleştirmenin ciddi ve çaba isteyen bir işlem olduğu belirtildikten sonra bu çalışmada sadece eserin dilinin ve anlatımının yaşayan Türkçeye uydurma çabası güdülmediği, “eserin yazarı”nı, “yazıldığı dönem”i ve bu dönemin özelliklerini okuyucuya tanıtmaya çabasının da göz önünde bulundurulduğu ifade edilmiştir. Sadeleştirme ile ilgili açıklamalar arasında yer alan şu cümleler dikkat çekici ve düşündürücüdür:

“Kaldı ki bizim hizmetimiz -eğer varsa- salt eserin dilini ve anlatımını günümüze uyarlamak çabasından ibaret değildir. Zaten biz, eski ölümsüz eserlerimizi günümüze uyarlamaktaki basit “sadeleştirme” deyimine de bütünüyle karşıyız. Sadeleştirme -bizde yaygın ve yanlış olarak anlaşıldığı ve değerlendirildiği gibi- eskimiş sözlerin yerine, sözlüklere bakarak, uysun uymasın, onların yeni karşılıklarını koymak değildir. Şurası bir gerçektir ki bu tür sadeleştirme çalışmalarında bu işi bu kadar basit ve kolay sananlar, sadeleştirdikleri eserleri büyük çoğunlukla mahvettiklerinden başka, kendileri de konuya hem yarardan fazla zarar vermekte, hem de gülünç duruma düşmektedirler.” (s. 18)

A) Yanlış Karşılıklar

* Romanın adı olan Nesl-i Ahîr tamlamasındaki “ahîr” kelimesinin sözlük anlamı “en son”dur. Ancak başlık “Son Kuşak” olarak verildiği gibi metin boyunca “ahîr”in karşılığı olarak “son” kelimesi kullanılmıştır. Kitabın giriş kısmında bu şekilde kullanımın sebebinin de açıklandığı görülmektedir. Bilimsellikten çok uzak olan bu açıklama şu şekildedir:

“*Birçok kimselerce bilineceği üzere Nesl-i Ahîr en son kuşak anlamındadır. Biz bunu, biraz genelleştirerek, Son Kuşak olarak verdik*” (s. 19)

* “ufak bir selâmla” (tef. 22) karşılığı “ufak bir takımla” olarak verilmiş (s. 89)

* “müfrit bir tezat ile” (tef.62) karşılığı “sarı bir zıtlıkla” olarak verilmiş (s. 226)

- * “mütehakkim bir sada” (tef. 74) karşılığı “alaylı bir *sesle*” olarak verilmiş (s. 265)
- * “nim aydınlığıyla” (tef. 99) karşılığı “yarı karanlığında” olarak verilmiş (s. 353).
- * “mebhut” [*şaşkın*] (tef. 120) karşılığı “suskun” olarak verilmiş (s. 423)
- * “... dudaklarının arasında bir safir-i nefret ü adavet ötüyor gibiydi.” (tef. 122) karşılığı “dudaklarının arasından *bir tiksintinin ve düşmanlığın borusu* ötüyor gibiydi.” olarak verilmiş (s. 431)
- * “Cüneydle Fahur sinerek edib-âne oturdular.” (tef. 132) karşılığı “Cüneytle Fahur sinerek bir yana oturdular.” olarak verilmiş (s. 465)

B) Türkiye Türkçesi'nde İşlek Kullanımı Olmayan Veya Bozuk Bir Türkçeyle Verilmiş Karşılıklar

Arapça ya da Farsça kelimelerle oluşturulmuş bazı kelime grupları veya cümlelere karşılık aranırken Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde bulunan ancak yaşayan dilde kullanılmayan kelimelerin seçtiği veya adeta Türkçe'yi yeni öğrenmiş bir yabancı'nın dilini çağrıştıracak derecede bozuk bir Türkçe'nin kullanıldığı görülmektedir.

- * “köhne bir muganniye” (tef. 8)
“kağşamış bir *şarkıcı kadın*” (s.44)
- * “mazlum” (tef. 20)
“kıyıma uğratılmış” (s. 83)
- * “seni temin ederim” (tef. 74)
“seni güvendirmek isterim.” (s.265)
- * “gürültüsüz, arızasız bir hayat” (tef.78)
“pürüzsüz, tekleme yapmaz bir hayat” (s.280)
- * “böyle mahûf bir girdâbe” (tef. 78)
“böyle *korkunç* bir çevrinti” (s.280)
- * “muâheze etti” (tef. 116)
“kakındı” (s. 409)

- * “istidlâlât” (tef. 97)
“tanıtlamalar” (s. 346)
- * “izzet-i nefis-i reclânesine” (tef. 107)
“erkeklik özbenliği onuruna” (s. 380)
- * “garip bir takayyüd içinde” (tef. 118)
“saklıyorsun halinde” (s. 417)
- * “makâm-ı me’ûriyet” (tef. 122)
“görevinin makam odası” (s.431)
- * “Süleyman Nüzhet bu darbeyi aldıktan sonra ...” (tef. 123)
“Süleyman Nüzhet bu vuruşu yedikten sonra ...” (s. 434)
- * “Me’ûriyetinden istifa etmek belki mümkün olur.” (tef. 123)
“Görevini terk ederek ayrılmak belki mümkün olur” (s. 435)
- * “... ve bunlara rağmen fark edilmemek mümkün olmayan bir inhitat ile İffet Hanım’da her gün bir parça daha istidâd-ı sukût vardı.” (tef. 130)
“Bütün bunlara *karşın göze çarpmaması* mümkün olmayan bir *çöküşle* İffet Hanım’da, gözle görülmeyen bir düşüşle düşüş vardı.” (s. 458)
- * “Kim iddia edebilir ki Gıyas son memuriyetini bana medyûn değildir?” (tef. 135)
“Kim ileri sürüp tersini söyleyebilir ki Gıyas bu son *görevini* bana *borçlu* değildir diye?” (s. 475)
- * “Senin paşa ile münasebâtının esbâbını çoktan keşfetmiş olmak iddiasındayım.” (tef. 138)
“Senin paşa ile *ilişkilerinin sebeplerini* çoktan sezmiş anlamış olmak savındayım.” (s. 484)
- * “Şeyda Bey bu hareketi fark etmemiş görünerek ...” (tef. 139)
“Şeyda Bey onun bu tutumunun ayrımında değilmiş gibi görünerek ...” (s. 489)
- * “Oh! Eminim, pek taraftar olacak ...” (tef. 141)
“Oh! Bundan çok güvenliyim, hem de pek eğilimli olacak ...” (s. 496)

C) Gereksiz Sadeleştirme

Türkiye Türkçesi'nde işlek olarak kullanılan ve hepimizin günlük konuşmalar sırasında defalarca yer verdiğimiz kelimeler için neden sadeleştirme ihtiyacı hissedildiğini anlamak hiç mümkün değildir.

- * “alet”; karşılığı metin boyunca “*araç ve gereç*” olarak verilmiş.
- * “arzu”; karşılığı metin boyunca “*istek*” olarak verilmiş.
- * “azap”; karşılığı metin boyunca “*ezinç*” olarak verilmiş.
- * “cevap verdi”; karşılığı metin boyunca “*karşılık verdi*” olarak verilmiş.
- * “etraf”; karşılığı metin boyunca “*yan yöre*” veya “*iki yan*” olarak verilmiş.
- * “endişe”; karşılığı metin boyunca “*kaygı*” olarak verilmiş.
- * “fark”; karşılığı metin boyunca “*ayrılık*” olarak verilmiş.
- * “fakat”; karşılığı metin boyunca “*ama*” olarak verilmiş.
- * “fikir”; karşılığı metin boyunca “*görüş ve öneri*” olarak verilmiş.
- * “galiba”; karşılığı metin boyunca “*sanırım*” olarak verilmiş.
- * “hayret”; karşılığı metin boyunca “*şaşkınlık*” olarak verilmiş.
- * “hürmet”; karşılığı metin boyunca “*saygı*” olarak verilmiş.
- * “ihtiyaç”; karşılığı metin boyunca “*gereksinim*” olarak verilmiş.
- * “intikam”; karşılığı metin boyunca “*öç*” olarak verilmiş.
- * “kalp”; karşılığı metin boyunca “*yiğrek*” olarak verilmiş.
- * “küçük”; karşılığı metin boyunca “*ufak*” olarak verilmiş.
- * “lâûbali”; karşılığı metin boyunca “*senli benli*” olarak verilmiş.
- * “macera”; karşılığı metin boyunca “*serüven*” olarak verilmiş.
- * “memleket”; karşılığı metin boyunca “*ülke*” olarak verilmiş.
- * “meşgul”; karşılığı metin boyunca “*dolu*” olarak verilmiş.

- * “minnettarım”; karşılığı metin boyunca “*minnetliyim*” olarak verilmiş.
- * “rüya”; karşılığı metin boyunca “*düş*” olarak verilmiş.
- * “saadet”; karşılığı metin boyunca “*bahtiyarlık*” olarak verilmiş¹³.
- * “sahil”; karşılığı metin boyunca “*deniz kıyısı*” olarak verilmiş.
- * “serbest”; karşılığı metin boyunca “*özgün*” olarak verilmiş.
- * “tasavvur”; karşılığı metin boyunca “*tasarım*” olarak verilmiş.
- * “teselli”; karşılığı metin boyunca “*avunç*” olarak verilmiş.
- * “vatan”; karşılığı metin boyunca “*yurt*” olarak verilmiş.

5- Özel İsimlerin Yazımı

Kitabın başında yer alan açıklamada yer, şahıs, mekân, eser gibi özel isimlerin okuduğu gibi yazıldıkları belirtilmektedir. Romanda geçen özel isimlerin büyük kısmı yabancıdır. Yabancı isimleri okunuşu ile yeni harflere aktarmak okuyucu için pek çok kelimenin anlam ifade etmemesine yol açmaktadır. Üstelik kitapta özel isimler farklı sayfalarda farklı imlâlarla yazılmıştır.

- * “La Fille De Madame Angot”; “La Fiy de Madam Anfo” (s. 41) ve “La Fiy de Madam Danfo” (s. 42)
- * “Lectures Pour Tous”; “Lektür pür tu” (s. 60) ve “Lectures Pour Tous” (s. 376)
- * “Rondinella”; “Rondinella” (s. 235, s. 236) ve “Dondinella” (s. 236)
- * “Afif Seraceddin”; “Afif Seraceddin” (s. 118- 124) ve “Arif Seraceddin” (s. 490, s. 492)

¹³ Arapça ya da Farsça’dan dilimize geçen kelimeler için Öz Türkçe karşılıklar bulmak için büyük bir gayret gösterildiği ortadadır. Ancak Arapça bir kelimeye niçin Farsça bir karşılık verildiğini anlamak mümkün değildir.

6- Dipnotlar

Okuyucunun bilmediği terim, özel isim ya da meseleler için dipnotlarda açıklamalar yapmak son derece gerekli bir çalışmadır. Hele yayıma hazırlanan eserin yazılış tarihinin üzerinden geçen zaman içinde büyük değişimler yaşandıysa, yeni nesillerin bilgi birikimleri önceki nesillerden belirgin bir şekilde farklılaştıysa dipnotlardaki açıklamalar kaçınılmaz olur. Bir metni yeni harflere aktarmanın ve bilinmeyen ifadelerin açıklanmasını vermenin ötesinde dipnotlarda metnin anlamını bütünlemek ve okuyucuyu bilgilendirmek üzere açıklamalar yapmak ayrı bir çalışmayı gerektirir. Kitabı yayıma hazırlayan şahısın da bu bilgileri verebilmek için ciddi araştırmalar yapması şarttır. Ancak dipnotlar verilirken keyfi hareket etmek, anlamı, açıklaması bilinen yerlerde bu bilgileri aktarıp araştırma gereken yerleri atlamak hazırlanan eserin ciddiyetini zedeler. Bunun yanı sıra gelişigüzel, hiçbir amaç ifade etmeyecek açıklamalar vermek, dikkatsizce dipnotları kullanmak, asıl açıklama yapmak gereken yeri atlayıp sayfalar sonra açıklama vermek veya dipnotta gönderme yapılan yerde açıklama yapmayı unutmak dipnotların güvenilirliğini tamamen yok eder. Ne yazık ki bütün bu sayılan kusurlar *Nesl-i Ahîr*'in kitap halindeki tek nüshasında mevcuttur.

- * “Bu derece gayr-ı müesses şübehât üzerine onların rahatını ihlal edecek şeylere kâdir miydiler?..” (tef. 48) cümlesi kitapta “Bu derece *aslında ortada var olmayan kuşkular* üzerine onların rahatını bozacak şeylere (gerçekten) *güçleri yeter miydi?..*” (s. 179-180) şeklindedir ve bu cümleye dipnot düşülmüş ve ne maksatla yapıldığı anlaşılmaz bir şekilde bu cümlemin tefrikadaki hali verilmiştir. (s. 180)
- * 113. tefrikada geçen “davavekili” kelimesinin kitapta karşılığı “avukat” (s. 399) olarak verildikten sonra dipnot düşülmüş ve değiştirilen yüzlerce kelime varken ve hiçbiri için açıklama yapmak gereği duyulmazken bu kelime için “*Metinde davavekili olarak geçiyor*” (s. 399) şeklinde bir açıklama yapılmıştır.
- * 118. tefrikada geçen ve Halit Ziya'nın bu metinde daha önce de birkaç kere kullandığı “açıkladı” kelimesi için dipnot düşülmüş ve “*Günümüzde seksen yıl önce yazılmış olan eserde “açıkladı” sözcüğü aynen geçmektedir. Halid Ziya'nın dilinde böyle şartırcı yeniliklere sık*

sık *raslanılmaktadır.*” (s. 416) biçiminde anlamsız bir açıklama yapılmıştır.

- * “Eşya için müşkülata uğrayacaklardı, hele onun bir odasında bütün ressamlığa, hakkaklığa, nakkaşlığa, o bin türlü meraklarına ait öyle yer tutan teferrûâtı var ki bunları ne yapacağına mütehayyirdi.” (tef. 119) cümlesi kitapta “*Eşyaları için zorluk çekeceklerdi.* Hele onun bir odasında bütün ressamlığa, tahta oymacılığına, nakkaşlığına o bin türlü meraklarına *ilişkin* öyle çok yer tutan pek çok *öteberi* vardı ki ...” (s. 421) şeklindedir.

Bu cümlede “nakkaş” kelimesi için dipnot düşülmüştür. Bu dipnotta “*Kitabın sonundaki “Küçük Sözlük”e bkz.*” (s. 21) açıklaması yer almaktadır. Ancak bahsi geçen sözlükte “nakkaş” kelimesinin açıklaması yoktur. Bunun yerine metnin aslında yer alan “hakkak” kelimesinin açıklaması vardır. Oysa yukarıdaki cümlede de görüldüğü üzere kitap haline getirilmiş *Nesli Ahîr*’de geçen cümlede “hakkak” kelimesi hiç kullanılmamış, “maden, şimsir v.b. üzerine çelik kalemle yazı, resim ve çeşitli şekiller yapan sanatçıya verilen ad” olan hakkak “tahta oymacılığı” ile karışılmıştır.

- * “Bu meseleyi hallederiz dedi; İrfan şimdi bize biraz musiki yapsın ...” (tef. 119) cümlesi kitapta “*Bu sorunu çözümleriz, dedi; şimdi İrfan bize biraz musiki yapsın ...*” (s. 421) şeklindedir.

Öğelerin sırasınının da isteğe göre değiştirildiği bu cümlede bir dipnot düşülmüş ve “*Yazarın anlatımı*” açıklaması yapılmıştır.

- * “... bu mezâmîr-i ulvîyenin bütün ıztırâbât-ı beşeriyye için inleyen eninlerini” (tef. 120) ifadesi için “... bu *yücelik dolu* mezamirin bütün *insanlık ıstırapları için sese dönüşmüş iniltileri* ...” (s. 424) karşılığı verilmiştir. Nağme anlamına gelen “Mezâmîr” kelimesinin olduğu gibi bırakıldığı ve dipnot düşülerek okuyucunun kitabın sonundaki Küçük Sözlüğe yönlendirildiği görülmektedir (s. 424). Ancak ne yazık ki sözlükte bu kelimenin açıklaması yoktur.
- * “Mesajeri”, “Lectures Pour Tous”, “Azade” gibi bazı dipnot gerektiren özel isimler için ilk geçtikleri yerlerde değil de romanın sonlarına doğru tekrar kullanıldıklarında dipnot verilmiştir. 31. sayfada ilk kez geçen “Mesajeri”nin açıklaması 433. sayfada, 60.

sayfada ilk kez geçen “Lectures Pour Tous”nun açıklaması 376. sayfada, 294. sayfada ilk kez geçen “Azade”nin açıklaması 422. sayfada yapılmıştır.

Sonuç Yerine

Bir edebî metnin aslını bozmaya, yanlış okumalar ve özensiz sadeleştirme bir yana yazarın anlatımını yetersiz bularak eklemeler yapmaya, yazarın uygun görülme-yen cümlelerini (!) atmaya ve bunu ömrünü edebiyata vermiş Halit Ziya Uşaklıgil’in romanı olarak takdim etmeye kimse-nin hakkının olmaması gerekir. Hele ki bu metin ulaşılması çok zor olan ve Türkiye’nin üç ilindeki beş ayrı kütüphanelerden elde edilebilecek bir gazetenin pek çoğu yırtılmış, tahrip olmuş sayfalarında bulunabilecek bir metinse yayıma hazırlayanın çok daha dikkatli olması gerekmektedir. Çünkü bu eseri araştırmalarında kullanmak isteyenler veya Halit Ziya Uşaklıgil’in külliyyatının bir parçası olarak okumak isteyenler -hele Osmanlıca problemi de varsa ya da tefrikaları bulabilmek için üç ili dolaşarak orijinal metni elde etme çabası ile zaman harcayacaklarsa- yayımlanmış olan tek nüshaya ister istemez bağlı kalacaklardır.

Osmanlıca bilen herkesin eski harflerle yazılmış edebî metinleri yeni harflere aktarması doğru değildir. Hatta günümüzde bu yayımların eski harfleri hiç bilmeyenler tarafından sadece ticari gaye ile daha önce yeni harflere aktarılmış nüshalardan yola çıkılarak yapıldığı da bilinmektedir. Ne yazık ki ciddiyetten uzak hazırlanmış olan bu metinler kitapçılardan öğrencilerin ellerinde geçmekte ve klasiklerimiz arasına girmiş eserler genç kuşaklara orijinal hallerinden çok uzak bir şekilde takdim edilmektedir.

Yeni harflere aktarma ve gerekirse sadeleştirme çalışmaları mutlaka akademik disiplin almış olan konunun uzmanları tarafından bir ekip çalışması içinde yapılmalıdır. Önce sık sık sözlüklere müracaat edilerek metin doğru okunmalı, defalarca gözden geçirilmeli ve gözün daima aldanmaya müsait olduğu hatırlanarak karşılıklı okumalarla metnin doğru okunup okunmadığı kontrol edilmelidir. Bunun yanında son derece kültürlü olan yazarlar tarafından yazılmış eski metinlerde yazarın özel ilgi alanları veya devrin sosyal veya siyasi hayatı doğrultusunda eserine aldığı

özel isimler veya terimler bulunmaktadır ve bu ifadeler metnin anlaşılması açısından bugünün okuyucusu için açıklanmaya muhtaçtır. Metni yayıma hazırlayanların bu tip açıklamalar için de ciddi bir araştırma yapmaları ve dipnot veya son not biçiminde bu bilgileri de okuyucuya aktarmaları faydalı bir çalışmadır. Bütün bunlar göz önüne alındığında eski harfli bir metnin edisyonu sabır, ciddiyet, akademik dikkat ve emek gerektiren önemli bir faaliyettir.

“ CASE STUDY OF REPUBLICATION AFTER WORD SIMPLIFICATION:
NESL-I AHÎR”

Abstract

Nesl-i Ahîr, serialized in Sabah between 7 September 1908 and 5 March 1909, was neither incorporated into a book and published nor simplified before the writer's death. The only copy of the work on hand is the simplified edition prepared by Semsettin Kutlu in 1990 under the sunheading Son Kuşak. However, in this only book edition of Nesl-i Ahîr, it appears that it was greatly moved away from the original text during the translation into new letters and simplification process, and in the possession of Semsettin Kutlu preparing this edition, the text penned by Halit Ziya was greatly changed.

Nobody has the right to intervene in a literary text or especially change the style of the writer, and it is also of great gravity that a work was exposed to such an intervention years later during the time when it was prepared for publication even if it had not been incorporated into a book before the death of Halit Ziya, “a great master of style”. Nesl-i Ahîr's this simplified edition is regrettably not of a quality that can be used scholarly by the researchers of literature and the specialists of other disciplines, and it is also away from the exposition that an ordinary reader can easily follow.

One of the first missions of literary science is to “gather together its materials”, that is, to “reveal the authenticity of the text”. Otherwise, it might become rather difficult to analyse “literary works” critically and understand them within their historical framework. In this study, the difference between the presently available only edition of Nesl-i Ahîr and the copies left by its writer to the newspaper in serialized forms will be put forward, and thus, attention will be drawn to the fact that edition is rather difficult and requires a serious work so as not to give any harm to the original text.

Keywords

Literary work, edition, criteria in edition, simplification, Nesl-i Ahîr, Son Kuşak

ABDÜLHAK ŞİNASI HİSAR'IN *FAHİM BEY VE BİZ* ADLI ROMANINDAKİ ANLATIM TEKNİĞİ VE BU TEKNİĞİN İŞLEVİ

Pelin ASLAN*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz adlı romanını Gerard Genette'nin Narrative Discourse adlı eseri temel olmak üzere anlatıbilimle ilgili son yıllarda çıkan bazı makaleler doğrultusunda anlatıbilimsel açıdan incelemektir.

Özetin geniş yer tuttuğu, çok az sayıda sahneden oluşan ve sık sık zaman atlamalarının yapıldığı Fahim Bey ve Biz geleneksel bir anlatıdır. Anlatı nakiller silsilesi şeklinde iler, çeşitli kişilerin Fahim Bey hakkında söylediklerini anlatıcı kendi süzgecinden geçirerek okura aktarır. Anlatıda anlatıcının sesi sabit kalır; ancak olayları gören kişiler sürekli değişir. Hikaye ilerledikçe anlatıcının anlatı boyunca sadece gözlemleyen ve dinlediklerini aktaran değil, aynı zamanda anlatılan da olduğu görülür. Sonuçta, metinde kullanılan anlatım tekniği ve stratejileri sayesinde anlatılanın sadece Fahim Bey değil; belki de daha ağırlıklı olarak anlatıcının kendisi olduğu saptanır. Fahim Bey ve Biz anlatısının temel özelliklerini belirleyecek bu çalışma, bu tarz bir anlatım tekniğinin işlevini vurgulayacaktır.

Anahtar Kelimeler

Anlatıcı, ses, odaklanma, iç hikâye, sahne, genelleme, duraklama, okur.

Giriş

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Fahim Bey ve Biz* adlı romanı 22 başlık altında anlatılan bölümlerden oluşur. Birinci tekil şahıs anlatıcı, Fahim Bey'in ölümüyle ilgili gazete ilanını gördükten sonra Fahim Bey'in mazisini hatırlar. Anlatıcı, okura babasının ve Fahim Bey'i tanıyan çeşitli kişilerin aktardıklarından ve kendisinin Fahim Bey ile yaşadığı anılarından yola çıkarak Fahim Bey'i anlatır. Bazen de Fahim Bey'i anlatmayı asgari

---

* Öğretim Görevlisi, Bahçeşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Genel Eğitim Bilimi Bölümü / pelinaslan@yahoo.com

düzeve indirir, onun yerine birtakım konularda kendi kişisel görüşlerini aktarır. Anlatıda bol miktarda özetleme tekniği ve zaman atlamaları kullanılır, az sayıda sahneye yer verilir. Bu çalışmada *Fahim Bey ve Biz*'deki anlatım tekniğinin temel özellikleri Gerard Genette'nin *Narrative Discourse*¹ adlı eseri başta olmak üzere anlatıbilimle ilgili son yıllarda çıkan bazı makaleler doğrultusunda incelenecektir. Anlatı ilerledikçe kullanılan anlatım tekniği sayesinde anlatıcının sadece Fahim Bey'i değil; belki de daha ağırlıklı olarak kendisini anlattığı görülecektir. Çalışmada anlatıbilim terimlerinin çokluğunun karışıklığa yol açmaması ve metnin yapısının daha iyi anlaşılması için çeşitli alt başlıklar kullanılacaktır. Öncelikle anlatının daha iyi kavranabilmesi için anlatı düzeyleri ve bunlar arasındaki ilişkilere değinilecektir. Bu düzeyler içinde yer alan çok sayıda meta anlatıların işlevi vurgulandıktan sonra, anlatı düzeylerinde anlatıcının konumu saptanacaktır. Anlatıdaki tekrarların işlevine bakılarak, anlatıcının anlatıyla ve okuruyla kurduğu ilişki incelenecektir. Kullandığı teknik sayesinde yazarın, metin içinde kendini temsil eden anlatıcıyı ve kendi dünya görüşünü Fahim Bey'den daha ayrıntılı anlattığı sonucuna varılacaktır.

Anlatı Düzeyleri ve Bunlar Arasındaki İlişkiler

Fahim Bey ve Biz'deki anlatı düzeylerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *anlatı*: Anlatıcının, Fahim Bey'in ölümüyle ilgili gazete ilanını görmesi üzerine düşüncelerini anlatmaya başlaması. Bu anlatı, aynı zamanda Genette'nin hikâyeyi söyleme anı dediği, anlatının şimdisi (first narrative) dir.

2. *anlatı*: Anlatıcının babasının ve Fahim Bey'i tanıyan çeşitli çevrelerden (ilim ve kültür çevresinden insanlar, iş hayatında temas kurduğu insanlar, anlatıcının enişte ve halası, komşu kadınlar, Fahim Bey'in bir akrabası vb.) kişilerin anlattıklarının aktarılması.

3. *anlatı*: Anlatıcının kendisinin Fahim Bey'i anlatması.

4. *anlatı*: Anlatıcının çeşitli konularla (ölüm, ihtiyarlık, gençlik, fanilik, zaman vb.) ilgili kendi görüşlerini anlatması.

¹ Gerard Genette, *Narrative Discourse*, Cornell University Press, New York 1983.

Genette'nin anlatı düzeyleriyle ilgili saptadığı 2 anlatı düzeyi *Fahim Bey ve Biz*'de vardır: 1. anlatı Genette'nin sözünü ettiği temel düzeyde (diegetic narrative), anlatının şimdindedir; 2.-3.-4. anlatılar ise meta düzeyde gerçekleşen (metadiegetic narrative) ve temel düzeyde söylenenleri desteklemek, örneklemek veya açıklamak gibi amaçları olan iç hikâyelerden oluşur. *Fahim Bey ve Biz* meta anlatılarla örülüdür, temel anlatısı bu meta anlatılara oranla oldukça zayıf kalmıştır. Anlatıyı bir daireye benzetebiliriz: Bir nokta halinde bugünde başlar, geçmişe dönerek geçmiş zamanlı meta anlatılarıyla bugünde başladığı noktaya kadar gelir ve daireyi kapatır. Başlangıç ve bitiş noktası dışında bir geriye dönüş anlatısıdır. Genette'nin zamansal düzenleme (order) açısından geriye dönüşlerden oluşmuş (analepsis) dediği anlatılardan biridir.

Anlatıda, ilk bakışta amaç, okura birbirinden farklı Fahim Bey porteleri çizmek ve aslında kimsenin kimseyi dışarıdan bakarak tanıyamayacağını, onu tam anlamıyla anlayamayacağını göstermektir. Anlatılan hikâyeler okura bunu kanıtlar: Herkesin Fahim Bey hakkında fikirleri farklıdır. Meta anlatıları okura yine birinci tekil şahıs ve karakter olan anlatıcı aktarır. Anlatan kişinin sesi (voice), metinde hep aynıdır; sadece sürekli olarak olayları gören gözler (focalization) değişir. Bu nedenle Genette'nin işaret ettiği olay, anlatılan meta düzeydeki iç hikâyelerin temel düzeydeki ana hikâye içinde eritilmesi (reduced metadiegetic/pseudo-diegetic) *Fahim Bey ve Biz*'de geniş yer tutar. Temel anlatıda okura bu iç hikâyeleri aktaran bir anlatıcı vardır. Anlatıcı iç hikâyeleri temel anlatıymış gibi sunar. Anlatıcı babasının anlattıklarını okura “Babam Fahim Bey için bunları bunları dedi demek yerine” babayı devre dışı bırakarak babanın anlattıklarını “mış”kipini kullanarak kendisi anlatır. “Babamın anlattıklarına göre, zavallı Fahim Bey meğer henüz doğarken de, kendisine takılan isimle bir yanlışlığın kurbanı olmuş.” (s.98)² gibi. Aynı yöntemden halasından, komşu kadınlardan ve Fahim Bey'in dosyalarını ele geçiren akrabasından duyduklarını aktarırken de yararlanır. Fahim Bey'in rüyası için de “Bunlar ilk önce Fahim Bey'in Saffet Hanım'a anlattıklarından ve onun bize gelen hanımların naklettiklerinden ve bunların halam ve aneme söylediklerinden ve benim bunlardan duyup çıkardığım ahkamları bilhassa Fahim Bey'e irad ettiğim suallere aldığım cevaplardan” (s.151)

² Romandan yapılan tüm alıntıların sayfa numarası parantez içinde verilecektir. Alıntılar için bakınız: Abdülhak Şinasi Hisar, *Fahim Bey ve Biz*, İstanbul 1966.

diyerek anlattığı rüyayı bütün bu saydığı kişiler “şöyle dedi ... böyle dedi” demek yerine, onları anlatının dışında bırakır. Meta anlatıyı kendi anlatısı içerisinde eritir.

Görülüyor ki, *Fahim Bey ve Biz*'de kulaktan kulağa nakiller yoluyla anlatıcıya kadar gelen meta anlatılar, anlatının büyük bir kısmında onları ilk duyan ya da gören kişilerin değil anlatıcının ağzından aktarılır.

Meta Anlatıların İşlevi

Meta düzeyde anlatılan tüm hikâyelerin anlatılma sebebi ilk bakışta görüldüğü gibi değildir. Eğer hikâye son kısımlar olmadan bitseydi yani okur Fahim Bey'i farklı bakış açılarından görseydi kafasında yarı deli, hayalperest, nazik ve kimi zaman da komik bir adam resmi oluşurdu. Dışarıdan bakarak Fahim Bey'i tam anlamıyla tanıyamayacağını kavrardı. Ama hikâye bambaşka bir sonla noktalanır, okur anlatıcının Fahim Bey'i anlatmanın dışında başka bir derdi olduğunu anlar. Okur, anlatıcının denemeyi andıran kısımlarda anlattığı Fahim Bey'le kendi yaşamını örtüştürdüğü anlatılarda olaylara ve Fahim Bey'e bambaşka bir yorum getirdiğini görür. Mesela Fahim Bey'in seneler boyu hep aynı kıyafetlerle görünmesinin aslında onun züppeliğinden de komikliğinden de kaynaklanmadığını anlar. Anlatıcı, üzerindeki eski elbiseleriyle Fahim Bey üzerinden akıp giden ve her güzelliği silen zamanı anlatır. Geçmişin mutlaklaştırılmasının mümkün olmadığını ve unutulup gitmeye mahkum olduğunu gösterir. Geçmiş güzel zamanların timsali haline gelen Fahim Bey'in hakikat karşısında hayali yüceltmesi, okura fani dünyayla ve acımasız zamanla baş etmenin yegane yolu olarak sunulur.

Bütün meta anlatılar, Fahim Bey'in yaşamından kesit sunan iç hikâyeler, aslında anlatıcının hayata ve zamana karşı duyduğu sızıyı anlatması için birer araç haline gelmiştir. Neredeyse Fahim Bey'i anlatmayı bıraktığı deneme tarzındaki anlatıları, anlatıcının bu hikâyeyi anlatmasının çeşitli gayeleri olduğunu gösterir. Genette'nin anlatıcının işlevleri (functions of narrator) başlığı altında sıraladığı işlevlerinden bazılarını çok açık bir şekilde *Fahim Bey ve Biz*'de görmemiz mümkündür: ideolojik işlev (ideological function) ve belgeleyici işlev (testimonial function). Anlatıcı okura aslında Fahim Bey'inkini değil kendi dünya görüşünü anlatmıştır. Şimdiki zamanların yıkıcılığının ve geleceğin belirsizliği karşısında geçmiş güzelliklerin değerinin anlaşılmasının altını çizer. Anlatı içinde toplumsal

olaylara herhangi bir açık gönderme yapılmamakla beraber Fahim Bey'in Osmanlı'nın henüz bozulmamış zamanlarını temsil ettiği çok açıktır. Fahim Bey musikinin, güzel sözlerin, dürüstlüğü ve kibarlığın önemli sayıldığı zamanları görmüş, artık bunların hiçbir önemi kalmamışken o hâlâ o geçmişte yaşamaya devam etmiştir. Eskiyi/Osmanlıyı yıkmak için yola çıkan Cumhuriyet Türkiye'sine uyum sağlayamamıştır. Kendi geçmiş dünyasında o dünyanın kıyafetleri, dünya görüşü ve hayalleriyle avunmaktadır. Anlatıcı böyle bir karakter yaratarak o günün Türkiye'sini eleştirir. Meta anlatılar sayesinde kendi ideolojisini yansıtmış ve anlatıya ideolojik bir işlev yüklemiştir.

Deneme şeklinde olan bu kısımlarda anlatıcının iletişim işlevi (communication function) de açık bir şekilde görülür. Anlatının başından beri bir dinleciyi kitlesine zaten seslenen anlatıcı artık kendisinin hikâyesinin baş karakteri gibi davrandığı kısımlarda okurla diyalogu hiç bırakmaz. Okura kimi zaman "biz" kimi zaman da "siz" diye seslenerek onu kendi macerasına ortak etmek ister. Okurun da kendisinin ulaştığı sonuca ulaşmasını sağlamaya çalışır. Okurdan zamanın, ilerleyen her anın insan hayatından neleri götürdüğünü kavramasını bekler. Sorularıyla, sürekli hitaplarıyla okurunun dikkatini hep canlı tutmaya uğraşır ve hikâyedeki trajediyi tıpkı kendisi gibi okurun da anlamasını ister. Bu hikâyenin aslında "hepimizin" hikâyesi olduğunun altını çizer. İşte meta düzeyde anlatılan bütün hikâyelerin işlevi anlatıcının vermek istediği mesajları vurgulamaktır.

Anlatılarda Anlatıcının Konumu

Genette, bir anlatıda hikâyeye dahil olmayan, onu sadece dışarıdan anlatan anlatıcı (heterodiegetic narrator) ya da hikâyenin içinde önemli veya önemsiz bir karakter olan anlatıcı (homodiegetic narrator) olabileceğini söyler. *Fahim Bey ve Biz*'deki anlatıcı, hem Fahim Bey hakkında duyduklarını okura aktaran bir anlatıcı, hem de Fahim Bey'i tanıyan, onunla ölümüne kadar çeşitli zamanlarda görüşen, olayların içinde yer alan bir karakterdir. İlk başlarda gözlemci ve aktarıcı konumda olan anlatıcı, giderek anlatı kahramanı olan Fahim Bey'i silikleştirdiği bölümlerde anlatan benden (the narrating I) anlatılan ben (the narrated I) konumuna geçmiştir. Fahim Bey'i kendi değişen dünya görüşünü, yaşıyla birlikte edindiği felsefesini anlatmak için bir araca indirgeyerek hikâyenin kahramanı

ünvanını ondan almıştır. Önemli bir karakter durumundayken kahramanlığa (hero) yükselmiş, anlatıda Genette'nin işaret ettiği kendi otobiyografisini anlatan anlatıcı (autodiegetic narrator) haline gelmiştir. Okur, baş karakter Fahim Bey'i hep başkalarından dinlemiş, asla onun iç dünyasına nüfuz edememişken, ona hep dışarıdan bakmışken, anlatıcının kendi ruhsal ve fikrî gelişimini tüm açıklığıyla görür. *Fahim Bey ve Biz*, Genette'nin kahraman/anlatıcı (hero/narrator) saptamasına çok iyi bir örnektir. Anlatının sonunda okur, hikâyenin baş kahramanının ona en başından beri bu hikâyeyi anlatan anlatıcı olduğunu anlar. Okur, Fahim Bey'in aracılığıyla anlatıcının otobiyografik anlatısına tanık olmuş, onun zaman içindeki tecrübelerini nasıl yorumladığının ve yaşı ilerledikçe hayat karşısında kendini nasıl konumlandığına hikâyesini okumuştur.

Genette'nin anlatı süresi (duration) ile ilgili tespitleri de *Fahim Bey ve Biz*'de anlatıcının Fahim Bey kadar önemli bir karakter olduğunu destekler. *Fahim Bey ve Biz* anlatı süresi açısından geleneksel bir anlatıdır; anlatının neredeyse tamamı aktarılanların özetlenmesinden ve bunların çeşitli kısa sahnelerle örneklenmesinden ibarettir. Anlatı, özetleme (summary) ve sahneleme (scene) şeklinde ilerler. Anlatıda çok sık olarak duraklamalar (pause) da görülür; anlatıcı hikâyeyi durdurarak çeşitli konularda görüş bildirir. Ancak anlatıdaki duraklamalar aslında tam olarak Genette'nin bahsettiği, hikâyeden alakasız duraklamalar değildir; çünkü anlatıcı da bir karakterdir ve okur anlatıcının en az Fahim Bey kadar önemli bir karakter olduğunu, hatta asıl takip ettiği hikâyenin Fahim Bey'in değil, anlatıcının hikâyesi olduğunu sezer. Anlatıcının amacı okura Fahim Bey kadar kendini de anlatmaktır. Fahim Bey'in iç dünyasını okura göstermektense, özetlemeyi seçen anlatıcı kendi iç dünyasını sergilemekten kaçınmaz.

Özellikle “Yaşlanan İhtiyarlayan Adam”, “Fahim Bey'in Son Zamanları ve Hakkında Son Hislerim”, “Her Şeye Rağmen Gönülleri Şadeden Hayat”, “Bir Gün Olur” başlıklı meta anlatılarda uzun duraklamalar görülür. Bu bölümlerde Fahim Bey çok siliktir; ona sadece birkaç satırda değinilir. Giderek yaşlanan, kendi hayal dünyasında yaşayan, geçmiş güzel zamanların temsili Fahim Bey'in kendisinde uyandırdığı hislerden yola çıkarak anlatıcı kendi iç dünyasını anlatmaya başlar. Her şeyin zamana yenik düşmesinden, şimdiki zamanın geçmişin tüm güzelliklerini harap ettiğinden bahseder. Yaşının ilerlemesiyle birlikte dünyanın ne

kadar geçici olduğunu anlar, tek gerçeğin ölüm olduğunu kavrar. Zamanın yıpratıcılığına karşı hayallere sığınmanın, geçmiş güzel anları mutlaklaştırarak şimdiye direnmenin ne kadar anlaşılır bir şey olduğunu anlatır. Yani anlatıcı kendi fikirlerini vermek için Fahim Bey'i örnek olarak kullanır hale gelir. Fahim Bey üzerinden kendi öyküsünü anlatır, okura kendisinin bu anlatının aynı zamanda baş kahramanı olduğunu da gösterir.

Anlatıdaki Tekrarlar

Genette, bir anlatıyı anlatımdaki tekrarlar (frequency) açısından da inceler. *Fahim Bey ve Biz*'e bu açıdan baktığımızda, genelleme yapma, çok kere olanı bir kere söyleme (iterative) çok sık görülür. Anlatı bu yönden de geleneksel anlatı özelliği gösterir. Anlatının genelinde “ne oldudan (singulative)” çok daha fazla olarak “ne olurdu (iterative)” anlatılmıştır. Ancak, anlatıcı okura kendi şahit oldukları dışında duyduklarını aktardığından *Fahim Bey ve Biz*'de “ne olurdu”lar “ne olurmuş”a dönüşmüştür. Zaman göstergeleri, anlatılanların ne zaman başlayıp ne zaman bittiği, ne sıklıkta gerçekleştiği, ne kadar sürdüğü gibi noktalar hep belirsiz bırakılmıştır.³ Çok az sayıdaki bir kere olanı bir kerede anlatan sahneler genel olanı örneklemek için kullanılmıştır. Örneğin, “Babam da o zamanlarda Pangaltı'da oturduğu eve dönmeden, bazı akşamlar, Galatasaray'ın karşısındaki bir binanın birinci katında bulunan bir lokantaya bir iki kadeh rakı içmeye giderdi.” (s. 62). “... benim arada sırada ... olurdu. ... Bu akşamlar, onu yerinde görürsem ... adetimiz veçhile tebessüm ederek yanına giderdim. ... Beni görür görmez o da gülümseyerek: Vay gel!... diye karşılardı.” (s. 63) gibi ifadelerle genellemeler yapan, çok kere olanı bir kerede toplu ifade eden anlatıcı, bu anlatımın hemen ardından bir kere olanı söyler: “İşte böyle bir akşam babamın yanına çıkınca orta yapılı, orta yaşlı ... insana pek ciddi olmak hissini veren birisini onun ısrarlarına rağmen oturmuyarak gitmeye hazırlandığını gördüm. Babam ... bizi birbirimize tanıştırdı.” Buradaki asıl olay, hikâyede ne olduğu, anlatıcının Fahim Bey'le tanışmasıdır.

Tüm bu örnekler gösteriyor ki anlatı bir genellemeler yığınidır, “bir kez olan” olaylara çok seyrek yer verilmiştir ve bunların da ne zaman ger-

³ Aynı noktaya Süha Oğuzertem de değinir: Süha Oğuzertem, “Modern Edebiyat ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın Sözlü Yazı Serüveni”, *Defter*, sayı 18, İstanbul Ocak-Haziran 1992, s. 120-121.

çekleştığı sorusu çoğu kez yanıtsız bırakılmıştır. Hemen hemen diyalogsuz sahnelerle Fahim Bey'in çeşitli kesimlerce nasıl algılandığı örneklenmiştir. Anlatıcının asıl derdi Fahim Bey'i anlatmak olmadığından onu bir baş karakter gibi ele alıp çeşitli sahneler aracılığıyla okura iyice tanıtmak yerine Fahim Bey'i özetlemeler ve genellemelerle anlatması, yine hikâyenin baş karakterinin Fahim Bey'den daha çok anlatıcının kendisi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Anlatıcı ile Anlatı Arasındaki İlişki

Genette bir anlatıyı anlatıcının durumu (mood) yani bir anlatıda anlatıcının ne kadar bilgi verdiği, hikâyeyi ne mesafeden (distance) ve hangi noktadan bakarak anlattığı (perspective) açısından da inceler. *Fahim Bey ve Biz* mimetik bir girişle başlar; bir gazete ilanından yapılan alıntı okura sunulur: "Bir gün gazetelerde, " 'Hazin bir vefat' başlığı altında kısa bir fıkra çıktı: 'Bursa Eşrafından ... Ahmet Fahim Bey eceli mevudiyle vefat etmiştir. ...' (s. 57). İlanın bir gün sonrasındaki gazete yazısını da aynen alıntılayan anlatıcı, okuru görsel bir malzemeyle baş başa bırakmak, olayı yaşatmak için aracısız, doğrudan bilgi vermiş, mimetik olmaya çalışmıştır. Mimesise yaklaştığından anlatımı daha az mesafeli (less distant) bir anlatı olarak değerlendirilebilir.

Bu mimesise yakın kısa girişten sonra anlatı, söylem (diegesis) şeklinde ilerler. Anlatıcı okura babasından, eniştesinden, halasından, komşu kadınlardan, iş dünyasındaki çeşitli kişilerden, ilim ve kültür çevrelerinden duyduğu olay, durum ve izlenimleri aktarır. Böylece daha mesafeli (more distant) bir anlatıya kayar. Okur, olayları görmez; nakiller silsilesi şeklinde anlatıcının kulağına kadar gelen ve onun süzgecinden geçerek kendisine iletilenlerle yetinmek zorunda kalır. Anlatıcının Fahim Bey'le kendi anılarını aktardığı ve okura çeşitli sahneler gösterdiği bölümlerde tekrar daha az mesafeli bir anlatım sergilenir. Anlatının geneline bakıldığında karakterlerin sözlerinin sık sık doğrudan verilmesi (reported speech) gösterme (mimesis) tekniğine ve az mesafeli bir anlatıya işaret etmektedir.

Gösterme tekniği sayesinde Fahim Bey hakkında görüş bildiren kişilerin konuşmalarına sık sık tanık oluruz. Ancak bu kişiler birbirlerinde bağımsız olarak konuşurlar; onları diyalog içinde görmeyiz. Diyalog eksikliği yüzünden doğrudan verilen karakter konuşmaları dramatik etki

yaratmaktan uzaktır. Anlatıcı dramatik etkiyi kendisini anlattığı bölümlerde sağlar. Diyalogsuz kurgusu, anlatıcının dramatik etkiyi kendi üzerinden oluşturması hikâyesinin Fahim Bey kadar anlatıcının hikâyesi olduğunu bir kez daha gösterir.

Genette'nin anlatıcının bilgisinin miktarıyla (amount of knowledge) ilgili değerlendirmeleri açısından *Fahim Bey ve Biz*'e bakıldığında, anlatıcının görüp duydukları dışında hemen hemen hiç bilgi vermediği görülür. Anlatıda her şeyi bilen, otorite sahibi tanrısal bir anlatıcı yoktur; anlatıcının bilgisi sınırlıdır. Örneğin, anlatıcı Fahim Bey ve Saffet Hanım'la karşılaştığı bir gün onların ilişkisinin nasıl olabileceği konusunda tahminlerde bulunur. Ancak bu tahminlerin hemen sonrasında "Fakat bu, şüphesiz çocukça bir düşünceydi ve pek muhtemeldir ki aldanıyordum. Zira bir karı-koca arasındaki sırlar nasıl tahmin edilebilir ve bu kadar karışık ve karanlık mevzuda neye istinaden hangi isabet ümidiyle bir teşhis konulabilir? Karı-koca değil, herhangi insanlar arasında muhabbet veya nefretin sebeplerini tahmine, tahlile sanki imkan var mıdır?" (s.94) diyerek bir anlatıcının görebildiğinin dışında olanı anlatmasının mümkün olmayacağını söyler.

Anlatıcı "Ey kendisini herkesin türlü türlü bulduğu, başka başka bildiği Fahim Bey!" (s.264) diyerek Fahim Bey'in ölümünden sonra ona hitaben onun hakkında merak ettiği bir dizi soru sorar. Bunlar, anlatılan Fahim Bey'lerden hangisi doğrudur diye merak ettiği, cevaplarını ancak Fahim Bey'in verebileceği sorulardır. Burada anlatıcının konumu tarafsızdır (objective/behaviorist). Anlatıcı Fahim Bey'le bir görüşmesi esnasında yine sadece dinleyebildikleriyle yetinmiştir: "Ben onda hala bir optimizm mi yoksa artık bir pesimizm felsefesi mi hakimdir anlamıyordum." (s. 187). Anlatıcı "ihtimal ki", "kim bilir", "belki de", "bilmek isterdim ki", "yoksa", "acaba", "sanki" gibi sözcükleri bol bol kullanarak "görülenin arkasındaki" ile ilgili yorumlarla yetinir.

Anlatıcı, bir karakteri anlatmak için yola çıkmış ama kendini sadece dinleyebildikleriyle sınırlamıştır. Anlatıcının "Bunları kim bilebilir? Kim söyleyebilir?" (s. 265), "Bizim yabancı bir hayattan sanki bildiğimiz nedir ve başkalarının bizden bilecekleri sanki ne olabilir? ... Kimse kimseyi tekmi yüzleriyle ve bütün insanlığıyla bilemez. ... Sanki ne biliyoruz? Ne kadar az biliyoruz! Bunları kim bilebilir? Bilse bilse bir Allah bilecek

değil midir?” (s. 265-272) tarzındaki ifadeleri gösteriyor ki *Fahim Bey ve Biz* pek çok açıdan geleneksel anlatı özellikleri göstermesine rağmen anlatıcı açısından bakıldığında her şeyi bilen tanrı-yazar anlayışına sahip olmamasıyla geleneksel anlatılardan ayrılmaktadır. Her şeyi bilmemesi, karakteri hakkında sınırlı bilgi vermesi anlatıcının bilinçli bir tercihidir; çünkü o, Fahim Bey’i değil, kendi bakış açısını anlatmayı hedeflemiştir. Fahim Bey’den daha çok olayları ve durumları kendi algılayışı açısından vermeyi, kendini anlatmayı seçmiştir.

Genette, bir anlatıda anlatılanların kimin gözüyle anlatıldığını (focalization) çeşitli sınıflara ayırır: Bir anlatıcı, olayları belirli bir noktadan değil, tanrısal bir gözle her yerden bakarak (nonfocalization); belirli bir karaktere yakın durarak (internal focalization) ya da sadece dışarıdan bakarak (external focalization) anlatabilir. *Fahim Bey ve Biz*’de olayları okura aktaran ses (voice) birinci tekil şahıs anlatıcıdır; onu dinleriz ama anlatıcının olayları kimin gözünden anlattığı (focalizer) sürekli değişir. Odaklanılan nesne (focalized object) Fahim Bey’dir. Anlatıcının babasının gözünde Fahim Bey, dünyada eşi bulunmaz, çok iyi bir adamdır ve onu insanlar ya hiç anlamaz ya da yanlış anlarlar. Musikişinaslar, lisancılar, tarihçiler, edebiyatçılar gibi kültürlü sınıfın gözünde Fahim Bey bilgisine hayran bırakan, sözü keyifle dinlenen saygıdeğer bir kimsedir. Anlatıcının eniştesinin gözünde züppe bir alafranga, dinsiz, tehlikeli ve işe yaramaz bir heriftir. Kendisine bahşış vermediği han kapıcısının gözünde “naletin biri”, gazete koleksiyonunu karıştırdığı için kızdığı hizmetçisinin gözünde deli, çeşitli konularda yardım edeceğini söz verdiği reji hademesi için “evliya”, iş adamlarına göre “hayalperestin biri”, kadınların gözünde “tembel, işsiz, hovarda, karısı Saffet Hanım’ı hak etmeyen biri”dir. Son yıllarında tuttuğu hayalî defterler yüzünden de hemen tüm yakın çevresinin gözünde “delirmiş” bir adamdır. Yani *Fahim Bey ve Biz*’de odaklanılan nesne Fahim Bey’i pek çok farklı kişinin görüş açısından görürüz, anlatı değişken odaklanmalar (variable focalization) için de güzel bir örnek sunar. Ayrıca anlatı, yine Genette’nin bahsettiği çoklu odaklanmaları (multiple focalization) da örnekler; aynı olayları Fahim Bey’i tanıyan farklı kişilerin farklı bakış açılarıyla görürüz. Anlatıda, anlatıcının Fahim Bey’le tanıştıkları ilk akşam “orta yapılı, orta yaşlı, teni kehrüba gibi sarımtırak, dudaklarının üstünü kaplayan muntazam kesilmiş sert ve koyu siyah bıyıkları, başı kuş kafasını andıran ...” (s. 63) şeklinde tanımlaması

gibi, sadece dışarıdan görülebilen bilgileri verdiği dışsal odaklanmalar (external focalization) da vardır.

Hikâye içinde bir karakter olan anlatıcı gençlik yıllarında Fahim Bey'i yazıhanesine ziyarete gittiği gün yazıhanesinde çok sayıda dosya ve işle ilgili belgeler, evraklar gördüğünü anlatır, Fahim Bey'i gayet meşgul bir kişiymiş gibi çizer. Halbuki okur, ilerleyen bölümlerde bütün o dosyaların, işle ilgili evrakların hayalî olduğunu öğrenir. Bunu, Fahim Bey'in tüm hayatını bilen anlatıcı daha en baştan bilmesine rağmen okura, bu meşgul görüntünün bir hayalden ibaret olduğunu o sırada söylemez. Bir bilgiyi gizleyerek Genette'nin karışık odaklanmalarda sözünü ettiği atlamalardan (paralipsis) birini yapmıştır.

Fahim Bey ve Biz karışık odaklanmalar (polymodality) açısından son derece ilginç bir anlatıdır; çünkü anlatı otobiyografiktir; kahramanı ve anlatıcısı aynı olan bir anlatıdır. Fahim Bey'i tanıyan, duyduklarından ve kendi gözlemlerinden yola çıkarak onu anlatan anlatıcı, anlatının yarısından sonra neredeyse bir baş karaktere dönüşür. Anlatıda Mieke Bal'ın işaret ettiği şey gerçekleşmiştir: Bazen bir anlatı, üzerine odaklanılandan daha çok odaklayanı, odaklanana anlatanı anlatır.⁴ Fahim Bey'in anlatıdan silindiği bu bölümlerde okur odaklanan nesne olan Fahim Bey üzerinden artık anlatıcının kişiliğini öğrenmeye başlar. Okur, hep dışarıdan bakılarak anlatılan, bir türlü iç dünyasına girilemeyen Fahim Bey'in aksine anlatıcının iç dünyasını gayet iyi kavrar. Gözlemci anlatıcı artık olayları yorumlayan hale gelmiştir. Anlatıcı, anlatının ilk yarısında, Fahim Bey'i tanıdığı ilk yıllarda da duyduklarını ve gördüklerini anlatmanın ve aktarmanın yanı sıra görüş bildirmiş ve nereden baktığını açık etmiştir. Fakat anlatının ikinci kısmında durum öncekinden farklıdır; bu kısımlar adeta anlatıcının kişiliğindeki değişimi sergiler, onun değişen bakış açısını gösterir. O, artık Fahim Bey ve anlatılanlara ilk duyduğu gibi bakmamaktadır. Anlatıcı, okura odaklanan nesne Fahim Bey üzerinden kendi değişen dünya görüşünü iletir.

“Fahim Bey Hakkında İlk Hislerim” adını verdiği bölümde “Fahim Bey hakkında birtakım kanaatler edinmiştim. Ancak bu hislerim geçen günlerle değişmekten hali kalmadı. Onu evvel çocuk, sonra genç, sonra da

⁴ Mieke Bal, “Focaliziton”, *Narratology: An Introduction*, Susan Onega and, Jose Angel Garcia Landa.eds., New York 1999, s. 120.

orta yaşlı gözlerimle görmüştüm. ... Gördüğümüz insanların ruhları değişir, şekilleri değişir ve biz değişir, onları değişmiş görürüz.. ... Bu müddet zarfında ben başkalaştığım için, onu elbette başka görecektim.” (s.168) diyen anlatıcı bundan sonra Fahim Bey’i algılayışındaki değişimi üzerinden kendi değişimini anlatacaktır.

“İhtiyarlık Duyguları”, “Yaşlanan İhtiyarlayan Adam”, “Fahim Bey’in Son Zamanları ve Hakkında Son Hislerim”, “Bir Gün Olur” bölümlerinde Fahim Bey’i hemen hemen hiç görmeyiz. “Eyvah! Zamanlar ne kadar çok çabuk geçiyor!” (s. 217) diyen anlatıcının tüm derdi budur: Akan zamanın acımasızlığı. Fahim Bey anlatıcıya “Şimdiki zamanın her şeyi bozan zehirli nefesine güzelliğin bile mukavemet edemediğini, onun da her şey gibi geçici ve fani olduğunu” göstermiştir. Artık anlatıcı gençliğinde romantik bulduğu, Fahim Bey’in tüm geçmişinin onu maziye geri çağıracağı rüyayı çok anlamlı bulmaktadır. Hakikatlerle çevrili bu dünyada yaşamaktansa Fahim Bey gibi hayal dünyasında yaşamak insanı çok daha mutlu eder, diye düşünür. “Sonunda madem ki tamamen mahvolacağımız bellidir, esasta mevcut olan ancak ölümdür.” (s.274) diyen anlatıcı bu geçici dünyadaki en büyük saadetin hayallerin gölgesinde yaşamak olduğunu keşfetmiştir. Gençliğinde geleceğe umutlu bakan ama geçen her anın bir önceki anın güzelliklerini silip süpürdüğünü gören anlatıcı, okura gittikçe karamsar bir bakış açısıyla kendi bireysel dünyasını anlatmıştır. Fahim Bey onun bu düşüncelerini açık etmesi için kullandığı sadece bir araçtır. Eserin adından da anlaşıldığı gibi bu hikâye, Fahim Bey’in yanı sıra “biz”in de hikâyesidir ve anlatıcı Fahim Bey’i nasıl yorumlamamız gerektiğini, onun aslında bizi bize anlattığını kendisi üzerinden anlatmıştır.

Anlatıcı ile Okur/Dinleyici Arasındaki İlişki

Genette’nin çok az değindiği metnin içindeki okur (narratee) meselesine Peter Rabinowitz yeni açılımlar getirir. Rabinowitz, okuru dörde ayırır: Eseri okuyan, gerçek okur (actual audience), yazarın kafasında tahayyül ettiği okur (authorial/hypothetical audience), gerçek okurun metni daha iyi kavrayabilmek için büründüğü rol sonucu oluşan okur (narrative audience), yazarın her dediğine inanan, rastlanılması pek de mümkün olmayan yazarın hayalindeki okur (ideal narrative audience).⁵

⁵ Peter Rabinowitz, “Truth In Fiction: A Reexamination of Audiences”, *Critical Inquiry*, Vol. 4, No.1, Autumn 1997, s. 121-141.

Okur/dinleyici açısından *Fahim Bey ve Biz* zengin bir metindir. Adından da anlaşıldığı gibi bu hikâyenin sadece Fahim Bey'in hikâyesi olmadığı çok açıktır. "Biz" diyerek anlatıcı anlatıya daha en baştan birilerini, kafasında tahayyül ettiği dinleyici kitlesini de dahil etmiştir. "Biz", Fahim Bey'i tanıyan herkes –anlatıcının kendisi, babası, eniştesi, halası, Saffet Hanım, komşu kadınlar, iş dünyasından kişiler, ilim ve kültür dünyasından insanlar, Fahim Bey'in akrabaları- olduğu kadar hikâyeyi dinleyen okurdur da.

Gerald Prince, anlatıcının da metnin içindeki dinleyicilerden biri olabileceğini, kurgunun bunu gerektirebileceğini söyler.⁶ *Fahim Bey ve Biz*'de de Fahim Bey'i farklı farklı kişilerden dinlerken anlatıcı dinleyici olur. Görülenlerden daha çok duyulanların anlatıldığı bu anlatıda anlatıcının önce dinleyici sonra anlatıcı olması olay örgüsü açısından kaçınılmazdır. Ayrıca anlatıcının aynı zamanda dinleyici rolüne bürünmesi yazarın kafasında nasıl bir okur kitlesi tahayyül ettiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Dinlediği hikâyeleri okura aktarırken anlatıcı, kendi yorum ve bakış açısını da vererek okurun da onun gibi düşünmesini ister. *Fahim Bey ve Biz*'in anlatıcısı "Ben her şeyi bilen, gören, yönlendiren Tanrısal bir anlatıcı değilim, size sadece Fahim Bey'e dair farklı bir dizi görüş sundum. Bir kimseyi dışarıdan bakarak değerlendirmek mümkün değildir. Sen tüm bunlardan kendi yorumunu çıkar, yani özgürsün okur" dermiş gibi bir tavır sergilese de durum hiç de böyle değildir. Anlatıcı yola en baştan kafasında onun gibi düşünmesini istediği bir dinleyici figürüyle çıkar. Nasıl bir dinleyici kitlesi kurguladığı açıktır ve hikâyeyi okuyan gerçek okur, eğer anlatıcının ulaştığı sonuca varmak istiyorsa, ona inanmalı, anlatıcının kendisine biçtiği role sonuna kadar sadık kalmalıdır.

Daha en başta Fahim Bey'in ölüm haberini okura ileten anlatıcı, okurdan ölümün hissettirdiği duygulara yaklaşmasını bekler. Okurdan, ölene karşı duyduğu hüzne ortak olmasını ister. Fahim Bey'in "maslahatgüzarlık" yapıp yapmama meselesiyle ilgili yapılan düzeltmenin haksız olduğunu düşünür. Fahim Bey'i sevenlerin verdiği ilan için "hor görülmemelidir" diyerek okura ilk yönlendirmede bulunur. Okur, Fahim Bey'i gerçekten seven, ölümünden sonra bile onu savunma ihtiyacı duyan anla-

⁶ Gerald Prince, "Introduction to the Study of Narratee" Susan Onega and Jose Angel Garcia Landa, eds., *Narratology: An Introduction*, New York 1999, s. 200.

tıcının sesine kulak vermeli, Fahim Bey'e haksızlık yapıldığını düşünmelidir.

Babasından dinlediği Fahim Bey hikâyelerini babasının nasıl anlattığına dikkat çeker; babası ondan hikâyeleri dikkatli dinlemesini ve onların delalet ettiği manaları iyi anlamasını bekler. Babasının bu tutumunu iki kez vurgulamak ihtiyacı hisseder anlatıcı. Bunu okuruna “Ben nasıl babamı öylesine dinlemiyorsam, sen de beni öylesine dinleme” mesajını vermek için yapar. Fahim Bey'in yanlışlıkla edindiği ve bir türlü eskitemediği elbiseleri herkesi güldürürken, anlatıcı bu meseleye farklı bir yorum getirir. Gerçek okur aslında esvap hikâyesini, eğer anlatıcının tahayyül ettiği okur rolüne bürünmezse, çoğunluk gibi komik bulacaktır. Ama eğer anlatıcının kafasındaki okur olmak istiyorsa, hikâyedeki hüznü sezer ve bunu gerçekmiş gibi kabul eder.

Anlatıcı, Fahim Bey'in gazetelere olan aşırı itimadını yanlış değerlendirmemesi için okuru ikna etmeye çalışır. Okurdan, o dönemin (o dönemle kastedilen her ne kadar açık olmasa da II. Meşrutiyet'ten önceki yıllar olduğu düşünülebilir) gazetelerinin verdiği doğru bilgilerle çok önemli kaynaklar olduğunu kabul etmesini bekler. Okur bu açıklamayı doğru kabul ederse Fahim Bey'i anlayacaktır. Ama anlatıcı babası gibi düşünmediği, felaket haberleri okumanın “hale şükretmekten” ziyade “bencillik” olduğunu söyler. Gazete haberleriyle oluşturulan hayal dünyasını hakikate tercih etmenin yanlış olduğunu anlatır. Anlatıcının her duyduğuna katılmamasını okur anlamalıdır, çünkü anlatıcın kafasında hayal ettiği okur Fahim Bey kadar onun da değerlendirilmesi gerektiğini düşünmeli, hikâyenin sonunda anlatıcının bir baş karaktere dönüşmesine şaşırmmalıdır.

Anlatıcının kafasındaki okur eniştenin değerlendirmelerini dikkate almamalıdır. Zaten o, eniştesini “deli” diye nitelendirerek okuru baştan etkilemeye çalışmıştır. Eniştesinin ahlaksız, kindar, kıskanç, kendi kusurlarını görmeyip başkalarına karalayan biri olduğunu söylemesi hep kafasındaki okurun yanlış düşüncelere inanıp Fahim Bey'i yanlış anlamasını engelleme çabasından kaynaklanır. Okur kendine biçilen rolü kabul etmeli, eniştenin dürüstlüğünden şüphe duymalıdır. Devrin aydın çevresi tarafından Fahim Bey'in çok bilgili anlatıldığına da inanmalıdır; ne der anlatıcı “Bunları sadece duymakla kalmadım, kendim de şahit oldum, inan bana.”

Anlatıcı, okurdan II. Meşrutiyet'ten sonra “teşebbüs-i şahsî” modasının ne kadar yaygın olduğunu bilmesini bekler. Okurun, Fahim Bey'in böyle bir moda uyup memuriyeti bırakarak yatırım yapabileceği işleri hayal etmesinin o kadar da abes olmadığını düşünmesini ister. Onun hem iş dünyasından bihaber hem de iş konusunda ne kadar sorumluluk sahibi olduğunu gösteren örnekler sunarak okura “Dur bakalım Fahim Bey'in nasıl bir insan olduğu konusunda hemen karar verme, zira onu anlamak o kadar da kolay değil” demek ister. Kendi de henüz Fahim Bey hakkında tam bir değerlendirme yapamamaktadır.

Anlatıcı, Fahim Bey hakkında bir sürü olumsuz düşünce aktaran Huriye Hanım'ı bir dinleyici olarak kendisi nasıl değerlendirmişse tahayyül ettiği okurun da öyle değerlendirmesini ister. Eğer okuru yönlendirmek gibi bir amacı olmasaydı Huriye Hanım'ın dedikoducu, sözüne güvenilmez, herkesi çekiştiren bir kadın olduğunu anlatıya eklemeydi. “Karıkoca arasında olanları kimse bilemez okur, bilinseydi ben sana söyledim zaten” diyerek okuru hep kontrol etmek ister.

Fahim Bey'in geçmiş zamanlara özlemini dile getiren rüyasını romantik, boş bir rüya olarak değerlendiren anlatıcı “Ama sonra ben bu konudaki fikrimi değiştirdim, yani sana aktardığım rüyayı sen benim gibi dinleme, önemse bu rüyayı” mesajını verir. Sonra rüya yorumlarına ne kadar önem verdiğini anlatarak “Fahim Bey'i anla, rüyayı abarttığını düşünme” demek ister. Okuru, “Özellikle de fesat düşünceli eniştemin rüya yorumuna katılmayı aklından bile geçirme” diye uyarır.

Anlatıcı, buraya kadar olan kısımlarda okuru kimi zaman örtük kimi zaman da açık bir şekilde yönlendirmiştir. Sonra okura asıl iletmek istediği meseleye gelir. Okura, ilk başta merak ve sevgi duyduğu Fahim Bey'i, gençlik yıllarında pek de dikkate almadığını, yaşadığı zamanla örtüşmeyen bu adamı biraz küçümsediğini ama yaşı ilerledikçe onu bambaşka bir gözle görmeye başladığını söyler. Fahim Bey dürüstlüğü, saflığının ve kibarlığının en yüksek değerler olarak kabul edildiği bir dönemin insanıdır. Hiç değiştirmedeği elbiseleri eskidikçe anlatıcı ilerleyen zamanın farkına varır, Fahim Bey'i akan zamanın somutlaşan imgesi olarak görür. Zaman, güzel olan her şeyi tahrip ediyordur, insan bunu yaşı ilerledikçe daha iyi anlar. Yaşlanan Fahim Bey okura her şeyin fani olduğunu göstermelidir. Fahim Bey'in bürosunda tuttuğu dosyalardan dolayı herkes ona delirmiş gözüyle bakarken, anlatıcı okuru var gücüyle ikna etmeye çalışır: Bu,

Fahim Bey'in hayatın katı gerçekleriyle, akıp giden zamanın acımazlığıyla baş etme yoludur. Bunda yanlış bir şey yoktur, asıl yanlış bu olayı yanlış değerlendirmektir.

“Yaşlanan, ihtiyarlayan adam” diye başladığı sayfalar dolusu anlatısında her paragrafta bu hitabı tekrarlayarak okurun iyice kavramasını ister: Zaman her güzel şeyi çirkinleştirir, bugünün güzelini, yarın çirkin yapar.. Fahim Bey'in rüyası şimdi anlamlıdır. Geçmişte, hayal dünyasında yaşamak, tek gerçeğin ölüm olduğu bu dünyada belki de tek çözüm yoludur. Anlatıcı, kafasındaki okura “Ben değiştim, olgunlaştım, Fahim Bey'in neyi temsil ettiğinin farkına vardım, sen de var” der.

Anlatıcı, herkesin Fahim Bey'i başka açılardan gördüğünü ama hangi Fahim Bey'in doğru olduğunu ancak Fahim Bey'in kendisinin bilebileceğini anlatır ve okura bu hikâyenin amacının Fahim Bey'i anlatmaktan ziyade onun neyi ifade ettiğini anlamak olduğunu söyler. “Tüm duyduklarını bir kenara bırak ve tecrübemle, yaşım ilerledikçe ben nasıl gördüysem sen de onu öyle gör: Geçmiş güzel zamanların bir sembolü ve şimdiki yıkıcı zamanların etkisinden hayallerle örülü bireysel dünyasına sığınan bir insan.”

Eğer okur anlatıcının istediği role bürünmeseydi yarı deli, hayalci, kendi dünyasında yaşayan bir adamın komik hikâyesini dinlemiş olacak, yazarın kurguladığı okurdan uzak düşecekti. Ama ‘tahayyül edilen okur’ olmayı kabul eden okur, hikâyeyi anlatıcının yönlendirmelerine uyarak okumuş ve onun vermek istediği tadı almıştır. Anlatıcının okurundan beklentisi çok açıktır. Ondan donanımlı olmasını, birtakım tarihsel olayları bilmesini istemez. Sadece Osmanlının bozulmamış, ihtişamlı dönemlerinden kalma bir adamın köşeyi dönme dönemleriyle (açık göndermeler olmasa da bu dönemin geçmişi reddetme anlayışıyla yola çıkan Cumhuriyetin ilk yılları olduğu bellidir) uyuşmadığını anlamasını ister. Bu adam üzerinden kendi bireysel zaman anlayışını kurgularken okurdan, zamana onun gibi bakmasını bekler. Yaşı ilerledikçe geçirdiği deneyimin anlaşılmasını ister. “Eğer gençsen okur, bak ben de gençken senin gibi gelecekten umutlu, geçmişe önem vermeyen, hakikati yüceltip hayali dışlayan biriydim, sen de gençliğine aldanma, sen istesen de istemesen de zaman seni değiştirecek, yok eğer yaşlıysan kulaklarını kapa dış dünyaya ve kendi ruhun ne emrediyorsa onu yap, geçmiş güzel günleri yad ederek mutlu ol.” *Fahim Bey ve Biz* okurundan işte bunları bekler. Beklentilere uymazsak, onun ne denli çarpıcı ve etkili olma iddiası güttüğüne kulak asmazsak,

yazarın tahayyül ettiği okur olmayı reddedersek *Fahim Bey ve Biz* belleklerimizde trajik komik bir öykünün dağınık bir anlatısı olarak yer eder.

Ancak Abdülhak Şinasi Hisar'ın farz ettiği okur olmak dönemin gerçek okuru için oldukça zordur. *Fahim Bey ve Biz* 1941'de basılmıştır ve o dönemin okur kitlesi böyle bir hikâyeye hiç de alışık değildir. Okur, Cumhuriyet ideolojisini anlatan, onun eskiyi yıkıp yeni inşa etme çabasını öven metinler okumaya alışıktır. O güne kadarki eserlerde Osmanlı yüceltilmez; Osmanlı bozulan kurumları ve olumsuz tipleriyle ele alınır. Bu nedenle okurun Osmanlı'nın saf, bozulmamış dönemine ait Fahim Bey'in hikâyesi üzerinden Cumhuriyet'in geçmişi yıkmaya politikasına yönelik eleştiriyi kavraması güç olabilir. Hep toplumsal mesajlı, bireysel eserleri okumaya alışık olan okur, Fahim Bey'in anlatıcısının Fahim Bey üzerinden kendine kurduğu bireysel dünyayla empati kurmakta zorlanabilir. Ayrıca Hisar, bir yazar olarak da çağdaşlarından farklı bir tablo çizer. *Fahim Bey ve Biz*'in anlatıcısı her ne kadar kendi düşüncesini adım adım okura empoze etmeye çalışsa da o dönemin diğer eserlerinde görülen, anlatısında her şeyi bilen, karakterlerini hep kendi istediği davranışlara yönlendiren tanrısal anlatıcıdan çok farklıdır. Hiç iddialı değildir, kimsenin kimseyi dışarıdan tanıyabileceğine inanmaz, onun tek yaptığı bireysel dünyasını okurla paylaşmak, sızısına okuru da ortak edebilmektir. Hisar, geçmişi reddetme anlayışı güden, Osmanlı'yı hep karanlık yönleriyle gören pek çok Cumhuriyet yazarından farklı olarak geçmişi yüceltir, onun altın zamanlarını mutlaklaştırmak ister. Hisar'ı anlamak isteyen gerçek okurun, yazarın kafasındaki okura yakın olması, olaylara daha muhafazakâr bir açıdan bakabilmesi zordur. Yazarın biçtiği role bürünmek bugünün okuru için daha kolay olmakla beraber, dönemin okuru için oldukça zor ve farklı bir deneyim olarak görünmektedir. Ayrıca Hisar'ın sürekli okura duyduklarını aktaran, onunla diyalogu elden bırakmayan anlatıcısı "meddahı" andırır. Bu meddahın, her bölümü kendi içinde bir bütünlük teşkil ettiği zamansız anlatısını yadırgamamak için gerçek okurun Osmanlı hikâye etme geleneğini de biliyor olması gerekir.⁷

S o n u ç

Sonuç olarak bu inceleme gösteriyor ki *Fahim Bey ve Biz* anlatısında bol özetleme tekniği ve zaman atlamaları kullanılmıştır. Az sayıda sahne-

⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Alena Ramiç, *Abdülhak Şinasi Hisar'ın Söyleminde Gelenek*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2002.

nin yer aldığı anlatı, bu açılardan geleneksel bir anlatı olarak değerlendirilebilir. Anlatı nakiller silsilesi şeklinde ilerler; herkesin Fahim Bey hakkında söylediklerini anlatıcı kendi süzgecinden geçirerek okura aktarır. Bu açıdan anlatıda anlatanın sesi değişmez; ama olayları gören kişiler sürekli değişir. Okura farklı bakış açılarıyla şekillenen bir anlatı sunulur. Anlatının başından sonuna kadar, okuruyla diyalogu elinden hiç bırakmayan, genelde sadece gözlemleyebildiği ve dinleyebildiği kadarını anlatan anlatıcının, hikâye ilerledikçe sadece aktaran ve gözleyen olmadığını, aynı zamanda anlatılan da olduğunu görürüz. Anlatılan sadece Fahim Bey değil; belki de daha ağırlıklı olarak anlatıcının kendisidir. Yazarın kullandığı anlatım tekniği ve stratejisi anlatılanın Fahim Bey üzerinden anlatıcı olduğunu gösterir. Zaten hikâyesine *Fahim Bey ve Biz* adını veren yazarın bu amacı daha eserin isimlendirilmesinden kendisini belli eder. Bu hikaye sadece Fahim Bey'in değil, "biz"im de hikâyemizdir. Yazarın metin içinde konumlandığı anlatıcı, bütün meta anlatılar, kullanılan anlatım yöntemleri ve okura yapılan müdahaleler Fahim Bey'in sadece bir araç olduğunu gösterir. Fahim Bey anlatıda yazarı temsil eden anlatıcının dünya görüşünü vurgulamak için yer alır. Anlatıcı kullandığı teknik sayesinde Fahim Bey üzerinden kendi iç dünyasını ve bu dünyaya ortak etmek istediği "bizi" anlatmıştır.

“NARRATIVE STYLE IN ABDÜLHAK ŞINASI HISAR'S NOVEL *FAHİM BEY VE BİZ*
AND ITS FUNCTION”

Abstract

The purpose of this study is to show narratological examination of the novel of Abdülhak Şinasi Hisar, Fahim Bey ve Biz. It will be based mainly on the book Narrative Discourse of Gerard Genette and some current articles about narratology.

In this traditional narrative, summary and ellipsis consist of the major part of narrating while the scenes are relatively less. Fahim Bey ve Biz is a diegetic narrative which means the narrator narrates what the others tell about Fahim Bey. The narrative has one narrator but the focalizers change in the course of events. That is to say, the events are narrated by one narrator but they are seen by different characters. As the story proceeds, the reader recognizes that the narrator is not only observer and reporter along the narrative but also he is the one who is narrated by himself. Thanks to narrative techniques and strategies in the novel, it will be consequently seen that the narrated object is not only Fahim Bey but mostly the narrator by himself.

Keywords

Narrator, voice, focalization, metadiegetic narrative, scene, iterative, pause, narratee.

AHMET YORULMAZ'IN ROMANLARINDA ÖTEKİ OLARAK TÜRK-RUM İLİŞKİLERİ

Levent BİLGİ

“Girit Türkü’ne hem de Rumca sorarlar:

‘Türk müsün Mehmet?

Yanıtı hem Rumca’dır, hem de hazindir:

‘Meryem adına yemin ederim ki Türk’üm’

Buna sarıldık hep, biz Türküz’ün dışında bir şey söylemiyorduk.”

SAVAŞIN ÇOCUKLARI'NDAN

ÖZET

Ahmet Yorulmaz'ın Savaşın Çocukları, Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı, Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi, adlı romanları yüzyıllardır Girit'te yaşayan Türk ve Rum aileleri ele almaktadır. İki milletin ilişkilerini ve birbirlerine bakışlarını detaylı olarak, hümanist bir gözle vermektedir. Türk Hasan ve Rum Marigo arasındaki aşk işlenmektedir. Bu aşkın etrafında öteki olarak insanlar, milletler ve dinler sorgulanmaktadır. Halklar dış tahrikler ve siyasi oyunlarla birbirlerine kırdırılmaktadırlar. Aksi takdirde iki milletin dost ve kardeşçe yaşayabilmelerinin mümkün olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Girit, Ayvalık, Osmanlı, Türk, Rum, Hasan, Marigo, Haralambos, Mustafa Kemal, Venizelos, göç, mübadele.

Giriş

Türkiye'nin Batı'ya yüzünü daha bir kararlılıkla çevirdiği, Avrupa Birliği meselesinin daha bir yoğunlukla topluma yansıdığı 1990'lı yıllar-

---

* Yard. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

dan itibaren Türk-Rum ilişkilerini ele alan edebî ürünlerin arttığını görmekteyiz.

Mehmet Yaşın, *Soydaşımız Balık Burcu* adlı eseriyle Ben ve Öteki kavramlarını şöyle seslendirir:

“Artık insanları Rum-Türk diye ayırmayı öğrenmiştim. Oysa daha birkaç ay öncesine kadar Eleni teyzelerin Rum, bizim de Türk olduğumu bilmiyordum. Yapabildiğim tek ayırım “Eleni teyzelerin konuştuğu dil” ve “annemlerin konuştuğu dil” biçimindeydi. Bu ayrı dilleri de sırf canları öyle istediği için konuştuklarını sanıyordum. Televizyondaki insanlar, Sarkis’in ailesi, dayımın karısı Jane ve o sarışın UN’cu askerler de farklı dillerde konuşuyorlardı. Komşularımızın çoğunun Rum, bizimse Türk olduğumuzun bilgisi büyüğü bir şeydi. İnanılmaz, tuhaf, müthiş bir keşif! Meğer hepimiz aynı değilmışiz, biz başka (Türk), onlar da başka (Rum) kimselermiş! Bu gerçeküstü keşfin gizemi, bana, gerçek diye görünen şeylerin altında saklı duran bir asıl “gerçekaltı” bulunduğu duygusunu veriyordu. Giderek sadece insanları değil, ama her şeyi Rum-Türk diye ayırmaya başladım... Pencerede otururken, benim izdüşüm olan bir Rum çocuğunu sırf Rum olduğu için sevmiyor, tıpkı bana benzediği içinse seviyordum. Ama sanki neden Rum? Rum olması zorunlu muydu?”¹

Mehmet Yaşın’ın Rum-Türk sorgulamaları yaptığı romanın ilk yayınlanma tarihi 1994’tür. Romanda bir Kıbrıslı gencin kendini ve ötekini tanıması kısaca böyle anlatılır. Kişinin diğerini insan olarak algılamasının ötesinde, milliyetine göre verdiği kimliğin düşmanlığa gidişi sorgulanır. Yaşar Kemal, mübadele ile beraber Rum-Türk ilişkilerini işlediği *Bir Ada Hikâyesi* üçlemesinin ilk kitabı olan *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* adlı kitabını 1998 yılında yayınlamıştır.

Göç ve mübadele konularının Yunan edebiyatına da bir hayli yansıdığını görmek mümkündür. Yunanistan, nüfusuna göre çok büyük oranda bir göçmen nüfusu ile karşılaşmıştır. Bu bakımdan daha ilk yıllardan itibaren İ. Venezis, S. Doukas, S. Mirilivis, D. Sotiriou, K. Politis, T.

¹ Mehmet Yaşın, *Soydaşımız Balık Burcu*, YKY yayınları, İstanbul, 2. baskı, Nisan1998, s. 232.

Athanasyadis, Ch. Samouilidis, M. Laudemis, Anzel Kurtyan² gibi pek çok yazar göç konusunu işlemiştir.³

Son yıllarda yayınlanan göç konulu Türk romanlarına Ahmet Yorulmaz'ın⁴ nehir roman özelliği taşıyan üçlemesini de katmak mümkündür. Yazarın ilk romanı olan *Savaşın Çocukları*⁵ 1997, ikinci romanı *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*⁶ 1999, *Girit'ten Cunda'ya*⁷ 2003 yılında yayınlanmıştır.

Ahmet Yorulmaz'ın her üç romanı da Girit'te başlayıp, Ayvalık'a yapılan göçleri ve Mübadele'yi anlatmaktadır. Romanlar Giritli bir Türk ailesinin çocuğu olan Aynakis Hasan'ın etrafında oluşur. Hasan'ın ailesi Konya taraflarından Girit'e göçmüştür ve yüzyıllardır burada yaşamaktadırlar. Aile Girit Rumlarıyla çok iyi geçinirken Venizelos'un kıskırttığı soydaşları her yerde Türklere saldırmaya başlar. Bunun üzerine aile Gi-

² Herkül Milas, "Bir Girit Göç Romanı", *Zaman Gazetesi*, 27 Temmuz 2004, Salı.

³ Yunanistan'da 1990 sonrası yayınlanan Göç konulu romanların bazıları şunlardır: R. Galanaki, *İsmail Ferik Paşa'nın Hayatı*, Çeviren: Herkül Milas, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, (Bu roman Girit'i ele almıştır.) Dido Sotiriu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Çeviren: Atilla Tokatlı, Can Yayınları, İstanbul, 2002, Maro Duka, *Masumlar ve Suçlular* (Türkçeye çevirilmemiştir)

⁴ Ahmet Yorulmaz, Girit'den göçen bir ailenin çocuğu olarak Ayvalık'ta doğmuştur. Yunan edebiyatından yaptığı çevirilerle yazı hayatına başlamıştır. İlk olarak hikâyeler ve şiirler çevirmiştir. Bunlar *Varlık* dergisinde yayımlanmıştır. Sonra çocuk kitapları ve romanlar çevirmiştir. Çocuk kitapları "Yalçın Yayınları"na, romanları ise önce "Boyut" ve "Belge Yayınları" daha sonra Remzi Kitabevi'nce yayımlanır. Ayvalıklıdır. Ahmet Yorulmaz İzmir, İstanbul ve Ayvalık'ta gazetecilik; otuz üç yıl da Ayvalık'ta kitapçılık yapmıştır. Ayvalık'ta, ancak sekiz ay yaşatabildiği, bir gazete çıkarmıştır. *Ayvalık'ı Gezerken* adlı monografisini yayınlamıştır. Bu çalışma, Ayvalık'ı inceleyen öğrenciden, araştırma yapanına, gezgininden meraklısına, hemen herkesin başvuru kitabı olmuştur. Ardından mübadele denilen Türkiye-Yunanistan arasındaki nüfus değişimini konu alan, Girit Türkleri'nin dramını dile getiren *Savaşın Çocukları* adlı romanı yayınlanır. Sonra, bir portreler kitabı olan *Ayvalık'ta İz Bırakanlar*'ı ve *Kuşaklar- ya da Ayvalık Yaşantısı*, *Girit'ten Cunda'ya* romanlarını yazar. Halen Ayvalık'ta yaşamaktadır.

⁵ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 6. baskı, 2002. (Romanın ilk baskısı 1997 yılında yapılmıştır.)

⁶ Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 4. baskı, 2004. (Romanın ilk baskısı 1999 yılında yapılmıştır.)

⁷ Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya, -ya da aşkın anatomisi-* Remzi Kitabevi, İstanbul, 3. baskı, 2003. (Romanın ilk baskısı 2003 yılında yapılmıştır.)

rit'in başkenti Hanya'ya kaçarken yolda Hasan'ın ağabeyi ile babası Rumlar tarafından öldürülürler. Hanya'da çalışkanlığı ile tanınan ve Rumlar tarafından da sevilen Hasan, Marigo adlı bir Rum emlakçı ile çalışmaya başlar. Marigo ve Hasan arasında büyük bir aşk doğar. Adada huzursuzlukların artmasıyla beraber mübadele söylentileri yayılır. Aşklarının duyulması üzerine Hasan, Marigo'nun kendisinden bir bebek beklediğinden habersiz bir şekilde Ayvalık'a kaçmak zorunda kalır. Marigo, onun kaçmasından sonra oğlu Haralambos'u doğurur. Ona iyi bir eğitim verir ve yüklü bir servet bırakır. Ömrünün sonlarına doğru da oğluna babasından bahseder. Marigo'nun ölümünden sonra Haralambos, Ayvalık'a giderek babasını bulur. Babasının ölümü ile birlikte Girit'i terk ederek, Ayvalık yakınlarındaki Cunda adasına giderek orada Türklerle beraber yaşamaya başlar ve burada bir Türk kızı ile hayatını birleştirir.

Bu çalışmamızda, her üç romanda Türk Rum ilişkileri her yönü ile değerlendirilecektir.

Girit

İnceleme konusu olan romanlar Girit ve Ayvalık'ta geçmektedirler. "Girit gerçekte de diğer Rumların, Yunanlıların yaşadığı topraklardan çok farklı bir yerdir. Girit, Osmanlı topraklarına hemen hemen en son katılan ve Osmanlı egemenliğinin en gevşek olduğu coğrafyadır. Bu gevşek yapı kendisini hem Ada'nın Osmanlı yönetimince oluşturulan idarî doku-sunda, hem de toplumsal konumda gösterir. Ada'daki Müslüman unsur ile yerli Rum-Ortodoks unsur o kadar karışmıştır ki, Müslümanların kullandıkları isimler Rumca isimlerle birleşmiştir. Belgelerde Yanni Osman, Hasan Nikolaki veya Molla Mehmetaki gibi isimlere sıkça rastlanılmaktadır. Hatta kimi zaman sadece Rumca isimlerle anılan Müslümanlara da rastlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka coğrafyalarında Müslümanlarla Rumların iyi komşuluk ilişkileriyle süren yaşama biçimi, Girit'te gerçek anlamda birlikte yaşama örneği oluşturur."⁸ "Ada'da resmi yazım dilinin Türkçe olmasına ve Türkçe eğitim ile basın faaliyetlerine büyük önem verilmesine rağmen, halk arasında konuşulan dil Rumca'dır.

⁸ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994, s. 99.

Rumca, sadece Rumlar ile Müslümanlar arasında değil; Müslümanların kendi aralarında da kullandıkları dil olmuştur.”⁹

Fransız Devrimi sonrasında yeşeren milliyetçi düşünce Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gerçekleşen Yunan ayaklanması ile ilk kez başarıya ulaşmıştır. Bu anlamda “Yunan Bağımsızlık ayaklanması sadece bugünkü Yunanistan bölgesinde yaşayan Rumlar için değil, Batı Anadolu ve Ege Adaları’nda yaşayan Rumlar arasında da çok sayıda taraftar kitlesi bulmuş, ayaklanmalara bu coğrafyadaki Rumlardan da çok sayıda katılan olmuştur.”¹⁰ “Bu etkinin yayılmasında 1814’te Odessa’da kurulan Filiki Etery’a’nın önemli bir payı vardır. Girit’te de, Yunan isyanı sırasında yaşanan isyanlar artmış, özellikle Resmo ve Hanya’da yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi, bu isyanları bastıramaması sonucu, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’dan yardım talebinde bulunmuş ve Ada’nın yönetimi Mehmet Ali Paşa’ya bırakılmıştır.”¹¹

Yunan isyanı sonucunda bağımsız Yunanistan devleti kurulmuştur. Bu durum öncelikle Batı devletleri, ardından da Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmiştir. Bağımsız Yunanistan Devleti ile 1830 yılında yapılan Londra Protokolü ile tasdik edilmiştir. Osmanlı Devleti, Yunanistan yönetimine paralel genel bir af ilan ederek kendisine karşı çarpışmış olanların mal ve mülklerine el konulmayacağını ve bu kişilere ilişilmeyeceğini kabul etmiştir.¹²

⁹ Tahmiscizade Mehmet Macit Efendi, *Girit Hatıraları*, Yay. Haz: İsmet Miroğlu, İlhan Şahin, İstanbul, 1977, s. 32. Türkiye’ye geldikleri zaman Giritli Müslümanların büyük bir kısmının Türkçe bilmediklerini bu yüzden onlara gâvur dendiğini anlatmaktadır. (Bu makalenin yazarı da babaları, dedeleri Girit’ten göçen akrabalarının Rumca kelimeler, cümleler ve şarkılar söylediklerine şahit olmuştur.)

¹⁰ Mübahat Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara, 1986, s. 133-161.

¹¹ Adanın Mehmet Ali Paşa dönemi hakkında: A. Nükhet Adıyeye, “Girit’in Mehmed Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Belgeler*, XV/19, (Ankara, 1993), 293-315. Girit yönetiminin Mehmed Ali Paşa’ya terk edilmesinin, sadece isyanlar sırasında sağladığı desteğin karşılığı olarak görmek de pek doğru bir yaklaşım olmaz. Burada Osmanlı yönetiminin Mehmed Ali Paşa’ya karşı tutumu ve onun Suriye’ye yönelik taleplerinin de önünün alınmaya çalışıldığı göz önüne alınmalıdır.

¹² Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 58.

“Ada’da Müslümanların daha fetihten itibaren Rum kadınlarıyla çok sayıda evlilikler yaptığı bilinmektedir. Rum kadınlardan doğan çocuklara Rumca hitap edilmiş hatta Rumca isimler verilmiştir.”¹³

Yunanistan’ın çalışmaları ve kışkırtmaları ile 1880’li yılların başlarında yoğunlaşan Girit problemi zaman zaman Osmanlı Devleti’nin zaman zaman Batılı devletlerin müdahaleleri ile 1900’lü yıllara kadar devam etmiştir. Bu dönem içinde adada bazen Yunanistan, bazense Osmanlı etkinliği artmıştır. Hatta resmen Osmanlı toprağı sayılmakla beraber birçok bölgede Yunanistan bayrakları asılmıştır. Son olarak 30 Mayıs 1913 tarihinde yapılan Londra Barış Anlaşmasıyla Girit’in Yunanistan’a ilhakı resmen kabul edilmiştir. Adada kalan son Türkler Yunanistan ile yapılan Mübadele sonunda Anadolu’ya göçmüşlerdir.

Girit Ayvalık Hattı ve Türk Rum İlişkileri

Savaşın Çocukları

Birinci kitap olan *Savaşın Çocukları* romanı tamamen Girit’te geçer. Romanın kahramanı Aynakis Hasan, Girit’in güneyinde bulunan Kamış köyünde ailesi ile beraber yaşayan bir çocuktur. Aile on beş kuşak önce Konya’dan buraya göçmüştür. Rumlar bu köye “kamış”ın eş anlamlısı bir isim verip “Kalamı” derler. Köy, Kandano ilçesine bağlıdır. Burası zeytininden kestanesine, bağlarından sebze bahçelerine kadar her şeyi olan, varlıklı sayılabilecek zeytinyağı ve şarabı ile meşhur bir köydür. Köyde bütün işler Rum ve Türk ayırmaksızın beraber yapılır, insanlar birbirlerine her konuda yardımcı olurlar.

“Sıdıklar, Elfiyeler bizde zeytin toplayıp zeytinyağı üretimine, bahçelerde çalışıp sebze üretimine katkıda bulunurken; onların Mariyaları, Evredikleri, Fotinileri bağbozumunda üzüm toplardı şaraphaneleri için. Rumlarda da zeytincilik, bahçecilik vardı; bağcılık, şarapçılık fazladandı.”¹⁴

Köyün yanından geçen küçük çayın yanında kocaman bir çınar ağacı vardır. İki toplumun kahvehaneleri oradadır. Her iki milletin insanları

¹³ Cemal Tukin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit”, *Bellekten*, IX/24, (1945), 196.

¹⁴ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, s. 17-18.

burada toplanır, güler, oynar, şakalar yapar, ülke meselelerini konuşurlar. Köyün meyhanesi Manusakis adlı bir Rum'a aittir. Manusakis ve Rumlar küçük Hasan'a Hasanaki¹⁵ der. Hasanaki Rum bakkal Hristaki'den meyhaneye gerekli olan malzemeleri alır ve Manusakis'e yardımcı olur. Meyhaneci de bu hizmetine karşılık yaptığı en güzel yemeklerden Hasanaki'ye verir. Bu bazen bir parça ciğer, bazen bir İzmarit balığı olur. Hasan lezzetli balık kızartmayı da bu meyhanede öğrenir. Meyhanenin müşterileri olan Türk ve Rumlar birbirlerine karşı son derece saygılı ve içten davranırlar. Bu köyde Türk kadınları beyaz, Rum kadınları ise siyah başörtüsü takmalarıyla ayırt edilebilirler. Dinî inançları yüzünden Türklere "Turkos, Musulmanos, Muhammetryanos"¹⁶ derler.

Köyde Türk ve Rum kadınlar arasında gezmeler çok doğaldır. Bu gezmeler en çok da çocuklar için eğlencelidir. Komşuları Evangeliki Teyze bu gidişlerde Hasan'a sucu lokumu çıkarır. Birbirlerine çeşitli ikramlarda bulunurlar. Her iki millet de bu köyde birbirleriyle kaynaşmışlardır. Mahalleler ayrı değildir. Rumlarla Türkler iç içe yaşarlar. Ayrı olan cami ve kilisedir. Köyün imamı Şerif Efendi ile Papaz Trasakis son derece samimidirler. Birbirlerine içtenlikle selam verir, bayramlarını kutlarlar. Köyde Türklerin okulu yoktur. Çocukları cami imamı okutur. Küçük Hasan önce buradan ders alır. Daha sonra babası hesap öğrensin diye onu komşuları Evangeliki'nin oğlu Manolis'e ders almak üzere gönderir. Manolis Hasan'a matematik dersleri verir. Biraz da Rum alfabesini, okuyup yazmasını öğretir. Evin hesaplarını babası artık Rumlara değil, oğluna tutturmaya başlar. Manolis'e bu iyiliği karşılığında para vermek isterler, ancak o, "Komşulukta para olmaz"¹⁷ diyerek kabul etmez.

Köyde gençler arasında gönül ilişkileri de yaşanır. Hasan'ın ağabeyi Mahmut ile Rum Ariadni küçük yaştan itibaren birbirlerine âşıktırlar.

Ancak adanın tamamında olduğu gibi köy etrafında da Venizelosçular türlü zulümler yapar, yalnız yakaladıkları Türkleri öldürür, çiftlikleri basarlar. Askerler de âleme ibret olsun diye pek çok Rum öldürürler. Nihayet adadaki düşmanlık köye kadar yansır. Yaşananlar karşısında

---

¹⁵ Hasancık demektir.

¹⁶ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, s. 19.

¹⁷ a.g.e, s. 27.

düşünceli ve suskun bir hâl alan Ali Ağa, karısının ısrarlı karşı çıkmalarına rağmen göçmek istediğini söyler ve sebebini de şöyle açıklar:

“Kendimi bildim bileli selamlaştığım, konuştuğum insanlar beni gördüklerinde susuyorlar, gittikçe selam vermez oluyorlar.”¹⁸

Ali Ağa topraklarını ve evini satılığa çıkarsa da onun bu köyden ayrılmasına taraftar olmayan köylüler mallarını almak istemezler. Komşuları toplanıp Ağa’yı fikrinden caydırmaya çalışırlar. Zeytinlik komşuları Kir Kosti bu uğurda çok dil döker:

“Ali Aşam! Sen saygıyı hak eden bir insansın. Köyümüzde, adamızda ne olursa olsun, kimse sana, çocuklarına zarar vermez. Gel şu güzel komşuluğumuzu bozma. Bu güne değin bir zeytin tanesi kadar zararımız olmadı birbirimize, tersine yardımlaşık hep. Aşam, gel dinle beni, bozma çiftini çubuğunu.”¹⁹

Ali Ağa’nın kararlılığı karşısında biraz da yardım olsun diye zeytinliği Kir Kosti, evi de meyhaneci Manusakis alır. Göç hazırlıklarının sürdüğü bir gece ağabey Mahmut ortadan kaybolur. Nihayet aramalar sonunda öldürülmüş halde bulunur. Mahmut’u kimin, ne için öldürdüğü hiçbir zaman anlayamaz. Bu olay göçü hızlandırır. Aile yola çıkacağı zaman bütün köylüler yollara dökülür. Kadınlar, erkekler birbirlerine sarmaş dolaş olur, ağlaşırlar. Evangeliki Teyze anneyi teselli etmeye çalışır:

“Sabırlı ol Zeynep Hanım!... Zamanı gelecek, biz yalın insanlar buluşup birleşeceğiz.”²⁰

Üç arabadan oluşan kervan köyden uzaklaşırken bölgedeki bir Rum çetesi tarafından sarılarak kuşatılırlar. İçlerinden biri silahını yukarıya kaldırarak Ali Ağa’ya seslenir:

“Ali Ağa! Tüm saltanatınla gidiyorsun! Sizinkiler Kissamu’da değil, burada, yakın yerde, Kandano’da toplanıyorlar. Öbür yer uzak, burası yakın. Yolda başına bir şey gelmesini istemiyorsan, Kandano’ya çevir atarınızı.”²¹ Çetecilerin bu uyarısı karşısında kabile daha emniyetli olan

¹⁸ *a.g.e.*, s. 31.

¹⁹ *a.g.e.*, s. 36.

²⁰ *a.g.e.*, s. 39.

²¹ *a.g.e.*, s. 42.

Kandano'ya gider. Burada sekiz yüz dolayında Türk vardır. Ancak ertesi gün Kandano'yu Yunanistan'dan gönderilen binlerce asker kuşatır ve bölgeyi günlerce top ateşine tutarlar. Pek çok Türkün öldüğü haftalarca süren kuşatma sonunda açlık, kıtlık baş gösterir. Bir Cuma namazı sırasında düşen top ile Ali Ağa burada ölür.

Kuşatmanın kırk beşinci gününde bölgeye gelen İtalyan ve Fransız askerleri, Türkleri Hanya'ya götürürler ve burada yerleşmelerini sağlarlar. Yıl 1897'dir.

Hasan Hanya'da, annesinin eliyle yaptığı cevizli incirleri, turşuları satarak evlerini geçindirir. En iyi müşterilerinden biri Rum matbaacı Vladimiros'dur. Ada resmen olmasa da fiilen Yunanistan tarafından idare edildiğinden dolayı Yunanistan'dan vali atanır Hanya da yedi yıl sonra Hasan yirmi yaşlarına girer. Adada Türk sözcüğü yasaklanır, Türklere Müslümanlaşmış Rum denmeye başlanılmıştır.

Hanya'da çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile tanınan Hasan, yaşı ilerledikçe seyyar satıcılıktan sıkılmaya başlar. Matbaacı Kir Vladimiros ona matbaanın dış işlerini teklif eder. Hasan memnuniyetle kabul eder. Bu işte para döndüğü için, pek çok Rum genci Vladimiros'u kandırmaya çalışmıştır. Vladimiros yıllardır takip ettiği bu Türk gencine güvenebileceğini düşünmüştür.

Şehirde Türk ve Rumlar arasında çok ciddi problemler yoktur. Zaman zaman bazı Türk gençleri ölü bulunur. Ancak katliamların çoğu, Rum gençlerinin şahsî hareketleridir. Vladimiros, Hasan'ı daima Rumlara karşı koruyarak oğlu gibi sahip çıkar. Hasan'ın dürüstlüğü, çalışkanlığı onu etkiler. Aslen İstanbullu bir Rum olan Vladimiros, matbaacılığı da orada öğrenmiştir. Vladimiros herkese insan olarak bakan hümanist bir kişidir. Yunanlıların zulümlerini lanetler. Sık sık Hasan'a insanlık dersleri verir. Hasan patronun karısı Kira Evthimiya ile de dost olmuştur. Kira, Hasan'a güzel yemekler yapar. Bu çocuksuz aile tüm sevgisini Hasan'a yöneltir. Her cumartesi ziyafet sofrası hazırlayarak Hasan'ı davet ederler. Vladimiros normalde ateist bir insandır. Fakat Hasan'ın Cuma namazlarına gitmesine izin vererek, dinî konularda onu kısıtlamaz. Ramazan aylarında yanında çalışan Rumların Hasan'ın yanında yiyip içmelerine izin vermez.

Yunanlıların Anadolu'ya çıktıkları gün adadaki Rumlar bayram yaparken, Türkler evlerine kapanıp ağlarlar. Adada esirler kampına getirilen Türk subaylardan biri de Kemalettin Bey'dir. Hasan zaman zaman ihtiyaçlarını karşıladığı bu subaydan, haftada iki yarım gün Türkçe öğrenir. Hasan'ın Türkçe öğrenmesine Vladimiros sevinir, Hasan'ı Kemalettin Bey'in yanına gitmesine izin verir. Hasan burada Türkçe okuma ve yazmayı öğrenir. Kemalettin Bey onun öğretmeni olur. Aynı zamanda Hasan'a Türklük bilinci verir.

Kir Vladimiros'un Hasan'ın hayatında işten de öte çok önemli bir rolü olur. Vladimiros son derece insancıl, Türklerin de, Rumların da eğrisini doğrusunu görebilen biridir. Bu tutumunda Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da yetişmiş olmasının önemli bir yeri vardır. Aynı zamanda matbaacılık mesleği sebebiyle de çok okuyan biridir. Kir, Hasan'ın hayatına en çok tesir eden kişilerden biridir. Hasan ondan öğrendikleri sayesinde Türk'e de, Rum'a da aynı gözle bakmış, her ikisinin de iyi ve kötü olabileceğini fark etmiştir. Vladimiros durmadan iki millet arasındaki savaşların sebebini arar:

“Benim ceddikle başladı bu yayılcılık. Sonra seninkiler doğudan gelince bizimkiler kaçtı, küçüldü. Şimdi bizimkiler dış güçlerin desteğiyle sizinkileri kovalamaya başladılar. Bu nereye varır bilemem... Tabii bu oyunun da geri tepme dönemi gelecek, bu kez sizinkiler kovalayacak, bizimkiler kaçacak. İster Türk, ister Rum olsun, ezilen, acıyı çeken, hep halktır, insandır yavrum. Yukarıdakilerin koltuklarını korumak için ikide bir sahneye koydukları bu oyunlar olmasa, bizler, yani halk ister bir arada de, ister yan yana de, barış içinde yaşar gideriz. Rahat bırakmazlar evladım, yığınları sürekli birbirlerine kırdırırlar.”²²

Hasan'ın dostluk kurduğu Rumlardan birisi de meyhaneci Voleonitis'dir. Bu adam da akıllı ve insancıl bir Rum'dur. Onun meyhanesi Rum ve Türklerin beraber oturabildikleri ve her konuyu konuşabildikleri ender mekânlardan biridir. Çünkü yüzyıllardır ibadetleri hariç her yerde bir ve beraber olan toplum, son yıllar içinde ciddi bir şekilde ayrışmışlar, artık çoğu zaman mecburiyetten bir araya gelir olmuşlardır.

---

²² a.g.e, s. 95.

Hasan'ın hayatındaki önemli Rumlardan biri ise Mariya adlı bir kadındır. Mariya varlıklı bir emlakçıdır. Kocası öldüğünden beri emlakçılık işi ile bizzat ilgilenmektedir. Mariya, çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile dikkatini çeken Hasan'a ortaklık teklif eder. İşlerini takip edecek bir erkeğe ihtiyaç vardır ve Hasan bunun için biçilmiş bir kaftan konumundadır.

Kir Vladimiro ve karısı, Hasan'ı oğulları gibi sevmişlerdir. Bu yüzden Mariya'nın teklifine zorlukla evet derler. Her cumartesi gelip yemeği onlarda yemesi hususunda söz alırlar. Bununla beraber Hasan'ın bu özel teşebbüsten daha fazla para kazanacağını düşünerek sevinirler. Hasan'ın kendisine yapılan teklifi açıkladığı akşam yemeğinde Vladimiro çok duygusal konuşur:

“Bunların tümünü anlıyorum Hasanaki. Daha bağımsız olma, daha çok kazanma isteğini de... Ama, evlat yerine koyduğumuz sen Hasanaki olmadan, yaşamı nasıl sürdürebileceğimizi bilemiyorum. Farkında mısın bilmiyoruz ama, sen bizim için, büyük bir sevgi kaynağı oldun, amaç oldun... Hatta artık yeri geldi, söyleyebilirim. Evthimiya ile seni evlatlık edinme konusunda çok konuşup tartıştık, çıkar yol aradık. Fakat nafîle, bir yolu yok bu işin. Sen Müslüman, biz Hıristiyan olunca, üstüne üstlük toplumun iki kanadı birbirinin kanlı bıçaklısı, amansız ve insafsız düşmanı olunca, imkansız... Toplumun gözünde sen Türk ya da Muhammet'çi, biz ise Rum ya da Hıristiyan...”²³

Girit ayaklanması ile özellikle ilgilenen Venizelos, adadan Türkleri kovmak için elinden geleni yapar. Bu arada Hasan yeni işinde kendisini ispatlamak istercesine büyük bir gayretle çalışır. Mariya'nın her söylediğini yerine getirerek emlakçılığı kısa zamanda kavrar. Böylelikle işlerin çoğunu Hasan'a havale eden Mariya da rahatlar. Zamanla işi büyütürken Mariya'nın parası ile ucuza aldıkları evleri restore ederek satarlar. Hasan anlaşlıkları gibi her cumartesi elinde hediyelerle Kir Vladimiroslara gider ve hazır bulduğu muhteşem bir ziyafete katılır.

Mariya'ya biraz samimi olanlar Marigo derler. Bir müddet sonra Hasan da ona bu isimle hitap etmeye başlar. Çok şık giyinen Marigo, herkese karşı resmi bir tavır içindedir. Hasan ile ortaklıktan çok iyi para kazanırlar, hatta bir müddet sonra bir yazıhane tutarlar. Geniş araziler alıp satar-

²³ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, s. 106.

lar. Bu arada Yunanlılar Anadolu'da yenilmiş; Mustafa Kemal²⁴ önderliğindeki Türkler büyük bir zafer kazanmışlardır. Bu olay adadaki Rumları üzerken Türkleri sevindirir. Ancak kendilerine bir zarar gelebileceği için Türkler bu sevinçlerini sadece evlerinde yaşarlar. Adada uzun süredir bir vapur Türkleri Anadolu'ya taşımaktadır. Burada daha fazla yaşayamayacaklarını fark eden Türkler gruplar halinde göçmektedirler. Anadolu savaşının kaybedilmesi üzerine adaya pek çok Rum göçmüştür. Bunlar şehir dışındaki Türklerin elinden mal ve topraklarını almak için her şeyi yaparlar. Bu arada, adada Lozan anlaşmasıyla Anadolu'daki Rumlarla, adadaki Türklerin mübadele edilecekleri de duyulur. Hasan ve arkadaşları göçme taraftarı değillerdir. Zira burasını onlar anayurtları olarak görürler ve ne pahasına olursa olsun, korunması ve terk edilmemesi gerektiğini düşünürler.

Güzel, zengin, kültürlü ve iyi niyetli bir kadın olan Marigo ile Hasan birlikte çalışarak beraber kazançlı işler yaparlar. Hasan, Marigo'nun da yardımıyla iki ev satın alır. Bir müddet sonra Hasan ile Marigo dost, daha sonra da sevgili olurlar. Adadaki tüm Rum-Türk kavgalarına, katliamlarına rağmen biri Türk, diğeri Rum olan bu iki insan birbirlerini çok severler. Diğer taraftan da göçler, ölümler, saldırılar sürmektedir. Marigo ve Hasan ayrılma endişesi içindedirler. Marigo bir gün uzun yıllar sonra âşık olduğu adamı kaybetmemek için Hasan'a şu teklifi yapar:

“Hasan! Dedi. Doğup büyüdüğün bu adayı seviyorsun, hem de delicesine. Aile büyüklerinin mezarı da burada ve birbirimizi seviyoruz. Hıristiyan ol, burada kal, evlenelim, mutlu bir yaşam sürelim. Şimdi kininle gebeliği önlüyorum, evlenirsek önlem almam, kaç çocuk istersen doğururum sana, güveniyorum kendime.”

Aslında Hasan'ın dinî duyguları o kadar kuvvetli değildir. İslamiyet adına hemen hemen bildiği bir şey de yoktur. Fakat yine de Türklük ve Müslümanlık duyguları ağır basar ve bu teklifi kabul etmez:

“Olanaksız bu Marigo. Girit'i de, seni de çok seviyorum, ama yapmam, başışla beni. Irk ve din duygularım engel buna. Sen gel birlikte

²⁴ Mustafa Kemal adı Girit'te Yunanlıların nefret ettiği, Türklerin de hayran oldukları kahraman olarak sık sık tekrarlanır. Venizelos adı da Türklerin nefret ettiği, Yunanlıların hayran oldukları kahraman olarak tekrarlanır.

gidelim, Anadolu'da evlenelim. Hem dilersen dininle de yaşarsın, inancına karışmam ben.”

Marigo da bu teklife yanaşmaz:

“Her şeyi göze aldım ben, bu nedenle sana yansıtmadım, ama bağnaz bazı Rumlar beni, Papaz Agapios'a şikayet etmişler, bir Türklerle, seninle yaşıyorum diye! Senin yazıhanede bulunmadığın bir gün geldi, nasihat etti ve tabii sonunda da tehdit! Seni sadece adadan değil, koynumdan da söküp götürcekleri güne kadar, yani göç gününe kadar dayanacağım, sonrasını Tanrı bilir.”²⁵

Gururlu bir kadın olan Marigo bu meseleyi bir daha hiç açmaz. Bu arada başta Papaz Agapio olmak üzere bir çok Rum'dan Hasan'a da tehditler gelir. Sonunda bu ilişki tüm şehre yayılır. Artık Rum gençleri Hasan'a kötü kötü bakmakta, lâf atmaktadırlar. Nihayet bir akşam Marigo Hasan'ın evine gelir ve artık evden çıkmaması gerektiğini söyler. Marigo'nun ağlamaktan gözleri kızarmıştır. Ancak pek çok Rum genci öldürmek üzere Hasan ile karşılaşmayı beklemektedir. Adada Yunan ve İtalyan vapurları işler. Marigo, Yunan vapurları tehlikeli olabileceğinden dolayı, Hasan için bir İtalyan vapurunda yer ayırtır. Marigo, keselerle Osmanlı altını toplar ve bunları Hasan'a verir.

Hasan 1923 yılının Şubat ayında Hanya'nın Suda limanından, İskenderiye'ye gidecek İtalyan bayraklı bir gemiye gizlice biner. Burada ana yurdundan kaçmasına, atalarının topraklarını, mezarlarını, mallarını, dostlarını bırakmak zorunda kalışına ve buna sebep olanlara lanetler eder. Bu arada Marigo Hasan'dan, Anadolu'da Ayvalık'a yerleşmesini ister.

Hasan bu gemi ile önce İtalya'nın Brindisi limanına, oradan Yunanistan'ın Pire limanına, oradan da İzmir'e gider. İzmir'den de Marigo'nun tavsiyesine uyarak Ayvalık'a geçer.

Böylelikle serinin ilk romanı da sona erer.

Kuşaklar - Ya Da Ayvalık Yaşantısı-

Savaşın Çocukları romanının devamı olan bu roman Ayvalık'ta geçer. Hasanaki, Marigo'nun yönlendirmesiyle buraya gelip yerleşmiştir. Bu arada Mübadele de başlamıştır. Girit'ten, Midilli'den Ayvalık'a gemilerle

²⁵ a.g.e, s. 139.

göçmenler taşınmaktadır. Aslında daha önceleri de bölgeye bol miktarda göçmen gelip yerleşmiştir. Bu romanda biz Türk-Rum ilişkilerini Ayvalık'a göçen Türklerin hatıralarından izlemekteyiz.

Tango Turgut, Ayvalık'a Midilli'den göçmüştür. Midilli'de yıllarca komşuluk yaptığı, beraber oturup kalktığı Rumların, Anadolu işgal edilince, nasıl olup da kendi içleri kan ağlarken klarino çalarak bayram yaptıklarını ibretle hatırlar. Adadan ayrılıncaya kadar birbirlerine kötü gözle bakmayan Türk ve Rumlar sadece meyhanede kalmıştır.

Hasan, Ayvalık'ta bir türlü sevgilisi Marigo'yu unutamaz. Sık sık beraberliklerini hatırlar. Kuşaklar kitabında bol bol bu anıların anekdotları verilir. Marigo, Girit'te beraber yaşarlarken, hayatı göçlerle, koşuşmalarla geçen Hasanaki'ye dört beş kitap vererek bunları okumasını istemiştir. Anlayamadığı kısımları o açıklayacaktır. Böylelikle Hasan ve Marigo uzun kış gecelerinde ellerinde kitaplarla salonda karşı karşıya oturur, saatlerce okurlar. Marigo böylelikle sevdiği adamı kitaba ısındırır, onun kültürlü biri olmasına çalışır. Okumaktan sıkıldıkları zaman Marigo eline mandolinini alarak çalmaya başlar. Hasan da büyük bir zevkle hayal dahi edemeyeceği bu güzelliğin tadını çıkarmaya çalışır. Marigo, Hasan'ı, maddeten Hanya toplumu içinde bilinen, iyi kazanan insanlar sınıfına sokmuştur. Şimdi de onu akıl ve ruh bakımından yükseltmeye çalışır.

Hasan ve Ayvalık'a göçen diğer mübadiller sık sık mübadeleyi sorgularlar. Hasan da sık sık böyle karşılaştırmalar yapar:

“Sevgili Marigo'nun gelmesini söylediği bu Ayvalık'taki evlerini, iş yerlerini, otellerini, zeytinliklerini bırakıp giden Rumları düşündü. Kendisi her şeyiyle nasıl da bir Girit Türk'ü ise, buradan giden de bir Anadolu Rum'uydu... Ne vardı böyle korkunç bir fırtına estirerek on binlerin ölümüne yol açacak, taş üstünde taş bırakmayacak? Başları göğe mi ermişti? Türk'ün de, Rum'un da kanı kırmızı değil miydi? İki yandan da ölenler, ana-baba evladı değil miydi? 1821'de Yunan Türk'ten; Türk Yunan'dan kurtulduktan sonra, hangi akla hizmet bu işi tekrar başlatmışlardı?”²⁶

Tango Turgut bir gün Rumlarda olup da bizde olmayan bir şeylerin varlığını hissettiğini açıklar. Ancak bunun ne olduğunu bulamamaktadır.

²⁶ Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, s. 88.

Hasan'a göre ise bunun sebebi Türk ve Rumların eğlenmeye olan farklı yaklaşımlarıdır. Türkler daha kapalı, daha içe dönüktürler. Eğlenmek için bile Rumların meyhanelerine giderler. Rumlar ise meyhanecilikleriyle ünlüdürler. Bu onların ruhlarında vardır sanki. Bizde şarap içmek günahıdır, onlarda ise şarap İsa'nın kanıdır. Onlar tüm efkârlarını içerek dağıtırlar. Biz ise içimize atar, üstünü örter kapatırız. Onlar için şarabın besleyiciliği, efkâr dağıtıcılığı, itici bir gücü vardır. Bu da onları toplumsal, barışık ve bir arada tutar.²⁷

Kemalettin Bey Yunanlılarla yapılan anlaşma gereği esir olarak tutulduğu Girit'ten Ayvalık yakınlarına gelerek burada göreve başlar. Hasan sık sık eski hocasını ziyaret eder. Kemalettin Bey'in annesini, babasını ve on üç yaşındaki kız kardeşini Yunanlılar öldürmüşlerdir. Genç subay bir fırsatını düşürüp bir Rum ailesini katlederek intikam almaya yemin etmiştir. Kemalettin Bey, Ayvalık'a yerleşip göreve başladığı zaman burada yaşayan Rumlar kabileler halinde Yunanistan'a göçerler. Kendisi bu yollama işinde fiilen görev alır. Kayıt ve göç işlerini takip eder.

Bir gün karşısına bir Rum kızı çıkararak ağabeyinin kayıp olduğunu ve kendileri gitmeden bulunmasını talep eder. Bu amaçla sık sık karakola uğrayan bu kız, Kemalettin Bey'in intikam duygularını ateşler. İşte yıllarca beklediği intikam zamanı kendi ayağı ile gelmiştir. Aileyi ağabeylerini bulma vaadi ile تنها bir yere götürüp öldürmeyi plânlar. Her hazırlığını yapmışken kızın geldiği bir gün yüzü açılır. Bu yüz tıpkı Kemalettin Bey'in öldürülen kız kardeşi Sabiha'nın yüzüne benzemektedir. O an genç subayın aklı başına gelir. Bu aile de kendi ailesi gibi suçsuzdur. O vahşi cinayetleri işleyenler bunlar değillerdir. Ailenin karakola geldiği bir gün Kemalettin Bey her şeyi açıklar. Aile onu gözyaşları içinde dinler. Kayıp ağabeyin Manisa'da bir çalışma kampında olduğunu ve yakında Yunanistan'a gönderileceğini öğrenir. Rum kızı Kemalettin Bey'in evine gelerek orasını temizler, söküklüklerini diker, gidinceye kadar her türlü işini yapar. Sonunda ağabeyi Mihail'in sağlığından emin olup, yola çıkarken ağlayarak sıkı sıkı Kemalettin Bey'in elini öper. Bir yandan da Rum şivesiyle "Ben senin kardaş Sabiha... Çok sağ ol! Dağlar kavuşmaz ama biz insanlar kavuşur! Biz sana hiç unutmayacak" der.²⁸

²⁷ a.g.e, s. 120.

²⁸ a.g.e, s. 151.

Bu olay Kemalettin Bey’de Rumların da insan oldukları fikrini uyan-dırır. Neticede halkın masum, siyasetçilerin, orduların suçlu olduğu dü-şüncesini doğurur. Göçmek için yollara düşen bu sefil insanlara acır. Anastasiya adlı bir Rum kızının annesi ölmüş, akrabaları da göçmüşlerdir. İşlemleri yapılırken babası da kalp krizi geçirerek ölür. Defin işleri ile uğraşırken Kemalettin Bey bu Rum kızına karşı yakınlık duyar. Ona ev-lenme teklif eder, isterse diğerleriyle beraber gidebileceğini ifade eder. Ayşe adını alıp Müslüman olan bu kızla evlenir.

Yıllar sonra Hasan, arkadaşlarının zoruyla, biraz da kendisine bak-ması için Bedriye adlı bir kadınla evlenir. İki kızı olur. Yirmi beş yıl sonra bir gün kendisine Marigo’dan bir telgraf gelir. Marigo iki günlüğüne Ay-valık’a geleceğini bildirir. Bedriye kocasının iş ortağı olan bu kadını evde misafir etmeyi teklif eder. Hasan, Marigo’yu Ayvalık’ın etrafında gezdirir. Eski günleri anar, beraber güler ve ağlarlar. Aslında Marigo ihtiyarlık yıllarını sevdiği adam olan Hasan’ın yanında geçirmek için, tüm milliyet-çilik ve Hıristiyanlık duygularını bastırarak gelmiştir. Ancak onun evli olduğunu öğrenince bu düşüncesini söylemez. Hasan’ın evinde bol bol mübadeleden, savaşlardan, barıştan, mübadil insanlardan, onların fakir-liklerinden, çilelerinden bahsederler. Sık sık da Mustafa Kemal’in “Yurtta barış, dünyada barış ile, bir ulusun yaşamı söz konusu olmadıkça, savaş cinayettir.”²⁹ sözleri konuşulur. Marigo eski sevgilisini bırakarak pişmanlıklar içinde Girit’e geri döner. Ayrılırken Ayvalık’ta fakirleşen Hasan’ın cebine fark ettirmeden, bir mendilin içinde İngiliz altınları bı-rakır. Yattığı odada ise bir kâse bulurlar. Bunun içinde de Girit toprağı vardır.

Girit’ten Cunda’ya -Ya da Aşkın Anatomisi-

Aynakis Hasan’ın, Girit’ten ayrılmasından bir müddet önce Marigo bilinçli olarak ondan hamile kalır. Bunu ona söylemez. Hanya’daki Rumlar, onun Hasan ile olan ilişkisini bilmektedirler. Bu bakımdan Marigo çocuğu burada dünyaya getirmenin sakıncalı olabileceğini düşü-nür. Beslemesi Ariadni ile beraber kuzeydoğudaki Ayios Nikolaos’a taşı-nıp yerleşir. Burada oğlunu doğurur. Hasan’ın ilk harfinden yola çıkarak ona Haralambos adını koyar. Babasını da “yedi ay önce apandisit iltiha-

²⁹ a.g.e, s. 202.

bından kurtarılamayarak ölen sevgili kocası Sifunakis”³⁰ olarak tanıtır. Kendilerinin Hanyalı olduğunu gizleyerek, aslen Midilli’den geldiklerini yayar.

Marigo ilk başlarda Venizelosçu iken daha sonra onun Türkleri adadan çıkarmasına kızarak Kralcı olur. Ona göre adadan Türkleri kaçırmamanın bir âlemi yoktur. Çünkü bu insanların bir çoğu kendi dillerini bile unutmışlardı. “Türküm, Elhamdülillah Müslümanım”³¹ biçimindeki kalıplaşmış cümleleri bile yarısını Türkçe, yarısını Rumca söylerler. Halkın çoğunun sözcük hanesi yirmi, otuzu geçmez. Namazlarını ezberledikleri Kur’an süreleriyle kırlarken, dualarını Rumca yaparlar. Bir yaştan sonra kadınları, Anadolu’dan getirdikleri rengârenk giyinme geleneğini bırakarak Rum kadınları gibi karalar giyerler. Bazı Türk erkekleri, Rum kadınları ile evlenir ve doğan çocuklar anneleri tarafından Rum gelenek ve göreneklerine göre yetiştirilirler. Çocuklar sadece dinî açıdan babalarına benzerler. Bu arada Rum erkeklerine âşık olarak kilisede evlenen Türk kızları da nadiren de olsa vardır. Mübadele söylentileri çıktığı zaman Rum gençlere kaçarak Hıristiyanlığı kabul eden, adada kalan bir hayli Türk kızı olmuştur. Bunlara karşılık sevdiği kız veya erkeği bırakamayarak onunla beraber Anadolu’ya göçen Rum erkek veya kızlar da olmuştur.

Marigo oğlu Haralambos’a uzun süre babasından bahsetmez. Herkes gibi o da babasını öldü bilir. Ancak lise sona geçtiği yılların başında Marigo oğlunu şehrin en lüks tavernasına götürür. Burada sakin bir masaya oturarak kendilerine güzel bir yemek söylerler. Şaraplarını içerlerken Marigo oğluna babasının bir Türk olduğunu söyler:

“-Türk mü dedin?...diye sordu Haralambos.

-Evet, yanlış duymadın, Türk!... Ne var ki okulda, şurada burada bize işlenmek istediği gibi, vahşi, barbar değil o insanlar...Babanın annesini, kız kardeşini, eniştesini ve Splanzia’daki öteki Türkleri tanıdım, tümü de efendi ve geçimli insanlardı!

-Ne yani, Türk olacak da insan kesmeyecek... Senin gibi benim gibi insan, öyle mi? Peki okulda tarih derslerinde öğretilenler, kilisedeki vazalarda söylenenleri ne yapacağız?

³⁰ Ahmet Yorulmaz, *Girit’ten Cunda’ya, -ya da aşkın anatomisi-*, s. 37.

³¹ a.g.e, s. 33.

-Evet oğlum, senin gibi benim gibi bir insan... Üstelik barbarlıklara, savaşımlara karşı olan bir adam! Okulda, kilisede öğrendiklerine gelince...

-Hangisi doğru?... Senin söylediklerini doğru kabul edersek, ötekiler yalan yanlış şeyler demek!

-Benim söylediklerimi doğru kabul edeceksin oğlum. Ben artık yaşlandım. Yaşamdan öğrendiklerim var. Bu öğrendiklerimin ışığında konuşuyorum seninle.

-Babamı öğrenirlerse, Türk tohumu diyecekler bana! Soyutlayacaklar beni toplumdan değil mi? Anlat lütfen... Her şeyi öğrenmek istiyorum. Onun hakkında her şeyi öğrenmek istiyorum..."³²

Marigo oğluna babası ile ilgili her şeyi anlatır. Haralambos önce bu duydukları karşısında bocalar. Aslında o, bazı Yunanlı yazarların romanlarında Yunanlı çetelerin yaptığı barbarlıkları da okumuştur. Örneğin Kazancakis'in romanı Kaptan Mihalis'de Rum çetelerin, kesik Türk kafalarını sııkların ucuna takarak gezdirdiklerini; Yeniden Çarmıha Gerilen İsa'da ise başka türlü gaddarlıkları okumuştur. Tüm bu örneklerden Haralambos her milletten barbar insanların çıkabileceğini düşünür:

"Savaşların, çatışmaların, doğal sonucu olarak karşımıza çıkan insanlık dışı davranışları, yani barbarlığı bir tarafa yükleyemeyiz. Her iki taraf da savaşta vahşileşebiliyordu. Pekiyi, hemen hemen tüm insan soyları vahşi olabilirken, sadece bir kısmını barbar diye öne sürmek, tarih boyu mahkûm etmeye çalışmak da bir başka türlü barbarlık değil miydi?"³³

Haralambos annesiyle yaptığı konuşmadan sonra lisedeki edebiyat öğretmeni Kir Frangulakis'e milliyetçilikle ilgili sorular sorar. Frangulakis ile aralarında herkesin milletini seveceğini, ancak bunun başka milletlere düşmanlığı gerektirmemesi üzerinde uzun konuşmalarda bulunurlar.

Annesi ile bir araya geldiği zamanlar da sık sık bu konuları açar, ona sorular sorar. Bir defasında Marigo kendilerinin Kemal'i, Türklerin de Venizelos'u sevmediklerini söyler:

³² a.g.e, s. 48.

³³ a.g.e, s. 51.

“Yani bizim kahramanlarımızı Türkler sevmiyor, onların Kemal’ini biz sevmiyoruz. Yazık...Bu da sürüp gideceğe benziyor. Oysa barışın getireceği mutluluk hatırına, geçmişe sünger çekmek gerek ama, kim yapacak bunu?”³⁴

Marigo Ayvalık’a ömrünün son yıllarını Hasan ile beraber geçirmek için gitmiştir. Fakat onun evlendiğini görünce büyük bir ümitsizlikle geriye döner. Askerliğini yapan oğlu ile beraber Hanya’ya taşınır. Alacaklarını toplar. Bazı mallarını satar ve tüm birikimini Haralambos’un adına bir bankaya yatırır. Artık onun için yaşamının tadı, tuzu kalmamıştır. Sık sık dalıp giderek yaşadığı andan kopar. Günlerce evden dışarıya çıkmaz. Nihayet yatağa düşer ve kısa bir zaman sonra da ölür. Öldüğünde hizmetçi eline haç koymak ister. Fakat elinde buruşuk bir kâğıt vardır. Bu Hasanaki’nin fotoğrafıdır. Fotoğrafı Haralambos alır ve daha önce resmini gördüğü babasını tanır.

Marigo, Haralambos’un bütün hayatını sistemli bir şekilde kurgulamış, onun iyi yetişmesi için her şeyi yapmıştır. Şimdi onun ölümünden sonra kimsesiz kalmıştır. Tutunacak bir dalı yoktur. Bu üzüntü içinde baba arzusu iyice büyür. Annesi gibi mükemmel bir kadını kendisine âşık eden adamı tanımak, ona baba diyebilmek ister. Midilli ile Ayvalık arasında yolcu taşıyan tekneler olduğunu öğrenir. Servetinin yarısını burada bir bankaya yatırır. Midilli Ayvalık arasında bir ithalat, ihracat işi kurmayı da düşünür. İşlemleri halleder ve Ayvalık’a gider.

Burada bir otele yerleşir. Yusuf isimli mübadil bir balıkçı ile tanışır. Yusuf her mübadil gibi doğduğu yerleri özlemektedir. Haralambos’a sık sık dost olduğu, beraber yaşadığı Rumlarla olan güzel anılarını anlatır. Haralambos, Yusuf’un yardımıyla babasının gittiği meyhaneyi bulur. Ona otelde beklediği haberini bıraktığından, bir müddet sonra Hasan otel odasına gelir.

Haralambos babasına Marigo’nun öldüğü ve kendisinin de oğlu olduğu haberini verir. Hasan bir oğlu olduğuna önce inanamaz, ancak sadece kendisinin ve Marigo’nun bilebileceği şeyleri Haralambos’dan duyunca onun oğlu olduğuna kanaat getirir ve onu bağına basarak ağlar. Sevdiği kadını kaybetmenin tesellisini onda arar. İki adam saatlerce bir-

---

³⁴ a.g.e, s. 158.

birlerine sarılıp Marigo'dan söz ederler. Haralambos babasına burada kalmaya, kendisiyle birlikte yaşamaya geldiğini açıklar. Hemen bir taksiye binerek bu olayı kutlamak üzere Çamlık gazinosuna giderler. Burada gece boyunca hem kendilerinden, hem Marigo'dan, mübadeleden, Mustafa Kemal'den, Rumlarla Türklerin Girit'te ve Anadolu'da yüzyıllar boyunca nasıl kardeşçe yaşadıklarından konuşurlar. Marigo'dan kalan miras ile burada zeytin ticareti yapmaya karar verirler. Haralambos bu paranın aslında ikisine ait olduğunu söyler. Artık Hasan'ın karısı ve kızlarını da rahat ettireceklerdir.

Gece on ikide elektrikler kesilecektir. Bir taksi ile gazinodan ayrılırlar. Oğul otele, baba evine gider. Ancak yatağa yattıktan bir müddet sonra Hasan felç geçirir. Ertesi gün Haralambos babasının evine gider ve üvey annesi, üvey kardeşleri ile tanışır. Babası için doktorlar getirir. Ancak Hasan'ın düzelmesi mümkün değildir. Haralambos babası ile konuştuğu o sadece ağlar. Birkaç gün sonra da ölür. Haralambos babasını kaybettiğinden sonra halası Nazire'ye, üvey annesi ile kızlarına sahip çıkar. Sık sık evlerine uğrayarak, onların ihtiyaçlarını karşılar. Üvey annesi bir gün kendisine Hasanaki'nin ince köstekli zarif, altın saati ile, taşlı altın yüzüğünü verir. Ona göre bu hatıraları taşımaya en layık kişi Hasan'ın oğludur.

Haralambos yerleşmek için Cunda adasını seçer. Burası Girit'e benzemektedir. Adada oturan emekli bir konsolosla dost olur. Konsolos vatanışlığa geçme işlemlerinde kendisine yardımcı olur. Haralambos, Müslüman olmaya ve ismini değiştirmeye de karar verir. Babasının ismi olan Hasan'ı alır. Servetini Ayvalık'a getirir. Burada tanıştığı Elfiye öğretmen ile evlenir. Ancak Elfiye aydın bir insandır ve ona göre sevdiği adamın isminin ve dininin önemi yoktur. Elfiye'nin ısrarları ile Hasan tekrar Haralambos adını alır, şartlarını zaten yerine getirmediği Hıristiyanlığa tekrar geçer.

S o n u ç

Ahmet Yorulmaz üç romanında da, Girit ve Ayvalık hattında Türk-Rum ilişkilerini işlemiştir. Bu romanlar 90 öncesi pek çok romanda olduğu gibi bir ırkı yücelten, diğersinin de ne kadar zalim ve insanlık dışı olduğunu ispata çalışan romanlardan değildir. Ahmet Yorulmaz'ın romanlarında Rum da, Türk de öncelikli olarak insandır. Hisseden, seven,

sevilen, hırsları, güzellikleri, çirkinlikleri olan insandır. Romanlarda Türklere çeşitli zulümler yapan Giritli Rumlar ve Yunanlılardan da bahsedilir. Ancak bunlar çok siliktir ve bize ancak uzaklardan hissettirilirlen. Ahmet Yorulmaz'ın kahramanlarından hemen hepsi son derece insancıldılar, milletlerini sevmekle beraber ırkçı değillerdir, dinî duyguları ise hemen hemen yok gibidir, bir kısmı da ateisttir, ancak dine karşı saygılıdırlar. Çok açık söylenmese de din ve milliyet duygularının taassup haline gelmesinin zulme ve insanlar arasındaki savaşıara sebep olduğu düşündürülür. Romanlara göre din, Sümerler tarafından ortaya koyulan bir insan icadıdır. Milliyetçilik ise tüm dünya sınırlarını ortadan kaldırarak iptal edilmesi gereken bir şeydir. Zaten romanlarda da Marigo ile Hasan'ın birleşmemelerinin, dolayısı ile mutsuz olmalarının tek sebebi dinî ve millî duygulayrıdır. Romanın bilge kişisi Kir Vladimiro hem ateisttir, hem de milliyetçiliğin insanlar arasında düşmanlıklara, savaşıara sebep olduğu görüşündedir. Bütün bunların karşısında romanlarda insanları birleştirecek hususlar olarak aşk, cinsellik ve meyhane gösterilir.

Aşkları uğruna Türk kızları ve erkekleri, Rum kız ve erkeklerine; Rum kız ve erkekleri de, Türk kız ve erkeklerine kaçarlar. Bu gençler sevdikleri uğruna dinlerini rahatlıkla değıştirirler. Romanlarda sık sık Türk gençleri ile Rum gençleri milliyet farkı gözetmeksizin, cinsellik konusunda da beraber olurlar. Romanların pek çok sayfasında bu tip sahnelere yer verilir. Meyhanelerde de hep hümanizm vardır. Oradaki Rumlar da Türkler de hep insancıldılar. Beraber içer, beraber dertleşir, beraber ağlar, zalimlere beraber beddua ederler.

Son roman olan Girit'ten Cundaya'nın son sayfalarında ortaya çıkan Türk kızı Elfiye bu üç özelliği de en mükemmel bir şekilde üzerinde taşır. Onun için din ve milliyet duyguları o kadar anlamsızdır ki; kendisiyle tanışmadan önce Hasan adını alıp Müslüman olan Haralambos'a tüm bunların anlamsızlığı üzerinde ısrar eder ve onun eski ismi ile eski dinine dönmesini sağlar.

Ahmet Yorulmaz "biz ve öteki" karşıtlığında, bize ait değerleri ne kadar aşağılarsa o kadar ötekine yaklaşacağı gibi bir çıkmazın içinde olduğundan, bu insanların neden Girit'ten kovulduklarını gibi önemli bir bahsi atlamaktadır. Hümanist olma adına, savaşların ve zulümlerin sebebi olarak din ve milliyeti görme geleneğinin ideolojik bir yaklaşım oldu-

ğunu söylemek mümkündür. Yazarın din ve milliyetin karşısına alternatif olarak çıkarmaya çalıştığı değerler ise meyhane, cinsellik ve hümanizmdir. Romanlar boyunca sürekli olarak bu üçlü kutsanırken, diğer ikisi savaşların, kavgaların sebebi olarak görülmüşlerdir.

Bununla beraber romanların her bölümünde bir arada yaşama mesajları vermektedir. Son roman Türk-Rum gerginlikleri çıkmadan önceki duruma dönülerek bitiyor. Ancak bu artık Girit'te değil, Anadolu'da gerçekleşebilmiştir. Bu yönü ile yazar Türk tarafının Rumlara göre çok daha hoşgörülü olduğunu vurgulamıştır.

“RELATIONSHIP BETWEEN THE TURKS AND THE GREEKS AS ‘OTHER’
IN THE NOVELS BY AHMET YORULMAZ”

Abstract

The life of Turkish and Greek families in Girit are subjected in the novels such as Savaşın Çocukları (Child of war), Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı (Generations or Life in Ayvalık), Girit'ten Cunda'ya ya da Bir Aşkın Anatomisi (From Girit to Cunda or the Anatomy of a Love) by Ahmet Yorulmaz. The relationship between the two nations and their perceptions of each other were deeply dwelt on with humanistic point of view. The love between the Turkish man Hasan and the Greek woman Marigo is subjected. The people, nations and religions surrounding this love were questioned as “other.” The novels point out that two nations foughted because of provocations by other nations and political issues. It is also pointed out that two nations can live together in peace.

Keywords

Girit, Ayvalık, Greek, Ottoman, Turk, Hasanaki, Marigo, Haralambos, Mustafa Kemal, Venizelos, migration, exchange

ÂŞIK PAŞA’NIN GARİB-NÂMESİ’NDEN HAREKETLE ANADOLU TÜRK KÜLTÜRÜ VE KAZAK KÜLTÜRÜNÜN ÇOCUK KONUSUNDA KARŞILAŞTIRILMASI

Damira İBRAGİM*

ÖZET

Aile, hem Anadolu Türkleri, hem de Kazaklar’da sosyal cemiyetin özü hükmündedir. Türk milleti yüzyıllar boyu varlıklarını devam ettirme gayesiyle aile yapısına, nesep sağlamlığına ve çocuk terbiyesine ehemmiyet vermiştir.

Garib-name’ye göre Anadolu Türk kültüründe çocuk, sülâlenin devamı ve cemiyetin garantisidir. Bu çalışmada çocuğun dünyaya gelmesi, çocuğa isim verme ve çocuğun okula başlaması vb. hususlarla ilgili Garib-name’de anlatılanların, klâsik Kazak düşüncesiyle gösterdiği benzerlik örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca iki kültür arasındaki bariz bir fark olan Kazaklar’ın şecere geleneğinden bahsedilmiştir. Nitekim soy kütüğünün sağlamlığı, şecere saffetini bu kültürün özü sayılabilecek niteliktedir.

Anahtar Kelimeler

Âşık Paşa, Garib-name, Anadolu kültürü, Kazak kültürü, çocuk, Kazak soy kütüğü.

Aile, hem Anadolu Türkleri, hem de Kazaklar’da sosyal cemiyetin çekirdeği hükmündedir. “Türkler’in, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir.”¹ Aile ve ev, bütün Türk toplumlarında neslin dünyaya gelmesi, büyümesi, yetişmesi ve topluma kazandırılması için en önemli faktördür. Bu ehemmiyetinden dolayı evlilik, kutsal müessese sayılır.

Toplumların yüzyılların süzgecinden geçerek edindikleri bilgi düzeyi, türlü deneyimleri ve hayat düzeni sözlü ve yazılı kaynaklarda birer

---

* Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / damirabragim@yahoo.com

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2002, s. 228.

değer yargısı olarak okuyucunun karşısına çıkar. Türk toplumunun özü sayılan aile ve çocuk konusundaki tarihî hatıralar, atasözlerinde, *Dede Korkut Kitabı*, *Manas* destanı gibi anonim ürünlerde ve *Kutadgu Bilig* gibi yazılı şaheserlerde genişçe yer almıştır.

Türk ailesinde en önemli varlık, çocuktur. Sülâlenin devamına önemle dikkat çeken Türklerde çocuk aynı zamanda cemiyetin de garantisidir. “Ailede çocuk vazgeçilmez bir unsur olup, çocuksuz bir aile âdeta kabul görmemektedir. Türk ve İslâm telakkisinde evlenmekten maksat, zürriyetin devamıdır. Çocuk doğurmak, terbiyeli bir şekilde yetiştirmek, eğitim ve öğretim vermek ailenin temel görevidir. Meselâ, *Dede Korkut Kitabı*’nda “Ana-baba-çocuktan kurulu Türk ailesinde, bunların birbiriyle ilişkilerinde sonsuz bir sevgi ve şefkatin; ölümler karşısında gevşemeyen, aksine bir kat daha düğümlenen bağlılığın; en ağır ve güç tecrübelerden geçmiş bir sadakatin; şeref ve namus anlayışının göz kamaştırdığını”² görmek mümkündür. Bu kaynakta anlatılanlara göre, göçebe Türk toplumu ayakta tutacak, medeniyeti kuşaktan kuşağa aktarmakla muvazzaf bireylerin terbiyesi, hususî yöntemleri olan bir aksiyondur. Özellikle “kuvvetli insana dayanan göçebe toplumda babanın yerine geçecek olan”³ oğlan çocuğu toplumun gözdesidir. Dede Korkut, Oguz’a bu hususta şunları tavsiye etmiştir:

“Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir. Devletlü oğul kopsa ocağının közidir. Ata adını yorıtmayan hoyrad oğul ata bilinden inince inmeşe yığ, ana rahmine düşünce toğmasa yığ.”⁴ Bayındır Han da verdiği ziyafetlerde “Oğulluları ak otağa, kızlıları kızıl otağa, oğlu-kızı olmayanı kara otağa kondurun, kara keçeyi altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalsın gitsin; onun ki oğlu-kızı yoktur, yüce Tanrı bunu hor görmüştür, biz de hor görürüz” diye emretmektedir.⁵

Türkler’in müslüman olmasından sonra kaleme alınmış olan bir diğer eser *Kutadgu Bilig*’te de çocuk terbiyesi ile ilgili değerli bilgiler içeren bir bölüm bulunmaktadır:

² Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul 2005, s.17.

³ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 2005, s. 46.

⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, s. 74.

⁵ Orhan Şaik Gökyay, *a.g.e.*, s. 27.

“Senin ay gibi kızın veya oğlun doğarsa onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma. Süt ninesi olarak iyi ve temiz kadın tut; oğlun kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur. Oğul-kıza bilgi ve edep öğret; bu her iki dünyada onlar için faydalı olur. Oğula bütün faziletleri öğret; o bu faziletler ile ileride mal sahibi olur. Oğulu başıboş dolaşmağa bırakma; başıboş kalırsa her tarafa gider ve yazık olur.”⁶ “Osmanlıların kuruluş devirlerinde de cemiyette bu telakkînin, bütün ağırlığıyla devam ettiği”⁷ görülmektedir.

Başlangıçta Orta Asya’da neşv ü nema bulan çocuk sahibi olmak ve onun terbiyesi ile alâkalı köklü yöntemlerin, âdet ve alışkanlıkların Anadolu’da bazı değişikliklere uğramasına rağmen esasını koruyarak devam ettiğini *Garib-nâme*’nin aşağıdaki beyitleri de teyit eder mahiyettedir:

Bir oğul oldur ki nefsinden biter
 Ata gider yerini oğlı dutar
 Oğlı-y-ıla ata adı anılır
 Oğlını gören duâ ana kılır
 Şol oğuldur ol bitüp nefsdan gelen
 Kim bu halk eydür fulân ibni fulân
 Çün sülâle mukbil ola dünyada
 Ata adın yirde komaz iy dede (2365-8)⁸

Anadolu’da çocuk sevgisi ve doğuma hazırlık, kadının hamile kaldığı gündən başlar. Önce ebe tutulur, ancak bunda doğum yapacak olan kadının ebeyi sevmesi ve hoşlanması şarttır. Ebe seçildikten sonra, ona güzel işlemeli bir bohça içinde bir kat esvaplık verilir. Ebe, doğum tarihini tahmin eder, ancak hamilelik müddetince hanımı sürekli yoklar. Doğum tarihi yaklaştığında bir pazartesi günü ikindi vaktinden önce eve gelir ve kundağı hazırlar. Kundağta çocuğun büyükannesi tarafından önceden hazırlanmış olan zıbın, etek bezi, ayak bezi, çember, gömlek, nazarlık v.s.

⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1985, 4504-4506, 4508-4509.

⁷ Refik Turan, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Çocuk”, *Osmanlı-Toplum*, Ankara 1999, V, 483.

⁸ Kemal Yavuz, *Âşık Paşa Garib-nâme*, İstanbul 2000, I/1, s. 493; Makalede örnek beyitler ve numaralarında Kemal Yavuz’un yayınladığı *Âşık Paşa Garib-nâme* (İstanbul 2000) adlı eseri esas alınmıştır.

şeyler bulunur.⁹ Doğumdan sonra lohusa kadın için lohusa şerbeti hazırlanır, beşik alayı, lohusa hamamı gibi merasimler de yerine getirildikten sonra çocuğun her türlü bakımını üstlenecek dadı, taye veya sütnine tedarik edilir.

Kazak ailesinde de en önemli olaylardan biri doğumdur, çünkü Kazaklar çocuksever bir millettir. Eğer yeni doğmuş bebek erkek ise bu olayın sevinci iki katına çıkar, bu aile şeceresinin erkekler tarafından devam ettirilmesinden kaynaklanmaktadır. Geleneğe ve geçmişine sadık her Kazak ailesinin şeceresi bulunur, erkek çocuk dünyaya geldiği zaman evdeki şecere-şemaya ismi eklenir ve bu şema babadan oğula miras bırakılır. Bazen bu şema sülalenin en büyüğünün evinde olur, isteyen bir nüshasını yanında bulundurur. Bazı ailenin birkaç nesil boyunca erkek çocuğu olmazsa halk arasında “şeceresi kurumuş” diye anılır.¹⁰ “Artımnan bata kılar perzentim kalsın” (Arkamda duacı oğlum kalsın) veya “Ata izin ul basar, Tulpar izin tay basar” (Atanın yerini oğlan alır, Atın yerini tay alır), “Jaman da bolsa urpağın kalsın, Öz oşağında otın jansın” (Yaramaz da olsa evladın olsun, Kendi ocağında ateşin yansın) atasözleri bu gerçeği dile getirmektedir.

Her ne kadar Kazaklar, kız çocuklarına *naçar bala* deyip kızdan olan torunlar için de, “*fiyen* (yeğen)¹¹ *el bolmas, jelke as bolmas*” (Yeğenden il olmaz, yelkeden – et yemeye meraklı Kazaklar için yelke etsiz kemik parçası olduğundan – aş olmaz) gibi menfi yakıştırmalarda bulunsa da, bu kız çocuğunun sevilmediği anlamına gelmez. Aksine kız çocuğunun terbiyesinde daha ihtiyatlı olunması gerektiğinin üzerinde durulmuştur. Çocuk, Kazak ailesi için zenginlik, devlet demektir. “Baylığımız, jiganımız; İmandı ul, ibalı kız” (Bütün biriktirdiğimiz zenginliğimiz, servetimiz, imanlı oğul ve edepli kızdan ibarettir)¹², “İpeği ditemeyen yün eder, kızın bakımını yapamayan küñ (köle) eder” atasözü bu görüşü teyid etmektedir.

“İster kız, ister erkek olsun bir Kazak ailesinde çocuğun doğumu, onu ilk yıkama, isim verme, beşiğe yatırma, ilk adım atması ile ilgili te-

⁹ Geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul 1995, s. 11.

¹⁰ Damira İbragim, “Kazaklar’ın Geleneksel Soy Kütüğü: Şecere”, *Diyalog Avrasya* dergisi, S. 9, İstanbul 2003, s. 78.

¹¹ Kazakça’da jiyen – yeğen sadece kızdan doğan torunlara denir.

¹² Bekasıl Awliye, *fuldıznama*, Astana 2005, s. 7.

kerlemeler okuyarak köstek kesme, sünnet ettirme, ata bindirme, ilk konuşması hürmetine yemek verme, okula başlaması ve benzeri çok sayıda çocukla ilgili gelenekler tören, şölen, düğün şeklinde gerçekleşmektedir. Bu toylar esnasında at yarışı, kökpar, güreş gibi millî oyunlar, aytıs gibi ozan atışmaları v.s. oyun ve eğlenceler organize edilir.”¹³ “Uldın uyatı akege, kızdın uyatı anağa” (Oğlan kötüyse babaya, kız görgüsüzse anaya laf gelir) diyerek neslinin edepli, imanlı, hoşgörü sahibi olarak büyümesini arzu eden Kazaklar’ın gelenekleri neslin talim ve terbiyesiyle alâkalıdır.

Ç o c u ğ a i s i m v e r m e k

Çocuk dünyaya geldikten sonra ona sevimli, anlamlı, iyi bir ad koymak, anne babanın ilk vazifelerinden biridir. “Ad koyma âdeta hayatın başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Dede Korkut hikâyelerinden “Yiğit Boğaç” hikâyesinde de olduğu gibi, çocuğun adı hayata başarıyla başlaması ve başarılı olarak devam etmesini amaçlıyordu. Bu gelenek Orta Asya’da belirgin bir şekilde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nin temelini teşkil eden Selçuklular’da da varlığını korudu. “Arslan, Alp Arslan, Tuğrul, Çağrı, Aksungur, Boğa, İnal, Yağı Basan, Yağı Sıyan, Tekin, Aydoğdu, Gündoğdu gibi güç, kuvvet ve başarı ifade eden isimler, Selçuklu döneminin en yaygın olarak konulan isimleriydi.

Türk kültürünün önceki dönemlerinde mevcut olan, çocuğa anlamlı isim verme ve isim verirken bir takım olaylara dayanma geleneği Osmanlılar döneminde de devam etmektedir. Konuyla alâkalı kaynaklarda Bay Temür, Çar Buğa, Sevinç, Er Tongrul vb. Türkçe adların çok oluşu dikkat çekmektedir. “Bu durum, Moğol dış baskısının sonucu biraz daha artış gösteren millî hisleri açığa vurmanın yanı sıra, Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarındaki genel meyli göstermektedir.”¹⁴

Osmanlı toplumunda çocuğa isim verme âdetini Osmanlı’nın son dönem şahitlerinden Abdülaziz Bey şöyle aktarmıştır: “Doğumdan üç gün sonra çocuğa isim takılır. Çocuğun pederi, büyük pederi veya büyük validesi Besmele ile odaya girer. Lohusanın hâl ve hatırını sorduktan sonra kible tarafına yüzünü çevirir, diz üstü oturur ve çocuk kundaklı olarak kendisine verilir. O da çocuğu Besmele ile dizinin üstüne koyar. Allah’a

¹³ J.Ergalieva - N. Şakuzadauli, *Kazak Kültürü*, Almatı 2000, s. 87.

¹⁴ Refik Turan; *a.g.m.*, s. 484.

şükrettikten ve Peygamberimizin ruhuna Salat ü Selam okuduktan sonra çocuğun sağ kulağına önce ezan-ı şerif okur, daha sonra takacağı ismi üç kere söyler, sonra da yine çocuğun kulağına üç kere Kelime-i şehadet telkin eder. İsim tesmiyesi böylece son bulduktan sonra lohusa hanıma yüzük, saat, elmas, iğne gibi bir hediye verir, odadan çıkar.”¹⁵

Âşık Paşa, bu konuyla alâkalı fikirlerine giriş yaparken herkesin bir adı bulunduğunu, bunun Tanrı'nın kullarına lutfettiği bedava bir nimet olduğunu belirterek şöyle der:

Lîki vardur yedi nesne dünyede
Kim bahâsuzdur cihânda iy dede
Kimse anı kimseye satmış degül
Halk anunla birbirin utmış degül (5044-5)¹⁶
Bir dahı var râyigân hân nedür ol
Dinle imdi eydeyüm nitedür ol
Addur ol kim urınur bu hâs u âm
Toptoludur şark u garb u Rûm u Şâm (5117-8)

İsteyenin istediği kimsenin adını alıp koyabileceğini ve ad bulamayıp kimsenin üzülmeyeceğini belirten şair, ister peygamber adı, ister han veya padişah adı, yahut güzel bir hatun ismini çocuğuna vermede herkesin serbest olduğunu, bu konuda kimsenin sözüne, lafına aldırış etmediğini aşağıdaki beyitlerde açıklamaktadır:

Kim kimün adın dilerse urınur
Ad bulunmaz diyüben kim yirinür
Hôhi peygâmbere hôhi sultân adın
Virür oğluna dilerse han adın
Hâh görklü hatun adın kızına
Virür ol bakmaz kimesne sözine
Kankı alpün kim dilerse adını
Dakınur hiç sanmadın halk udını (5119-22)¹⁷

¹⁵ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 13-14.

¹⁶ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/2, s. 1017.

¹⁷ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/2, s. 1029, 1031.

Âşık Paşa'nın burada belirttiği üzere, çocuğuna isim koyarken kimse kimsenin lafına aldırış etmez. Halk arasında her konuda olduğu gibi bu mesele de dedikodu veya alay konusu olabilir, ama anne baba kendi ideallerine uygun olanı yavrusuna lâıyk görür. Konuyla ilgili olarak, Kazaklar arasında da bir kimse birisini küçümsediğinde, güzel bir ismi kötü bildiği insanların çocuklarına lâıyk görmediğinde veya kıskançlıktan dolayı alaycı bir tavırla söylenen "Jaman ittin atın Börübasar koyar" (Kötü köpeğe Börübasan – Kurt alan – ismi verirler) atasözü akla gelmektedir.

Ancak Âşık Paşa diyor ki:

Râıygândur bay u yohsul düpdüzi
 Satun ad almış degül oğlı kızı
 Adı kimse kimseneden korımaz
 Bulmadum dip kimse adsuz yorımaz
 Bî-bahâdur kim gerekse ol alur
 Beg adın kul bay adın yohsul alur
 Pes bu iş Hak'dan bize rahmet-durur
 Bî-hisâb u bî-bahâ nimet-durur
 Kanı bu nimetlere şükr eyleyen
 Şükr ile Allah adın zıkr eyleyen (5124-8)¹⁸

Şair, "Kişiyeye ad bedava bir nimettir. Öyleyse bundan dolayı Tanrı'ya şükretmek ve her fırsatta O'nun yüce adını anmak lâzım gelir" diyerek günlük hayatın bir parçası olan konuyu noktalarken de asıl hedefini belirterek hülâsa etmektedir.

Kazaklar'da çocuğa isim verme şerefi beldenin veya sülâlenin büyüğüne, bazen de Tanrı misafirlerine verilmiştir. Çocuğa verilecek isim millî zihniyeti ve dünya görüşünü temsil eder. Oğlanlar için genelde güç, kuvvet sembolü kahramanların, alplerin adları tercih edilirken, kızlara nezaket, merhamet, güzellik, zerafet bildiren isimler konulur, böylece çocuğun ismiyle müsemma olmaları arzulandır. Genelde tercih edilen Kazak isimleri şunlardır:

¹⁸ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/2, s. 1031.

1. *Soyut anlamlı, duygu içerikli isimler*: Arman (Hayal, Gaye), Baht (erkeklerde Bahtbek, Bahtbay, kızlarda Bahtgül, Bahtcan), Sağınış (Özlem), Kuwanış (Kıvanç), Merey (Yüksek mertebe), Mahabbat (Muhabbet, Sevgi)

2. *Güzel ahlâkî özelliklere sahip olması isteğiyle konan isimler*: Jomart (Cömert), Batır (Bahadır), Kaharman (Kahraman), Erbol (Erol), Beybit (Barış getiren), Jaydarı (Hoşgörü sahibi), Akniyet, Ardak (Değerli)

3. *Tarihî şahsiyetlerin, hanların, sultanların, han'ın baş danışmanı olan bi'lerin ve hatunların isimleri*: Farabi, Sultanmurat, Abılay, Abay, Kazıbek, İsatay, Bayazit, Tölebi, Nurıla, Tomiris

4. *Mitoloji, destan, geleneksel kahramanlarının isimleri*: Rüstem, Alpamıs, Kobılandı, Enlik, Ayman, Manas, Farhat, Umay, Bayansulu

5. *Dinî hususlardan etkilenerek konan isimler*: İbrahim, İsmail, Nurmuhammed, Jüsip (Yusuf), Jakıp (Yakup), Hadişa (Hatice), Amina, Fatıma, Nurislâm, Ramazan, Kurbanbek, Aytgül (Iydgülü), Cumagül, Alınur, Şakir, Zakira, Meşitbek (Mescitbek)

6. *Yaşla ilgili isimler*: Eskiden Kazaklar arasında ileri yaşlarda çocuk sahibi olduğunda bebeğe babanın yaşıyla irtibatlı isimler verilirdi. Alıpısbay (Altmışbay), Eluwbek (Ellibek), Jetpisbek (Yetmişbay), Seksenbay gibi örneklerde olduğu gibi. Bu meselede poligaminin etkisi olduğu kadar, “Perzent pen dawlettin erte-keşi jok” (Evlad ile servet için erken geç diye sınırlama yoktur) atasözünden anlaşılacağı gibi klâsik Kazak zihniyeti vurgulanmaktadır.

Çocuğun uzun yaşaması temennisiyle verilen isimler de – Mınbay (Binbay), Jüzbay (Yüzbay), Mınjasar (Binyaşar), Jüzjasar (Yüzyaşar) vb. gibi – bu gruba dahil edilebilir.

7. *Tabiat, hayvanlar, kuşlar, çiçekler, ağaçlar ve gök cisimleriyle ilgili isimler*: Aysulu (Ay gibi güzel), Aydidar, Künsulu (Güneş gibi güzel), Juldız (Yıldız), Şolpan (Venüs), Tabıgat (Tabiat), Aytuğan (Aydoğdu), Kunanbay (Kunan – üç yaşındaki erkek at), Jılkıbek (Yılkıbek), Bürkit (Kartal), Bülbül, Almabek (Elmabek), Mawegül (Meyvegül), Karakat (Tatlı böğürtlen cinsi), Karlıgaş (Kırlangıç), Rawşan (Gül), Kızgaldak (Lale), Kunduz, Bağlan (Sevimli kuzu), Akbota (Beyaz deve yavrusu)

8. *Oğlan isteğinden dolayı konulan isimler*: Ulbosın (Oşalan olsun), Kızıdkoy (Kız doğurma), Ulbala (Oğlan çocuğu), Ultugan (Oğuldoğuran), Janılsın (Yanılsın), Kızboldu (Kızoldu)

Bu isimlerin hepsi kız çocuğuna konur. Arka arkaya birkaç kız çocuğu olanlar, oğlan isteyenler böylece temennilerini dile getirmişlerdir.

9. *Kem nazardan korumak amaçlı konulan isimler*: İtbay (Köpekbay), Sasıkbay (Kokuşmuş), Naşar (Naçar), Jamansarı (Yamansarı)

Çocuk dünyaya geldikten sonra bakımına, beslenmesine dikkat edildiği gibi, onun kem ve hain nazarlardan korunmasına da önem verilir. Bir kısım ince duyguları dumura uğrayabileceği, sağlığına zarar gelebileceği korkusuyla çocuk, duyguları kirli, kötü ahlâklı, şerli insanlardan hep uzak tutulur. Hele ailede daha önce bebek ölümü gerçekleşmişse, bu meseleye azamî ölçüde dikkat edilir ve yukarıdaki misalde olduğu gibi isimler konur.

Çocuğa ad koyma merasimine aile ve sülâle büyükleri, komşular, akrabalar davet edilir. Aksakallardan yaşça en büyüğü bebeğin sağ ve sol kulağına üçer defa yüksek sesle adını söyler. Sonra bunun şerefine yemek verilir.

Ç o c u ğ u n o k u l a b a ş l a m a s ı

Türk toplumunda çocuğun büyüme dönemi tamamiyle anne-babaya bağımlı olarak geçiyordu. Ana babanın çocuğuna olan yaradılış ve fizyonomik katkısının yanı sıra, onun eğitim-öğretimine katkısı da birinci derecede olmuştur. Özellikle hâli vakti yerinde olanlar, çocuklarının idare ve terbiyelerini kendilerine emanet edecekleri birer lala veya dadı seçmişlerdir. Dadı ve lalaların çocuk terbiyesinde muvaffak olacak şekilde ahlâk ve fazilet sahibi, temiz, dürüst, tecrübeli ve itimat edilir kimseler olması gerektiğine dikkat edilmiştir. “Lala tayin edilince çocuk lala önüne çıkarılırdı. Pederi ve validesi, o kimsenin kendisine lala tayin edildiğini söyler, bundan böyle lalanın göstereceği yoldan gideceğini, ne isterse yapacağını, emrinden çıkmayacağını, mutlaka sözünü dinleyeceğini anlatırlardı. Lalasına da çocuğa nasıl muamele edeceği ve çocuğun terbiye ve idaresi ile ilgili lâzım gelen talimatı verirlerdi. Bu arada olup bitenleri incelemeyen ve gözlemeden geri durmazlardı.” Tüccarlar da bir işi öğrenmek üzere kendilerine emanet edilen çırakların ırz ve namuslarından mesul oldukla-

rını düşünerek, kendi belirledikleri bazı şartlara göre gençleri yetiştirmişlerdir.¹⁹ Bu hususlar devrin kaynaklarında çokça ifade edilmiştir.

Onlardan biri de Âşık Paşa'nın şu beyitidir:

Kendü her dem meşgul olur meksebe
Ta ki sen her dem varasın mektebe
Öğrenesin anda Tanrı ilmini
Hem dutasın dünyayı vü hem dini (9780-1)²⁰

Kazaklar da çocuğun eğitimine çok önem verirler. Küçük yaştan itibaren masal, bilmece, destan dinleyerek – hele evde ihtiyarlar varsa – büyüyen çocuk altı-yedi yaşını doldurunca mektebe gönderilir. Bu vesileyle *dilaçar toyu* organize edilir, çocuk bildiği şiirleri, bilmeceleri, masalları arkadaşlarıyla birlikte gelen misafirlere anlatır, ziyafet sofraları kurulur, çocuğa okul araç gereçleri başta olmak üzere çeşitli hediyeler verilir. Eskiden molla gözetiminde medreselerde Kazaklar'ın tabiriyle “eskice oquw”, yani Arapça, din ve fen ilimleri verilirdi. Sovyetler döneminde de eğitim ilk planda olup, Kazaklar'ın 10 yıllık mecburî eğitim neticesinde tahsil seviyesi yüzde yüze çıkmıştır.

Ç o c u ğ u e v e r m e k

Kaynaklarda bahsedildiğine göre, Osmanlı'da çocukluktan gençliğe geçmede bile genç, çocuk olarak telakkî edilmekte, ebeveyn tarafından sahiplenmeye devam edilmektedir. Nitekim “Çocuğun veya gencin gözetimi evlendirip, ayrı bir aile birimi oluşturmasına kadar devam etmektedir. Ailenin en önemli görevlerinden birisi de vakti gelince çocuklarını uygun birisiyle evlendirmektir.”²¹

Anadolu'da evlenme çağındaki gençlere dadısı, tayesi ya da samimi olan akrabası tarafından istedikleri kızın özellikleri kibar bir şekilde sorulur. Evlenmeye aracılık eden hanımlara kolcu denmektedir. Ayrıca hamam ustası denilen hamamlarda çalışan kadınlar ve hademeler de bu işe aracılık ederler. Görücüye evlenecek gencin validesi, teyzesi veya büyük kızkardeşlerden biri gider. Şayet evlenecek olan genç, kimsesiz biriye

¹⁹ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 55.

²⁰ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/2, s. 797.

²¹ Refik Turan; *a.g.m.*, s. 486.

evlendirmeye aracılık eden ahabaplardan birinin hanımı bu işi üstlenir. Görücüye gidenler gidilecek zamana ve giyecekleri elbisenin rengine kadar dikkat ederler. Kızların görücüye çıkmasından sonra aday münasip görülürse, sırayla söz kesme, nişan takma ve nikah akdi gerçekleşir.

Âşık Paşa da bu meseleye önemle işaret etmektedir. Oğlan belli bir yaşını doldurunca onu evermek, anne babanın sorumlulukları arasındadır. Evlenen oğlana ilk başta ipek, kumaş, at, katır gibi günlük hayatta lâzım olacak eşyayı tedarik etmek gerekir. Bu genel Türk kültüründe yeni evlenenlere yapılması gereken mutlak bir yardımdır:

Çün ulaldı oğul evermek gerek
Ağı atlas at katır vermek gerek
Kız boya değdi bu kez eyle çehîz
Elin alup erine ısmarla tîz (2913-4)²²

Oğlunun yanında kızını da mûteber birisiyle evlendirmek, yine babanın aslî görevleri arasındadır. Yalnız kızın boya değmesi gerekir, bu aranan ilk şarttır. Bugünkü Türkçe’de rastlanmayan *boya değmek* deyiimi genç bir kızın evlilik çağına geldiğini bildiren çok yerinde bir tâbirdir. Kazakça’da bunun tam karşılığı *boy jetuw* olarak günümüzde de kullanılmaktadır. Evlilik yaşındaki genç kız anlamında kullanılan *boyjetken* (Türkçe tam karşılığı boya değen’dir) ifadesi buradan türetilmiştir. “Oğlu ve kızı evlenme çağındadır” anlamında Kazaklar “Kızı boy jetti, oğlu er jetti” derler. Yabancı bir insan, tanımadığı bir genç kıza hitap ederken de *boyjetken* ifadesini kullanır.

Beyitte *boya değen* bir kızın evlenmesi için gereken ikinci şart ise, çeyizinin hazırlanması olarak verilmektedir. Çeyiz hazırlamak anne babanın görevidir. XIV. yüzyıl İslâmiyet’in Anadolu’da yaygın ve bilinçli bir şekilde yerleştiği bir asırdı. Dolayısıyla evliliğin, Türk geleneklerine ve İslâm dininin esaslarına göre gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Halkın her fırsatta akıl danıştığı biri olarak Âşık Paşa, halk tarafından bilinmesi ve uygulanması gereken, sık rastlanan bu meseleye de açıklık getirmiştir. Âşık Paşa’yı destekleyecek mahiyetteki bilgilere *Menâkıbu’l-Ârifin*’de de rastlanmaktadır. Burada belirtildiğine göre, erkeğin kadına mehir ve başlık vermesi gerekir. Mehir, muaccel veya müeccel olarak İslâmiyetin em-

²² Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/2, s. 603.

ridir. Bunun yanında evlenecek kız ise ev ve mutfak eşyası, giyim kuşam olarak çehiz hazırlamak zorundadır. Kız tarafının çehiz hazırlaması çok önemlidir. Eflâkî'nin kaydına göre, bir gelinin çehizinde bulunan eşyalar şunlardır: birkaç takım elbise, her cinsten birer kat çamaşır, yirmi adet süslü küpe, yirmi adet kıymetli yüzük, inci gerdanlık, altın işlemeli külâh ve kıymetli yüz örtüleri, bilezik, halı ve seccadeler, Gürcü, Şiraz aksaray perdeleri, siniler, tepsiler, kazanlar, bakır ve çini kâseler, havanlar ve şamdanlar.

Boya deĝen, çehizi de hazır bir kızı münasip biriyle fazla bekletmeden evlendirmek, şairin ifadesiyle “erine tez ısmarlamak” gerekir. Her ne kadar Kazaklar “Delikli inci yerde kalmaz” veya “Oturgan (evde kalan) kız yerini bulur” diye yaşı gelmiş bir kızın evlenememesi durumunu yumuşatmaya çalışsalar da, bir atasözünde “Jol muratı – jetuw (Yolun amacı hedeflenen yere ulaşmaktır), Kız muratı – ketuw (Kızın amacı boya deĝince ere varmaktır), Sawda muratı – utuw (Ticarette amaç ise kâr elde etmektir)” denilerek evlilik çağındaki kızın evlenmesi isteğini dile getirmektedir. Âşık Paşa, burada hem Türk geleneğini, hem de islâmî ölçüleri tek beyitte toplamıştır.

Kazaklar oğul evlendirmeyi *ayaktandırıw* (kendi ayakları üzerinde duracak hâle getirmek) diye ifade ederler. Yeni evlenen oğula verilecek mal mülke, *eñşi* denir. Eskiden Kazaklar, oğulları evlendiğinde *ak otaw* dedikleri ayrı bir çadır evi kurarlardı, beyaz keçeden yapılan ak otaw, yeni evliliği simgelemektedir. Bu çadır evi oğlana verilecek mülkün en önemlisidir. Bundan sonra herkesin kendi durumuna göre at, deve, inek, koyun verilirdi. Kazakça’da mal tabir edilen hayvan veya hayvan sürüsü yeni evlenen oğlana babası tarafından mutlak bir surette verilmesi gereken *eñşi*’dir.

Ev eşyası, sandık, kap kaçak konulan *kebejeler* ve yorgan, yastık, halı, kilim, keçe ve mutfak eşyaları gelinin *jasaw*’ında, yani çehizinde bulunurdu. Kazakça’da *jasaw* denilen çehiz de boya deĝen kız için olmazsa olmazlardandı. Kazaklar bir atasözünde “Jasawına karay kalını” (Çehizine göre başlık parası) derler.

Bu konulara deĝindikten sonra Âşık Paşa şöyle demektedir:

Çün oğul kız sağ ola kaygusu var
Sayru olsa hōd dahı korkusu var (2915)²³

“Oğlunun ve kızının beden sağlığı yerinde olsa da başka ihtiyaçları bitmez; eğer onlar hasta olurlarsa ayrı bir derttir” demekle şair, hayat hakikatlerini gözler önüne sermektedir. Evlât dünyanın süsü, ziynetidir. Tanrı insanların gönlünü bunlarla sevince, sürura ulaştırır. İnsan bu ziy-netleri düşünmeden duramaz, onların her şeyleriyle ilgilenir. İnsan mala, mülke, evlad u ıyale kavuşunca dünyada mutluluk, ümitlerinde de ötelerin saadetini duyabilir. Evlâdı hasta olan anne babanın gönlü hep buruktur. Kazaklar, bu meseleyi “Bawır etim balamnın tabanına batar tiken menin mandayıma batsın” (Ciğerpârem olan yavrumun tabanına batacak diken, benim alınma batsın.) diyerek özetlemişlerdir.

N e s e p , s o y s o p

Evliliğin beklenen meyvesi insan neslinin devamıdır. Evlenecek yaşta oğlu veya kızı olanlar dünür olacakları aileyi tanımak isterler. Yakından tanıdıkları soylu, izzetli, ahlâklı aileden gelin almak veya iyi bir aileye kız vermek, anne babanın en başta gelen arzusudur. Bu amaçla nesep, soy sop araştırılır. Soysuz, görgüsüz ve kötülükle adı çıkanlardan her zaman uzak durulmuştur. Çünkü:

Her birinün cevherinde ne-y-ise
Ol biterdi yavuz u ger k’eyise
Pes bilün her nesne kim aslî degül
Bin öğüt virür-isen ehli degül (2109-10)²⁴

İnsanın aslında ne varsa, iyi veya kötü er geç o hasıl olur. Mayası bo-zuk, nesli pis, ehil olmayan kimselere binlerce öğüt de versen; boşuna emek harcarsın. Kazaklar “Sütpen singen süyekpen ketedi” diyerek, anne sütüyle işlenmiş karakterin kolay değişmeyeceğine işaret etmişlerdir.

Soy sop güzelliği, halkın teveccühünü celbeder. Anne babanın saygı-değer olması, çoğu zaman çocukların iyi bir geleceğe sahip olmalarının garantisi gibi algılanmıştır. Bir Kazak atasözünde “Jaksıdan jaman tuwar emi bolmas (İyiden kötü doğar tedavisi bulunmaz), Jamannan jaksı tuwar

²³ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/2, s. 603.

²⁴ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/1, s. 441.

teni bolmas (Kötüden iyi doğar dengi bulunmaz)” denildiği gibi, hatırı sayılır her insanın neslinden de kötü insanların çıkabileceğini hatırlatmışlardır.

Âşık Paşa, soy güzelliği edeple birlikte olursa kıymet kazanır demektedir. Çünkü edepsiz biri soyu soppu ne kadar köklü olsa da halkın maskarası olmaktan kurtulamaz:

İmdi gel hâsiyyeti gör bir yine
 Ol dahı ne’ymiş bana bir sor yine
 Ol nesebdür kim bu halkda var-durur
 Niçeler anun-ıla server-durur
 Atadan kalmışdur ol hürmet ana
 Kim anı görse kılur hürmet ana
 Kanda varsa halk ana izzet kılur
 Bay u yohsul kamusu adın bilür
 Ata adıdur anun sermâyesi
 Dirliğinde nakd u genc u mâyesi
 Dünyada bu dirliğe yigrek sebeb
 Kankıdur şol kim ola asl u neseb
 Atadan kalmış ola hürmet ana
 Kanda varsa hön ola nimet ana
 Ata döstü oğula mîras olur
 Degşürilmez ayruk ol şöyle kalur (9048-55)²⁵

“Ata dankı – ulğa miras” (Ata adı oğula miras), “Ata körgeñ ok jonar, ana körgeñ ton pişer” (Ata terbiyesi alan ok yontar, anneden tâlim alan kaftan biçer), “Aken ölse de akendi körgeñ ölmesin” (Baban ölse de babanın dostları ölmesin), “Ata dankımen kız öter” (Babanın şöhretiyle kızına talip olunur) gibi atasözleri bu konunun Kazak bozkırlarındaki akisleri gibidir.

İnsan nesebinin pâk olması güzeldir, istenilen bir özelliktir, ancak ecdadının adını kullanıp mağrur olmak, tasvip edilmeyen bir davranıştır. Aslına hürmeten bir kimseyi halk üstün görse de o kimse üstünlük taslamamalı, aksine mütevazı ve edepli olmalıdır. Tanrı yolunda kendini top-

²⁵ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/2, s. 657, 659.

rakla bir tutan asaletli insanın şîârı, doğruluk, birlik ve güzel ahlâk olmasıdır. O kimse, kıskançlıktan, kibirden, geçimsizlikten hep uzak durmalıdır. İşte o zaman yıldızların arasında parlayan ay gibi olur ve değeri daha çok artar:

Kişiye devlet-durur asl u neseb
İlla şuna kim ola anda edeb
Ol neseb kim bu edebden yârı yok
Bir marazdur kim anun tîmârı yok
Çün neseble bu edeb yoldaş ola
Ol kişi lâ-büd ki halka baş ola (9056-58)²⁶
Şoldur ol kim ol neseble pâk ola
Lîki nefsi Hak yolunda hâk ola
Aslın anup kamular ol servere
Her kim adın işide baş indüre
Aslın anup halk ana izzet kıla
Server aslı diyüben server bile
Kamudan artuk ola kadri anun
Kanda varsa ola yir sadrı anun (5896-9)²⁷
İlla ol kendüzini alçak bile
Hak yolında kendüzin toprak bile
Olmaya kibr ü hased ol kişide
Hakkı her kanda bulursa işide (5900-1)²⁸
Bes bilün ol halk içinde bay-durur
Şöyle kim yılduz içinde ay-durur (5906)²⁹

Anadolu Türk aile yapısı ve nesep hususunda beyitlerde anlatılanlar, Kazak düşüncesiyle benzerlik göstermektedir. Anadolu Türklerinde, özellikle büyük, asil ailelerde soyağacı tutma geleneği vardır. Kazaklarda da soy kütüğünün sağlamlığı ve şecere saffetini bu kültürün özü sayılabilecek niteliktedir. Köklü kültürünü neslin temizliğiyle özdeşleştiren Ka-

²⁶ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/2, s. 659.

²⁷ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/1, s. 53.

²⁸ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/1, s. 53.

²⁹ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, II/1, s. 55.

zaklar, millet oluşumu sürecinde etnopolitik, idarî, coğrafi vb. sebeplerden dolayı Ulu, Orta ve Küçük olmak üzere ‘cüz’ (birim)lere ayrılmıştır. Her cüz, ‘Ru’ (kabile)lardan oluşmuştur. Cüz’ler ve Ru’ların tasnifi yüzyıllar boyunca temel kaynak niteliğindeki şecerelerden anonim olarak nesilden nesile aktarılagelmiştir. Her cüz’ün toprak sınırları, o cüz’ün yaşam özellikleri, iklim şartları v.s. hayat tarzlarını yakından etkilemiştir. Halk arasında bu özellikler şöyle ifade edilmiştir:

Ulı Jüzge kawğa berip, malğa koy;
 Orta Jüzge kalam berip dawğa koy;
 Kişi Jüzge nayza berip jawğa koy.
*“Ulu Cüz’e kırba ver hayvan otlatsın;
 Orta Cüz’e kalem ver ilimle uğraşsın;
 Küçük Cüz’e mızrak ver düşmanla savaşsın.”*³⁰

Cüz’leri ve Ru’ları tespit ve tasnif etmek asla ayrımcılık yapma manasına gelmediği gibi, köklü Kazak kültürünün en önemli rükunlarından olan yedi göbek cediti ezbere bilmekle ilgilidir. Yedi cediti – hatta daha çoğunu - bilmek, Kazak aile geleneğinde adeta yazılmamış yasa gibidir. Aynı Ru’nun mensupları bir atanın nesli olduklarından, akraba sayılırlar; mutluluk ve üzüntülerini paylaşırlar. Bu durumda kan davası veya mirası paylaşmama gibi çirkin eylemler söz konusu olmamaktadır.

Bir Ru’nun aynı kolundan olan genç kız ve delikanlı, farklı ailelerden olsalar bile aradan yedi nesil geçmedikçe kesinlikle evlenemezler. Akraba evliliğini katiyyen yasaklayan Kazaklar başka Ru’dan, hatta başka Cüz’den kız alıp vermeyi tercih ederler. Bunun gibi ananelerine sadık Kazak aileleri, çocuklarına küçük yaştan itibaren hangi Cüz’e ve Ru’a ait olduğunu, kabilenin geçmişini, özelliklerini, büyüklerini, kahramanlarını, yedi cediti ve akraba Ru’ları öğretmeyi borç bilirler.

Yedi göbek cediti ezberleterek, masal, destan ve bilmecelerinde eğitim amaçlı bu konuları aktarırken çocuğa, geçmişe saygı ve öz kimliğiyle gurur duymanın yanı sıra insanlığa kucak açma, empati ve sevgi duyguları aşılanır. Nitekim insan kendi soyunu ve onun güzelliklerini bilmekle millî tarih anlayışı edinir. “Jeti atasın bilgen yer, jeti jurtın kamın jer”

³⁰ Janat Ergalieva, Nurhat Şakuzadaulı, *Kazak Kültürü*, Almatı 2000, s. 123.

(Yedi ceddini bilen er, yedi yurdun gamını yer) atasözü veya büyük âlim ve Allah dostu olarak bilinen Bekasıl Awliye'nin "Men kün emespin jurttın barin jıltar; Men kul emespin ata tegin umıtar" (Ben herkese ışık ve sıcaklık veren güneş değilim; ben ata soyumu unutacak kul da değilim)³¹ mısraı buna ışık tutar.

Tarihî yazıtlarda hanlardan, kadılardan, siyasî şahsiyetlerden bahsedilirken, edebî eserlerde de bir kişinin kahramanlığı övülürken onun hangi Ru'nun mensubu olduğu isminin önünde belirtilmiştir; Alşın Ayteke Bi³² (Ayteke Bi Küçük Cüz'ün Alşın Ru'ına mensup), Arğın Kazıbek Bi (Orta Cüz'ün büyük Bi'yi Kazıbek Arğın Ru'ına mensup), Üysün Töle Bi (Ulu Cüz'ün Bi'yi Töle Bi Üysün Ru'ına mensup), Kara Kıpçak Kobılandı (Kobılandı kahramanın kendi adı; Kıpçak mensup olduğu Ru adı; Kara ise o Ru'nın alt koludur), Kara Kerey Kabanbay (Kabanbay Batır, Kerey Ru'nının alt kolu Kara'ya mensup), Şapıraştı Naurızbay (Meşhur kahraman Naurızbay Şapıraştı Ru'ına mensup) örneklerinde olduğu gibi. Savaş meydanlarında, at yarışlarında, çeşitli müsabakalarda meşhur kahramanların, hanlar'ın ve alplerin adlarını mensup olduğu Ru adıyla birlikte slogan yapmak, motivasyon yöntemi olarak kullanılmıştır.

Klâsik Kazak kültürünün kopmaz bir parçası hâline gelen nesep belirleme ve soy kütüğü tutma, görgünün, millî terbiyenin göstergesi olarak, çağın gereklerine göre renklendirilerek varlığını sürdürügelmiştir. Gelenekleri de modern ve modern öncesi olmak üzere zaman koşullarına göre değerlendiren Kazak halkı, şecereye müracaat ederken geçmişin güzelliklerini öğrenmeye, meydana gelebilecek olumsuzluklardan kaçınmaya çalışmaktadır. Tarih yolculuğunda savaş, açlık, soykırım gibi zulümlere maruz kalınmasına rağmen bütün zorlukların üstesinden gelen ecdat neslini korumada ve mühim saydıkları millî değerleri nesilden nesile aktarmada büyüklük örneği sergilemişlerdir.

³¹ Bekasıl Awliye, *a.g.e*, s. 7.

³² Bi – Han'ın baş danışmanı da diyebileceğimiz Bi, keskin ifadeleriyle her zaman adaleti temsil eden, kimseden çekinmeyen, çeşitli davaları çözen kimsedir. Bi'lerin özellikleri, tarihi ve millî kültürü iyi bilmesi, ilmî derinliği, irfan sahibi ve hazırcevap olmasıdır. Kazak Ru'larının hepsinde Bi'lik müessesesi mevcuttur.

S o n u ç

Bilindiği gibi, Türk kültürünün ve tarihinin önemli kaynakları olan Türk destanlarında, Dede Korkut hikâyelerinde ve yazılı miraslarımızda Türk ailesinin cemiyet hücreleri olarak varlığı ve işleyişi bir takım örnek modellerle anlatılmaktadır. Dede Korkut'ta “oğlu kızını olmayana Allahu Tealâ beddua etmiştir, biz de beddua ederiz, belli bilsin” şeklinde son derece katı ifadeler yer almaktadır. Türk kültür ve medeniyetinin en büyük mahsullerinden olan Osmanlı olgusunda, daha öncelerinde olduğu gibi ailenin yeri ve zürriyetin devamı bütün önemiyle karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde geçen kurallar, gelenekler ve uygulamalar da Osmanlı aile yapısında devam etmektedir.³³

Ol hakikat diri-durur ölmedi
Şol kişi öldi kim oğlı kalmadı (2385)³⁴

beyitiyle Âşık Paşa da bu konuyu aydınlatmaktadır.

Kazaklar arasında yüzyıllardan beri söylenegelen “Pulsız bolsan da ulsız bolma” (Parasız ol, ama oğulsuz olma) veya “Ul tuğanğa kün tuwar” (Oğlu olana güneş doğar) gibi atasözlerinde anlatılanlar yukarıdaki beyitin anlamıyla paralellik arz etmektedir. Örneklerden de anlaşıldığı gibi neslin devamına verilen değerde Dede Korkut'tan ortak beslenen Kazaklar ve Anadolu Türkler'i arasında fevkâlade bir anlayış beraberliği vardır.

“CHILD IN ASHIK PASHA'S GARİB-NÂME AND THE KAZAKH CULTURE”

Abstract

Family is accepted as the essence of society, both among Anatolian Turks and the Kazakhs. Turkish nation has given importance to family structure, solidity of ancestry and child education for centuries with the aim of continuing their existence.

According to the Garib-nâme, child in Anatolian Turkish culture is the continuation of dynasty and the guarantee of society. In this study, similarities between Kazakh culture and the matters told in the Garib-nâme such as the birth of child, naming him/her and his/her beginning to go to school are explained with examples. In addition to this, Kazakhs' tradition of geneological tree is mentioned, in which apparent difference exist between these two cultures. Thus, the solidity of geneological tree and pureness of it can be accepted as the essence of this culture.

Keywords

Ashik Pasha, Garib-nâme, Anatolian culture, Kazakh culture, child, geneological tree

³³ Refik Turan, *a.g.e.*, s. 483.

³⁴ Kemal Yavuz, *a.g.e.*, I/1, s. 495.